

Міністерство освіти і науки України
НРЗВО Кам'янець-Подільський державний інститут

Скрипник А. Ю.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XX СТ.

Навчально-методичний посібник

Кам'янець-Подільський
2023 р.

УДК 94(100) XX ст. (075.8)

ББК

С45

Автор: А. Ю. Скрипник, доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

В. С. Лозвий, доктор історичних наук професор, головний науковий співробітник відділу суспільних процесів центру внутрішньополітичних досліджень, Національний інститут стратегічних досліджень (м. Київ);

С. В. Маркова, доктор історичних наук, доцент, керівник наукового відділу, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту (м. Хмельницький);

В. А. Нестеренко, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри права, професійної та соціально-гуманітарної освіти, ЗВО «Подільський державний університет» (м. Кам'янець-Подільський).

Скрипник А. Ю. Всесвітня історія XX ст. : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів не історичних спеціальностей. Кам'янець-Подільський.: 2023. 150 с.

У навчально-методичному посібнику викладено події та явища з світової історії XX ст. Приведена методика вивчення дисципліни „Всесвітня історія” на освітньо-професійних програмах освітнього рівня „Молодший фаховий бакалавр” та „Бакалавр” у закладах передвищої і вищої освіти.

За структурою і змістом посібник відповідає вимогам програми з „Всесвітньої історії”. Він містить опорні конспекти лекцій, методичні матеріали для проведення семінарських занять, збірник тестових завдань, індивідуальні завдання та завдання для самостійної роботи.

Видання призначене для студентів неісторичних спеціальностей, тому враховано особливості викладання предмета, що надає можливість ґрунтовно вивчати теми передбачені навчальною програмою.

Для студентів, педагогічних та науково-педагогічних працівників ЗВО.

УДК
ББК

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА

ЛЕКЦІЯ 1. Світ напередодні Великої війни (кінець XIX– початок XX ст.).

1. Зміни в економічному та політичному ландшафті світу наприкінці XIX – на початку XX ст.
2. Утворення Троїстого союзу та Антанти.
3. Наростання конфліктності і напруженості напередодні Великої війни. Балканські війни.

СЕМІНАР 1. Перша світова війна 1914-1918 рр.

1. Причини війни і цілі держав.
2. Липнева криза 1914 р. Вступ у війну великих держав.
3. Бойові дії у 1914 -1916 рр. Розростання масштабів війни.
4. Комп'єнське перемир'я.

ЛЕКЦІЯ 2. Версальсько-вашигтонська система.

1. Паризькі мирні договори.
2. Вашингтонська конференція. Її рішення.
3. Версальська-вашигтонська система. Її позитиви і негативи.

СЕМІНАР 2. Створення міжнародних безпекових інститутів у міжвоєнний період 1919-1939 рр.

1. Підсумки Першої світової війни. Становлення та формування Версальської системи міжнародних відносин.
2. Утворення та діяльність Ліги Націй.
3. Агресивна політика нацистської Німеччини та Радянського Союзу (1936-1940 рр.).

ЛЕКЦІЯ 3. Міжнародні відносини 1920-1933 рр.

1. Радянська Росія/СРСР і капіталістичний світ.
2. Проблема виконання статей мирних договорів.
3. Утворення вогнища війни на Далекому Сході.

СЕМІНАР 3. Країни Передньої Азії, Далекого Сходу, Китай та Індія у 20-х – 30-х рр. XX ст.

1. Розпад Османської імперії. Модернізація Туреччини та Ірану. Основні аспекти Близькосхідної проблеми.
2. Напрямки і тенденції внутріполітичної та зовнішньополітичної стратегії Японії у 20-х - 30-х роках.
3. Національна революція 1925-1927 рр. в Китаї.
4. Розвиток національного руху в Індії. М. Ганді. Кампанії громадянської непокорності.

ЛЕКЦІЯ 4. Світ на шляхах до Другої світової війни.

1. Прихід націонал-соціалістів до влади в Німеччині.
2. Проблема колективної безпеки в Європі. Невдача Східного пакту.
3. Перші агресивні акції нацистської Німеччини та фашистської Італії.
4. Антикомінтернівський пакт та утворення „вісі” Рим-Берлін-Токіо.

СЕМІНАР 4. Країни Центральної Європи у міжвоєнний період

1. Відновлення польської державності. Становлення Другої Речі Посполитої.
2. Чехо-Словацька республіка. Президент Томаш Масарик.
3. Революція в Угорщині. Режим М. Горті.

ЛЕКЦІЯ 5. Посилення міжнародної напруженості напередодні війни.

1. Аншлюс Австрії.
2. Мюнхенська угода 1938 р. Її наслідки.
3. Нова невдала спроба створення системи колективної безпеки
4. Радянсько-німецький пакт про ненапад 1939 р. Секретні протоколи до нього.

СЕМІНАР 5. Політична ситуація у Центрально-Східній Європі

1. Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців.
2. Румунія у міжвоєнні роки. Режим Й. Антонеску.
3. Болгарія в міжвоєнний період. Політична нестабільність держави. Встановлення королівської диктатури.

ЛЕКЦІЯ 6. Політика і дипломатія у вирі Другої світової війни (1939-1945 рр.).

1. Початок Другої світової війни.
2. Формування антигітлерівської коаліції.
3. Подальша консолідація Об'єднаних націй.
4. Закінчення Другої світової війни. Ялтинська і Потсдамська конференції.

СЕМІНАР 6. Військово-політичні події впродовж Другої світової війни

1. Зміцнення нацистського блоку. Відносини між СРСР та Німеччиною напередодні Другої світової війни.
2. Військові дії на німецько-радянському фронті у 1941- 1944 рр.
3. Розгром італо-німецьких військ у Північній Африці. Капітуляція Італії.
4. Напад Японії на США. Бойові дії на Тихому океані

ЛЕКЦІЯ 7. Міжнародні відносини 1945 – 1956 рр.

1. Міжнародна політика після Другої світової війни.
2. Утворення і діяльність ООН у перші післявоєнні роки.
3. Початок „холодної війни”. Доктрина Трумена. План Маршалла.

СЕМІНАР 7. Глобальне протистояння США та СРСР у 40-х – 70-х рр.

1. Підсумки Другої світової війни. Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини.
2. Встановлення прорадянських комуністичних режимів у країнах Східної Європи.
3. Існування біполярної системи у світі: НАТО та Організація Варшавського договору. „Холодна війна”.

ЛЕКЦІЯ 8. Світ у постсталінську епоху „холодної війни”

1. Німецька проблема
2. Країни соціалістичної співдружності в 50-60-х рр. ХХ ст.
3. Зародження і розвиток європейської інтеграції.
4. Крах колоніальної системи.

СЕМІНАР 8. Держави Північної і Латинської Америки у 50-х – 80-х рр.

1. США і Канада у другій половині ХХ ст.
2. Економічний і політичний розвиток латиноамериканських країн
3. Ліквідація військово-диктаторських режимів і відновлення конституційного ладу в ряд країн регіону.

ЛЕКЦІЯ 9. Зміни міжнародної ситуації у Європі в 70-90-х роках.

1. Розрядка міжнародної напруженості в першій половині 70-х років.
Її передумови і наслідки.
2. Проблема безпеки та співробітництва в Європі.
3. Міжнародна політика у другій половині 70-х – на початку 80-х років.
Крах комунізму в Східній Європі
4. Посткомуністичні країни у 90-х рр.

СЕМІНАР 9. Радянська концепція „нового політичного мислення” і її вплив на міжнародні відносини у другій половині 80-х рр.

1. Перебудова в СРСР і доктрина „нового політичного мислення”.
2. Радянсько-американські відносини в роки перебудови. Зустрічі на вищому рівні.
3. СРСР і країни Східної Європи в другій половині 80-х років.

ЛЕКЦІЯ 10. Кардинальні зміни у європейській політиці наприкінці ХХ ст.

1. Подальший розвиток інтеграційних процесів у Європі.
2. Північноатлантичний альянс: рух на Схід.
3. Відносини Сполучених Штатів з провідними країнами світу.
4. СНД у 90-ті роки ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

СЕМІНАР 10. Становлення і розвиток європейської інтеграції

1. Причини і передумови європейської інтеграції.
2. Від Спільного ринку до Європейського союзу: причини успіхів.
3. Проблеми євроатлантичної безпеки. НАТО.

ЛЕКЦІЯ 11. Україна в системі міжнародних відносин наприкінці ХХ ст.

1. Основні напрямки зовнішньої політики України.
2. Україно-американські відносини 90-х рр. ХХ ст.
3. Еволюція взаємовідносин Україна – НАТО

СЕМІНАР 11. Геополітичне протистояння на початку ХХІ ст.

1. Основні напрямки зовнішньої політики США в другій половині 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.
2. Розширення Європейського Союзу: виклики і проблеми.
3. Китай на міжнародній арені 80-90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.

Тематика та перелік питань, що виносяться на самостійне вивчення дисципліни

Теми рефератів

Теми контрольних робіт для студентів індивідуальної та заочної форми навчання

Тестові завдання

Тематичний словник

Електронні ресурси

ПЕРЕДМОВА

Міжнародні відносини були, є і будуть важливим засобом становлення і налагодження економічних, культурних, політичних та інших стосунків між країнами світу, специфічним форматом функціонування світового співтовариства. Їх роль, значення і завдання у світовому оркестрі майже двох сотень державних утворень незмірно виросли за умов поглиблення і прискорення процесу глобалізації. Пропонований навчально-методичний посібник розкриває та аналізує найбільш значущі події, процеси та явища всесвітньої історії строкатого ХХ ст., характерного нестабільністю і неспокоєм, з одного боку, модифікацією і модернізацією, з іншого, у їх поступальному розвитку.

Це засвідчує вже те, що за період ХХ століття змінилося три моделі світового порядку. Вестфальська модель, що існувала з 1648 р., змінилася в 1919 р. Версальсько-вашингтонською, яка, своєю чергою, поступилася місцем найбільш жорсткій і конфронтаційній Ялтинській, що сформувалася після Другої світової війни системним розколом світу і тими явищами суспільного порядку, які на десятки років заклали протистояння і кинули світ у виснажливу „холодну війну”. Крах світового комунізму на зламі 80-90 років ХХ ст. започаткував становлення нової моделі світобудови. Унаслідок провального завершення комуністичного експерименту відбувалося прискорення процесу демократизації світу, новий світопорядок став багатополюсним і більш гуманним для народів планети та суспільств, створених ними.

Однак, у перші десятиріччя ХХІ ст. Китай, спираючись на свою економічну могутність, намагається відновити біполярну систему, таким чином збільшуючи ризик початку нової світової війни. Водночас, країни з диктаторською формою правління, такі як путінська росія, Іран та Північна Корея використовують практику залякування країн цивілізованого, вільного демократичного світу шляхом брутальних агресій, ядерного та економічного шантажу, погрози застосування військової сили, що стало інструментами їх зовнішньої політики.

Як і сто років тому, країни демократичного світу змушені давати відсіч новому агресору ХХІ ст. – рашизму (путінізму). Враховуючи уроки історії ХХ ст., головне завдання цивілізовані країни вбачають у приборканні й нейтралізації агресивних країн.

В основу побудови посібника покладено проблемний принцип олзповіді про ті явища й події світової політики й міжнародних відносин, які визначально вплинули на розвиток людського співтовариства у ХХ ст. Посібник, призначений викликати у студентів інтерес до міжнародної проблематики, сприятиме, на думку автора, розширенню їх світогляду та поглибленню знань про світ. Багато уваги в ньому приділено розкриттю об'єктивних і суб'єктивних чинників, які вагомо вплинули на походження, перебіг і наслідки двох найбільш кривавих катаклізмів в історії людства – Першу і Другу світові війни, навколо яких і досі не вщухають суперечки серед істориків, на становлення і

розвиток тоталітаризму – комунізму й нацизму – та його місця і ролі в історії ХХ ст.

У рекомендованому посібнику в рамках поставленої мети відображені окремі, найбільш важливі події світової політики і міжнародних відносин..

Окрім фактичного матеріалу, посібник упомплектований тематикою практичних занять і проблемних рефератів, переліком тем для самостійного вивчення, тестами для перевірки власних знань.

ЛЕКЦІЯ № 1. СВІТ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

План

1. Зміни в економічному та політичному ландшафті світу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.
2. Утворення Троїстого союзу та Антанти
3. Наростання конфліктності і напруженості напередодні Великої війни. Балканські війни

1. Зміни в економічному та політичному ландшафті світу наприкінці ХІХ – на початку ХХ

В останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. визначилися значні зміни в політичному ландшафті європейського світу. Франція, що уже майже 300 років прагнула до континентальної гегемонії в Європі, зазнала нищівної поразки у війні 1870-1871 рр. з Пруссією. Під питання був поставлений її статус великої європейської держави. Натомість з'явилася Німецька імперія, проголошена у передмісті Парижа Версалі, що переконливо засвідчувало майбутню спрямованість зовнішньої політики Другого райху династії Гогенцоллернів. Того ж року на Апеннінському півострові завершилося об'єднання Італії, яка з неменшим ентузіазмом прагнула входження до кола великих держав Європи. Німеччина та Італія збільшили число великих країн Європи та світу, де вже давно прописалися Велика Британія, Франція, Російська імперія та Австро-Угорщина. Водночас молоді держави, що з'явилися в часи розквіту колоніального імперіалізму, відразу ж заявили своє право на придбання колоній.

У цьому колі США ще не вважались цілком своїм. Оточені двома океанами і вірні доктрині Монро („Америка для американців”), Сполучені Штати копили сили для майбутнього виходу на світову авансцену.

Після революції Мейдзі швидко індустріалізувалася далека від „європейського концерту” Японія, щоб у недалекому майбутньому вголос

заявити про свої наміри в Азійсько-Тихоокеанському басейні й кинути рукавичку царській Росії.

„Хворою людиною Європи” вважалась Османська імперія. З великих європейських держав ніхто з нею особливо не рахувався.

Деяко осторонь наприкінці XIX – на початку XX ст. від процесу змін державно-територіального ландшафту Європи стояла Росія, зайнята у той час Середньою Азією і Далеким Сходом. Програвши Кримську війну, а також не досягнувши планованих цілей у війні з Туреччиною 1877-1878 рр., вона втратила функції європейського жандарма, як це було у першій половині XIX ст., і повернула свою перманентну завойовницьку політику на Схід.

Інші держави, навіть ті, які мали колонії, не могли користуватися однаковими правами з великими і значною мірою залежали від них. Кожна велика держава, своєю чергою, понад усе боялася втратити свою „великість”.

На кінець XIX ст. завдяки успіхам індустріалізації й колонізації багатьох країн Азії та Африки, а також світовій торгівлі, найбільш розвинуті європейські країни обійшли всіх останніх. „Органічною частиною їх взаємовідносин” стала боротьба за поділ і переділ колоній та сфер впливу. Доля інших цілком залежала від взаємовідносин великих. Індустріальні успіхи Північної Америки та Японії не похитнули євроцентристські позиції Старого світу.

Після франко-пруської війни 1870-1871 рр. співвідношення сил в Європі суттєво змінилось. Однак активність великих держав у системі міжнародних відносин стала ще більш інтенсивною. Ослаблена поразкою Франція, значно відстаючи від Німеччини в економічному розвитку, продовжувала колоніальні загарбання і готувалася до реваншу. Німеччина, домагаючись європейської гегемонії і „місця під сонцем” в усьому світі, взяла курс на захоплення та переділ колоній і сфер впливу. Російська імперія використала поразку Франції, щоб позбутися наслідків поразки в Кримській війні й активізувати експансію в усіх напрямках. Велика Британія, щоб мати спокій у колоніях, задобрювала окремих з них наданням прав домініонів, і, поступово виходячи з політики „блискучої ізоляції”, зайнялася пошуком союзників на європейському континенті. Австро-Угорщина посилила експансію на Балканах. Італія вдалася, насамперед, до створення власної колоніальної імперії.

Суперечності загострювалися не тільки боротьбою навколо поділу і переділу колоній, а й нерівномірністю розвитку великих країн. Велика Британія, ще недавно майстерня всього світу, до 1914 р. була відтиснута на третє місце США і Німеччиною, хоча й надалі розширяла свою колоніальну імперію, а Лондон залишався світовим фінансовим центром. Німеччина, ставши індустріальним гігантом, запізнилася з колоніальними придбаннями і прагнула до силового територіального переділу.

Попередня концепція підтримки рівноваги сил, законом і умовою якої була ситуація, коли жодна коаліція не отримувала переваги, а дієвим інструментом – „концерт європейських держав”, в якому перша скрипка і роль диригента (у політиці арбітра) належала Великій Британії, поступилася місцем потужним конфронтуючим альянсам, що стало наслідком, насамперед, нового розкладу сил на європейському континенті і в світі. Перехід до створення альянсів, як

вираження конфліктного наростання суперечностей між великими державами, був досить тривалим: від 1871 до 1914 року. Процес цей протікав болісно й неоднозначно.

Поява нових великих державних утворень (Німеччина та Італія) в системі європейських і навіть світових відносин відіграла тут визначальну роль. Перед викликами, що постали, одному у світі, навіть великому й успішному, ставало незатишно. На цільових установках мілітарних союзів, що склалися, позначилися державні інтереси великих держав, які, значною мірою формувалися як проблемами попереднього часу, так і домінуючим тоді у політиці багатьох європейських країн колоніальним імперіалізмом. Так, для Франції це було повернення втрачених після Франкфуртського миру 1871 р. територій (Ельзас і Лотарингія); Великої Британії – відвоювання статусу арбітра і диригента та захист позицій „володарки морів”; для Німеччини – закріплення досягнутого як трампліна для подальшої територіальної економічної та політичної експансії; Австрійської імперії – утримання в сфері своєї державної юрисдикції слов'янських народів; Росії – звичного розширення кордонів „отечества”. Остання ототожнювала свій статус великої держави з територіальною експансією. „Вона з жадібністю, – акцентує Г.Кіссінджер, – поглинала все більше і більше земель, які їй були непотрібні і які не могла переварити”. Вірно з цього приводу зауважував також російський міністр закордонних справ у 1856-1882 рр. О. Горчаков, що „расширение территории есть расширение слабости”. Це чітко підтвердилося на початку ХХ ст., коли Росія зазнала нищівної поразки у війні з Японією 1904-1905 рр.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався пошуками альянсів вирішальних майбутніх зіткнень, комбінації яких неодноразово виявлялися випадковими („Союз трьох імператорів” – Росія, Німеччина та Австро-Угорщина), розчищенням шляхів для воєнних союзів і коаліцій через визначення кола власних зовнішніх інтересів та улагодження непорозумінь і конфліктів з майбутніми партнерами. Шукалися компроміси і баланси інтересів для співпраці (франко-російський союз, Антанта). З іншого боку, на політику та рухливі територіальні процеси все більше впливали економічні зрушення, наслідком яких стали загальний ріст товарної продукції і проблема ринків. Пошуки ринків збуту, джерел сировини і дешевої робочої сили змушували уряди великих і навіть малих європейських країн, підштовхнуті могутніми фінансово-промисловими колами, вдаватися до воєнно-політичного імперіалізму, який виразився у створенні протягом якихось 30-40 років гігантських колоніальних імперій (Британська, Французька, Голландська, Російська, Португальська, Іспанська тощо). Їх зміст і призначення всюди були однаковими і диктувалися жорсткими правилами конкурентної боротьби. Хоча й форма їх була різною. Так, Російська імперія від Британської відрізнялася тим, що створювалась класичним геополітичним шляхом: розширювалась в усі боки від центру, створюючи видимість однієї гігантської країни. При цьому виявлялися значні переваги в сенсі колонізації завойованих земель. Тубільці русифікувалися шляхом розмивання їх етнічних коренів масами переселенців, що представляли титульну націю. При цьому, щоб розчистити місце для

колонізаторів-„культуртрегерів” місцеве населення насильно зганялося з кращих земель.

Стремління великих держав до загарбань і розширення сфер впливу, використання збройних сил для переділу вже поділених територій стали називати новим імперіалізмом. Його натхненником була фінансова олігархія. Її бажання видавалися за національно-державні інтереси. Ідеологи загарбницької політики розпалювали шовінізм – почуття переваги своєї нації над іншою і ненависть до нібито нижчих. Шовінізмом була заражена значна частина населення багатьох країн. Безперервні війни і конфлікти стимулювали, своєю чергою, гонку озброєнь. В Європі все більш відкрито проявлялися тенденції до світового конфлікту.

Початок ХХ століття співпав з двома війнами, одна з яких, англо-бурська, йшла в Африці, друга – в Китаї, де об'єднані сили великих держав – Росії, Великої Британії, Франції, Японії, Німеччини і Сполучених Штатів Америки, – вели колоніальну війну проти китайських повстанців, так званих „боксерів”. Воєнна інтервенція закінчилась підписанням 7 травня 1901 р. мирної угоди, яка визначала напівколоніальний характер становища Китаю: визнавалось право одинадцяти країн утримувати свої гарнізони на сухопутних та річкових шляхах Китаю, останній виплачував компенсацію за бойові втрати колонізаторів тощо.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. суперництво між великими державами посилювалось, чому сприяла поява монополізму в економіці як індикатора насиченості ринків збуту, що водночас було демонстрацією творчих технічних і технологічних досягнень людського розуму. Вони дали поштовх процесу переозброєння новітніми засобами ведення війни. У 1901 р. Велика Британія спустила на воду свій перший підводний човен, через 10 років їх мала вже 50. Автомобілю, який тоді був у дитячому віці, судилося стати у Великій війні броневим автомобілем і танком. У тому ж році в США почалося масове виробництво автомобілів. Тоді ж було створено американський Стальний трест, відкрито нафтове родовище в Техасі, що стало джерелом багатств США. 11 грудня 1901 р. винахідник Гульєльмо Марконі отримав перші сигнали по бездротовому телеграфу. Почалася ера радіо. Починаючи з 1901 р., в США прибуло майже півмільйона емігрантів і протягом 10 років це число майже не змінювалось.

2. Утворення Троїстого союзу та Антанти

Як перший крок на шляху до створення двох ворогуючих альянсів можна вважати „Союз трьох імператорів”, створений 1873 р. Угода передбачала, що у випадку виникнення незгод з конкретних питань імператори будуть домовлятися, щоб вони „не взяли гору над міркуваннями більш високого порядку”, а при загрозі війни – про спільну лінію поведінки. Угоду підписали: Олександр II від Росії, Вільгельм I від Німеччини та Франц Йозеф від Австрії. Однак там прозвучали ноти, що засвідчували страх перед європейською гегемонією Німеччини й подальшим ослабленням Франції. Це означало, що повного взаєморозуміння між імператорами досягнуто не було. Росія боялася

ослаблення Франції, оскільки це було на користь Німеччини. А Німеччина двічі після цього виявляла намір напасти на Францію (1875, 1887). Але Англія і Росія виступили проти планів німецького канцлера О.Бісмарка. Це була активна дипломатія противаг. Росія, з свого боку, заручилася підтримкою Німеччини в Середній Азії й на Балканах. Однак та ж Німеччина, щоб переглянути російсько-турецький договір в Сан-Стефано, на Берлінському конгресі солідаризувалася з Австро-Угорщиною і Великою Британією (1878 р.). Як наслідок, у „Союзі трьох імператорів” ніколи не зникла глибока тріщина. А між Німеччиною і Австро-Угорщиною в 1879 р. був підписаний секретний договір про спільну оборону проти нападу Росії й сприятливий нейтралітет у випадку нападу однієї з них на Росію. Цей договір поклав початок формуванню одній з двох коаліцій, які зіштовхнулися в 1914 р., а саме Троїстого союзу.

Італія, з свого боку, маючи серйозні територіальні претензії до Франції та її колоній, схилилася до співробітництва у військовій сфері з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Це й дозволило Німеччині, Італії та Австро-Угорщині в 1882 р. підписати Троїстий союз, який продовжувався до 1915 р. У випадку нападу Франції на Італію чи Німеччину, вони зобов'язувались підтримати одна одну, а Австро-Угорщина обіцяла зберігати лише нейтралітет. Крім того, всі троє обіцяли одна одній сприятливий нейтралітет у випадку війни з будь-якою іншою державою, крім Франції, і військову допомогу, якщо один з учасників союзу піддасться нападу зразу двох великих держав. У випадку австро-російської війни це забезпечувало нейтралітет Італії. Так з'явився німецький блок, найслабшою ланкою якого була Італія.

Утворення Троїстого союзу не завершило кампанію тимчасових угод і домовленостей між великими європейськими державами. Так, в 1887 р. між Росією і Німеччиною було підписано „договір перестраховання”. Росія зобов'язувалася дотримуватися щодо Німеччини дружнього нейтралітету, якщо на неї нападе Франція, а Німеччина обіцяла підтримати Росію, якщо на Близькому Сході проти неї виступить Велика Британія. Цей баланс інтересів був настільки крихким, що проіснував усього три роки.

У цілому ж Німеччині не вдалося ізолювати Францію. А посилення німецької експансії на Сході зближувало її з Австро-Угорщиною, але вело до зіткнення з Росією.

Тиск з боку Німеччини, суперництво в колоніальній політиці з Великою Британією і посилення кредитно-фінансового співробітництва наприкінці 80-х – початку 90-х років зближували Росію та Францію. У 1891 р. між ними підписано консультативний пакт, після якого у 1892 р. настала черга секретної військової конвенції, згідно з якою Франції на випадок війни з Німеччиною та Італією була забезпечена воєнна допомога з боку Росії. Франція, з свого боку, зобов'язалася підтримати Росію у разі нападу на неї Німеччини чи Австро-Угорщини, що зміцнювало Росію і гарантувало посилення експансії. У воєнній конвенції вперше згадувалася Німеччина як єдиний противник Франції і Росії. У Франції розуміли, що без війни нізащо не повернути Ельзас і Лотарингію. А Росія знала, що їй ніколи не оволодіти слов'янськими землями Австрійської імперії, не перемігши Австрію, чого не допустить Німеччина. А в Росії не було

шансів у війні з Німеччиною без допомоги Франції. Такі ребуси в міжнародних відносинах ставали калейдоскопом на зламі XIX і XX ст.

Це означало виникнення другого воєнно-політичного блоку, що посилювало суперництво і підштовхувало гонку озброєнь, а концепція рівноваги, яка вряди-годи до цього працювала, себе повністю вичерпала.

Досягнутий у Європі баланс сил не був стійким і обидва блоки прагнули залучити на свій бік більше партнерів-союзників. Тим більше, що в 90-х роках розширилось коло учасників боротьби за поділ і переділ світу через вступ у процес США і Японії, що виявилось в колоніальній політиці великих держав у Китаї і зіткненні експансіоністських інтересів Росії та Японії. Останнє, між тим, не завадило великим державам організувати спільну військову акцію проти антиколоніального руху в Китаї в період так званого повстання „боксерів” у 1900 р.

Великі держави з тривогою і неспокоєм стежили за ростом мілітаризму в Німеччині, що певним чином було пов'язано з минулим німецьких земель, зокрема періодом роздробленості. Попередні війни, які часто велися на німецькій території, породили у німців філософію відчуття постійної тривоги і постійної готовності до війни з сусідами. Сусіди, своєю чергою, об'єднувалися перед воєнною небезпекою з боку Німеччини. Така ситуація нікому не гарантувала спокою і миру.

У складному становищі опинилася й Англія. У 1898 р. через Єгипет вона була на межі війни з Францією. У війні з бурами 1899-1902 вона виснажила свої сили і змушена була визнати права Німеччини, Франції і США на деякі території. Англія не мала сил, щоб домогтися відмови Росії від подальшої експансії в Азії. Швидкий ріст претензій Німеччини, поєднаний з нарощуванням озброєнь, прискоренням будівництва військово-морського флоту, витісненням німецькими товарами з багатьох ринків англійських, змусив британське керівництво переглянути свою традиційну політику „блискучої ізоляції” і почати пошук союзників. Така, необхідна в майбутньому, союзницька модель була швидко знайдена. Зокрема, у 1902 р. Англія уклала договір з Японією, який забезпечував останній сприятливий нейтралітет її експансії в Китаї і боротьбі проти Росії, а також фінансову підтримку.

Перед небезпекою з боку Німеччини на шлях зближення з Лондоном повернув і Париж. Якщо до кінця 90-х років своїм головним конкурентом Франція вважала Велику Британію, з якою суперничала і зіштовхувалась в Африці, Південно-Східній Азії, Китаї, то тепер, визнавши головною небезпекою посилення Німеччини, вона не могла загострювати відносини з Великою Британією. Йдучи назустріч Англії, в 1899 р. Франція визнала басейн Нілу сферою британського впливу, обмежила свої претензії басейном озера Чад, сподіваючись таким чином на зустрічні кроки Туманного Альбіону.

Як не цінувала Франція союз з Росією, але він не міг бути достатньою гарантією її безпеки. Тут для Франції вирішальне значення мала Велика Британія. Після взаємних візитів англійського короля Едуарда VII і французького президента Лубе, а також переговорів у 1904 р., між двома державами було підписано угоду про поділ сфер впливу в Африці. Цим самим

долалося суперництво і досягалась „сердечна згода” двох держав. Така згода – антанта – відкривала можливість широкого співробітництва в боротьбі проти Німеччини, хоча про неї в документі не сказано ні слова. Разом з тим, слід зазначити, що антанта формально представляла собою колоніальну угоду, яка в технічному плані не поривала з традиційною британською політикою „блискучої ізоляції”.

Щоб замкнути коло союзу трьох великих держав необхідно було франко-російський союз 1891 р. і англо-французьку угоду 1904 року доповнити англо-російською, усунувши суперечності між Великою Британією і Росією, що було непросто з огляду на те, що майже протягом усього ХІХ ст. англо-російські відносини були ворожими. Однак це сталося після російсько-японської війни. Конфлікт коштував Росії та Японії 2500 млн. дол. і 555900 чол. убитими. Поразка у війні виявила слабкість царської Росії. Втративши південну частину Сахаліну і сфери впливу в Маньчжурії, Росія стала уникати ускладнень з іншими великими державами як на Балканах, так і в Середній Азії. Вона теж потребувала союзників, здатних подати їй ефективну допомогу. Такі прагнення Росії, яка могла стати вирішальним фактором в розкладі сил коаліцій, не пройшли повз увагу керівництва Німеччини.

Під час російсько-японської війни Німеччина вдалася до низки заходів з метою недопущення коаліції, що оформлялася. Так, на початку 1905 р. Німеччина вирішила випробувати на міцність франко-російський союз та англо-французьку угоду і пішла на конфлікт з Францією через Марокко. Виступивши на захист Марокко і вимагаючи там політики „відкритих дверей” і рівних можливостей, Вільгельм ІІ фактично потребував відміни англо-французької угоди про поділ Марокко. Його завданням було розладнати Антанту, що складалася. Однак Німеччину, крім Австро-Угорщини, ніхто не підтримав. Навпаки, активність Німеччини підштовхнула Францію і Велику Британію в 1906 р. домовитися про воєнне співробітництво, до якого підключилася також Бельгія.

Вдруге кайзер намагався умовити царський уряд піти на союз з Німецькою імперією в липні 1905 р. Йому навіть вдалося отримати підпис Миколи ІІ під наперед заготовленим текстом російсько-німецького договору про взаємну допомогу під час війни, коли два імператори зустрілися в фінляндських шхерах біля острова Бьорке. Якби цей договір був прийнятий, то співвідношення сил в Європі різко змінилося б на користь Німеччини. Однак за вимогою голови ради міністрів С.Ю.Вітте і міністра закордонних справ В.Н.Ламздорфа цар відмовився від свого підпису.

У 1907 р. відбулося зближення між Великою Британією і Росією. При сприянні Франції обидві країни підписали угоду про поділ сфер впливу в Персії, невтручання в справу Тибету і визнання Афганістану сферою впливу Великої Британії. Знову ж у документі марно шукати слово „Німеччина”. Оформлення союзу Франції, Англії і Росії, який увійшов в історію під назвою „Антанта”, став завершенням етапу організації двох воєнно-політичних блоків. До кінця першого десятиліття ХХ ст. „європейський концерт”, що підтримував мир протягом століття, припинив своє існування. Наступні роки відзначалися

посиленням гонки озброєнь, визначенням цілей війни тощо. Почався, прискорюючись, біг по прямій до прірви. І в цьому, що наступило як активна фаза, винні, вважає американський політолог й історик Г.Кіссінджер, всі великі держави, які в складній ситуації міжімперіалістичних суперечностей кінця ХІХ – початку ХХ ст. шукали як вихід з неї не мир як альтернативу, а війну як спосіб вирішення проблем.

На кінець першого десятиліття ХХ ст. рівновага сил була підмінена двома ворожими одна одній коаліціями. Своєю чергою були присутні також інтереси окремих їх членів. Росія була зв'язана з Сербією, а та йшла пліч-о-пліч з націоналістичними і навіть терористичними угрупованнями, а оскільки „Сербії, – як вважає Кіссінджер, – нічого було втрачати, то їй було наплювати на ризик загальної війни, і Франція надала Росії карт-бланш, щоб та могла повернути собі самоповагу після російсько-японської війни”. Німеччина вела себе так само стосовно Австрії, яка „відчайдушно оберігала свої слов'янські провінції від сербської агітації, підтриманої, своєю чергою, Російською імперією”.

3. Наростання конфліктності і напруженості напередодні Великої війни. Балканські війни

В останній третині першого і на початку другого десятиліття ХХ ст. міжнародна напруженість і конфліктність загрозливо наростали. Розв'язання їх концертом великих держав ставало все більш проблемним. У 1908 р. виникла криза з приводу Боснії і Герцеговини, яка була нічиєю землею між володіннями Австро-Угорщини і Туреччини. Щоб ужалити Сербію і непрямо – Росію, Австрія анексувала Боснію і Герцеговину. Берлінський конгрес 1878 р. це дозволяв зробити. У Відні вирішили: саме час. Таким чином хитка рівновага між блоками була порушена. Великі держави знову заметушилися. Берлін підтримав акцію Відня. Австрія і Німеччина потребували від Росії офіційного визнання анексії, що та й змушена була зробити, а за нею й інші країни, оскільки Англія і Франція до війни не були готові. У російських політичних колах цей відступ Росії іронічно назвали „дипломатичною Цусімою”. Це був успіх Троїстого союзу. Як наслідок, військове і військово-технічне співробітництво Німеччини та Австро-Угорщини поглибилося, а обстановка на Балканах загострилася. Для Австро-Угорщини розгром Сербії, що ставила своєю метою створення південнослов'янської держави і користувалася підтримкою Росії, став першочерговим завданням.

Однак друга марокканська криза 1911 року, що розгорнулася після того, як французькі війська під приводом захисту своїх підданих від повсталих марокканських племен окупували столицю країни місто Фес, обернулася для Німеччини поразкою, оскільки Велика Британія недвозначно дала зрозуміти, що у воєнному конфлікті вона виступить на боці Франції. У березні 1912 р. за Феським договором над Марокко був встановлений протекторат Франції. Події навколо Марокко привели до підписання Англо-французької морської угоди 1912 року, згідно з якою французький флот переводився в Середземне море, а

Велика Британія брала на себе захист атлантичного узбережжя Франції, що, насамперед, в 1914 р. змусило Англію вступити у війну.

Масштабним конфліктом напередодні Першої світової війни стали балканські війни 1912-1913 рр. У березні-жовтні 1912 р. склався Балканський союз у складі Болгарії, Сербії, Греції і Чорногорії, який ставив своєю метою завершення звільнення балканських народів від османського панування і водночас був спрямований непрямо й проти балканської експансії Австро-Угорщини. У кожного з них були й власні територіальні плани. Болгарія хотіла оволодіти частиною Фракії, Салоніками і вийти до Егейського моря, а також приєднати Македонію. Греція претендувала на острів Крит, територіальні придбання в Південній Македонії і Західній Фракії. Сербія планувала спільно з Грецією поділити Албанію, забезпечити собі вихід до Адріатичного моря.

Коаліція балканських держав була сприйнята по-різному великими країнами. Негативно – Німеччиною і Австро-Угорщиною. Ослаблення Туреччини, споконвічного ворога Росії, не входило в плани Німеччини. Для Австрії Балканський союз – серйозна перешкода перетворення Балкан у сферу її впливу. З боку країн Антанти – сприйняття різне. Росія підтримала, оскільки в Балканському союзі бачила перешкоду австро-німецькому просуванню на Балканах. Англія і Франція не були в захваті від переважання на Балканах ні Росії, ні Німеччини та Австрії. Однак задля корпоративності схилились до підтримки Росії.

Момент був вибраний слушний. Османська імперія давно пройшла пік своєї могутності, була державою, що розкинулася на значній території трьох континентів, але надто відсталою і слабкою в економічному, політичному і воєнному сенсі. Була об'єктом, на території якого мали види великі сусідні країни. Так в 1911 р. Італія відібрала в Османській імперії Тріполітанію і Кіренаїку і утворила свою колонію Лівію.

Приводом до Першої балканської війни стала відмова Туреччини надати автономію Македонії і Фракії. Військові дії, що почались в жовтні 1912 р., уже в грудні завершилася повним розгромом Туреччини.

За переговорами на мирній конференції, що почалася 16 грудня 1912 р. в Лондоні, вгадувався конфлікт двох воєнно-політичних блоків. Росія прагнула закріпити результати війни, які посилювали її вплив на Балканах і протидіяли прагненням Австро-Угорщини. Австрійські дипломати діяли в протилежному напрямі, намагаючись внести розбрат у відносини між союзниками. На адресу Сербії йшли прямі воєнні погрози. Щоб не допустити вихід Сербії до Егейського моря і виникнення великої південнослов'янської держави, Австро-Угорщина наполягала на створенні незалежної Албанії. Не готові до війни Сербія і Росія поступилися. Використовуючи чвари і суперечки на мирній конференції, Туреччина відкинула вимоги Балканського союзу і вдалася в січні 1913 р. до відновлення воєнних дій. Однак турецькі війська вдруге зазнали розгрому. І Туреччина змушена була підписати в травні 1913 р. мирний договір, за яким втрачала майже всі свої європейські території, за винятком власної столиці і невеликої частини Східної Фракії.

Перша балканська війна мала двояке значення. Вона, по-перше, покінчила з турецьким пануванням на Балканах, що є позитивним; по-друге, посилила напруженість між великими державами на Балканах, створивши там небезпечне вогнище світової війни, що засвідчувало початок вкрай негативного процесу.

Це підтвердило й те, що невдовзі учасники Балканського союзу пересварилися під час поділу завойованих територій. Особливо непримиренну позицію зайняла Болгарія, підтримана Німеччиною та Австро-Угорщиною. Болгарський цар Фердинанд I Кобурзький у червні 1913 р. почав воєнні дії проти Сербії, на боці якої виступили Греція, Сербія, Румунія і Туреччина. Болгарія зазнала поразки, і 10 серпня було підписано Бухарестський, а 29 вересня 1913 р. окремо з Туреччиною – Константинопольський мир. Території знову перерозподілили. Туреччина повернула ряд територій, втрачених у Першій балканській війні. Добруджа і Сілістрія від Болгарії перейшли до Румунії. Змінилася й розстановка сил на Балканах. Румунія, Греція і Сербія стали орієнтуватися на Антанту, Болгарія перейшла на бік австро-німецького блоку. Балканські війни різко прискорили дипломатичну і воєнну підготовку Першої світової війни.

У напруженій обстановці Троїстий союз і Антанта спішно визначали свої можливості ведення бойових дій. Найбільш готовою на 1914 р. до війни виявилася Німеччина. Вона мала низку переваг над своїми противниками з Антанти, що виразилося в завершенні комплектування резервів з другої і третьої черги; створенні багаточисельного офіцерського корпусу; розширенні виробничої бази, яка переважала французьку і російську, разом узяті. Німеччина спромоглася створити розвинуту мережу залізниць, здатну швидко перекидати маси військ з одного фронту на інший. Військово-морський флот Німеччини за своєю могутністю швидко наближався до британського. Німеччина розробила план війни – „план Шліффена”, який передбачав швидкий розгром Франції і наступну перемогу над Росією з урахуванням повільної мобілізації і розгортання сил східного противника.

Інтенсивну підготовку до війни вели також країни Антанти. Росія здійснювала свою „велику воєнну програму”. Франція перейшла від дворічного до трирічного терміну військової служби. Майже в 7 разів порівняно з 1907 р. збільшила свої регулярні війська Англія. Водночас, саме вона, як ніхто інший, шукала також шляхи порозуміння з Німеччиною. Так на початку 1912 р. під час візиту в Берлін англійський військовий міністр лорд Холден пропонував німцям відмовитися від виконання нової військово-морської програми в обмін на англійські поступки в колоніальному питанні, що Німеччина відхилила. Подібні пропозиції з боку Англії мали місце й пізніше. Такі дипломатичні кроки створювали в німців враження, що у випадку виникнення війни Англія залишиться нейтральною. Це провокувало Німеччину на розв’язування війни. Англія, як завжди, вміло і віртуозно грала до останнього моменту. Але не більше. У клубку протиріч, які виявилася не під силу розв’язати дипломатії і мирним устремлінням, англо-німецькі суперечності були головними і найбільш непримиренними.

Водночас в Берліні усвідомлювали, що через два-три роки готовність противників буде небезпечно високою для країн Троїстого союзу. А тому в 1914 р. Німеччина активно підштовхувала свою союзницю Австро-Угорщину до воєнного конфлікту. Справа була лише за приводом. І він був знайдений. Пістолетні постріли члена організації „Молода Боснія” Гаврила Принципа 28 червня 1914 р. у Сараєво в наступника австрійського престолу Франца Фердинанда через місяць липневої кризи відгукнулися гарматним ревом у серпні того ж року. Велика війна почалася.

Рекомендована література до лекції № 1

1. Акунін О.С. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки (1492-1918 рр.): Хронологія подій. [навч. пос.] Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2013. 575 с.
2. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / НАН України, Ін-т історії України ; упоряд. Олександр Реєнт ; [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : КЛЮ, 2013. 783 с.
3. Герст Д. Найкоротша історія Європи. пер. Анна Вовченко. Київ: Наш Формат. 2021. 232 с.
4. Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): [навч. посібник] / за ред. Б. В. Сипко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.
5. Копилов С. Боровець І. Нова історія країн Європи та Америки 1870-1918 рр. міжнародні відносини. практикум: навч. пос. для студентів історичних факультетів та факультетів міжнародних відносин ВНЗ. Кам'янець-Подільський : ПП "Медобори-2006", 2014. 264 с.
6. Овчаренко О., Сухушина О., Земзюліна Н. З історії війн першої половини XX століття: деякі питання міжнародних відносин. монографія. Черкаси : 2018. 430 с.
7. Снайдер Тімоті. Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка. Київ: Човен, 2020. 392 с.

СЕМІНАР 1.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914-1918 рр.

1. Причини війни і цілі держав.
2. Липнева криза 1914 р. Вступ у війну великих держав.
3. Бойові дії у 1914 - 1916 рр. Розростання масштабів війни.
4. Комп'єнське перемир'я.

Теми повідомлень:

1. Дипломатична підготовка до Світової війни.
2. Постріл у Сараєво та його наслідки.

3. Боротьба блоків по залученню нових союзників. Міжсоюзницькі відносини в 1914-1917 рр.

Література

1. Акунін О.С. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки (1492-1918 рр.): Хронологія подій. навч. пос. Миколаїв: ТОВ «Фірма «Ліон», 2013. 575 с.
2. Історичний розвиток цивілізацій у контексті глобалізації: ціннісний вимір : монографія / за ред. О. В. Зернецької, Київ : ДУ «Інститут всесвітньої Історії НАН України», 2019. 317 с.
3. Копилов С. Боровець І. Нова історія країн Європи та Америки 1870-1918 рр. міжнародні відносини. практикум: навч. пос. для студентів історичних факультетів та факультетів міжнародних відносин ВНЗ. Кам'янець-Подільський : ПП "Медобори-2006", 2014. 264 с.
4. Ладиченко Т. В. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник. Київ : Генеза, 2018. 160 с.
5. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст. [підруч. для вищих навч. закл.] Київ : Генеза, 2005. 816 с.

ЛЕКЦІЯ № 2. ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКА СИСТЕМА

План

1. Паризькі мирні договори
2. Вашингтонська конференція. Її рішення
3. Версальсько-вашингтонська система. Її позитиви і негативи

1. Паризькі мирні договори

Коли закінчується війна, як правило, починаються переговори про юридичне оформлення її результатів. Переможці хочуть наказати тих, що програв, отримати максимум вигод зі становища, що склалося після війни, задовольнити свої вимоги, певною мірою запрограмувати спокійне для себе майбутнє. Переможені силою обставин вимушені до поступок: матеріальних, територіальних тощо. Паризька мирна конференція, що відбувалася в 1919-1920 рр., не була винятком. На ній було вироблено і підписано п'ять мирних договорів: Версальський з Німеччиною, Сен-Жерменський – Австрією. Нейїський – Болгарією, Тріанонський – Угорщиною, Севрський – Туреччиною.

Паризька мирна конференція почалася через три місяці після закінчення війни 18 січня 1919 року і завершилася 21 січня 1920 р. Сама дата її початку мала певне змістове навантаження. 18 січня 1871 р. у Версалі (передмістя Парижа) була проголошена Німецька імперія. До того було підписано

Комп'єнське перемир'я про припинення вогню, частково виконано його умови, німецькі війська з Франції та Бельгії виведені на територію Німеччини. На конференцію з'їхалися делегації 32 держав, очолювані першими особами країн – президентами та прем'єрами. Однак переможеним серед них місця не знайшлося. Не було там і представників ніким не визнаної більшовицької Росії. Та й переможцям бракувало принципу рівності у вирішенні всіх питань, що засвідчувало панування диктату над здоровим глуздом.

З самого початку стало ясно, що тон і напрям роботи конференції будуть задавати представники великих держав, роль яких у перемозі над Четверним союзом була ключовою, – президент США Вудро Вільсон і держсекретар Роберт Лансінг, прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо і міністр закордонних справ Стефен Пішон, прем'єр-міністр Великої Британії Девід Ллойд Джордж і міністр закордонних справ Артур Бальфур. Проте й серед такого вузького кола вершителей справ на Версальській мирній конференції з першого ж дня почалися суперечки. Так Клемансо, маючи плани здійснити після війни гегемонію Франції в Європі, ставив завдання якомога суворіше покарати Німеччину: накласти на неї великі репарації, позбавити колоній і навіть деяких власне німецьких територій, по можливості розчленувати її. Французькі наміри різко контрастували з планами Великої Британії, яка після війни прагнула повернутися до своєї звичної ролі арбітра у відновленому „європейському концерті” держав, а тому ні в якому разі не хотіла допустити у збиток собі французької гегемонії. Точніше кажучи, якщо Франція прагнула до політичної реконструкції Європи, то Англія – до економічної. Розгромлена Німеччина цікавила Англію як платоспроможний ринок англійських товарів. Подібна позиція була і в американського президента Вільсона. Німеччина, на його думку, повинна залишатися чинником силової рівноваги в Європі, а по можливості навіть бути американською ногою в Європі, яка б, за потреби, могла роздавати копняки в усіх напрямках. У цьому плані Англія і США виношували плани використання Німеччини в боротьбі проти більшовицької Росії.

Так що на конференції спокійно не було. Французи й англійці наполягали, в першу чергу, на поділі воєнної здобичі. Вільсон, спираючись на свої „14 пунктів”, проголошених ще 8 січня 1918 р., наполягав на першочерговій реалізації останнього пункту – створенні Ліги націй, як органу, спроможного забезпечити виконання мирних договорів, мир та спокій у світі. У такій черговості розвитку подій на конференції Англія і Франція побачили загрозу своїм секретним договорам щодо майбутніх територіальних переділів, підписаних у роки війни. Вільсон же прагнув статті мирного договору поставити в рамки вимог Статуту Ліги націй. У цьому сенсі США зазнали невдачі. І розгніваний Вільсон навіть на деякий час покинув Версаль і повернувся в США.

Суперечності між союзниками спритно використовували німці. Їх тактика зводилася до того, щоб приймати рішення офіційно і не виконувати фактично. Якщо на Заході німці вивели свої війська з чужих територій, то на Сході вони залишалися в Познані, Верхній Сілезії, Прибалтиці. Лише 25 квітня, коли

договір у цілому був готовий, німців запросили у Версаль. 7 травня 1919 р. Клемансо на черговому засіданні заявив німецькій делегації: „Час розплати настав. Ви просили у нас миру. Ми передаємо Вам книгу миру”. І вручив умови прелімінарного миру.

Німецька делегація, ознайомившись зі статтями договору, особливо протестувала проти визнання Німеччини єдиним винуватцем війни, що було зафіксовано в статті 231. Міністр закордонних справ Німеччини У.Брокдорф-Ранцау заявив: „Від нас вимагають, щоб ми визнали себе єдиними винуватцями війни. Подібне визнання в моїх устах було б брехнею”. Він також зауважив, що важкі умови миру можуть привести до економічного хаосу в Європі. Після детального вивчення статей миру, 29 травня він вніс контрпропозиції, в яких німці погоджувались передати колонії Лізі націй за умови, що Німеччині теж дадуть мандат на колоніальні володіння. Водночас німці вимагали проведення плебісцитів у ряді територій, які ними згідно договору втрачалися. Треба зазначити, що переможці пішли німцям назустріч і на окремих територіях на Сході, насамперед в Польщі, були проведені плебісцити – у Верхній Сілезії, Алленштейні, на Мазурах тощо.

16 червня „книга миру” з 440 статей була вручена німцям з категоричною вимогою підписати або ні в такому виді. Навколо того підписувати чи не підписувати статті миру в Берліні точилися гострі суперечки. Не підписувати - означало спровокувати окупацію всієї Німеччини союзними військами. Урешті-решт, 28 червня 1919 р. в день п'ятої роковини вбивства австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда в Сараєво новий міністр закордонних справ Мюллер, одягнувши шкіряні рукавички, підписав мирний договір, який разом з „Пактом Ліги націй”, юридично оформленим ще 28 квітня, становив єдине ціле.

Умови Версальського договору:

а) територіальні: Ельзас і Лотарингія передавалися Франції; Ейпен і Мальмеді – Бельгії; частина Шлезвіга – Данії; деяка частина історичних польських земель – Познаньщина, частина Помор'я – передавалися Польщі. Верхню Сілезію, найбільш промислово розвинуту область, за яку кілька років точилася кривава боротьба між німцями і поляками, на польську і німецьку частини було поділено лише в 1921 р. Лігою націй. Морський порт Данціг став вільним містом під контролем Ліги націй. Також Польщі створювався доступ до моря через Польський коридор. До Чехословаччини переходила Гульчинська земля розміром у 320 кв. км. Загалом Німеччина втратила 1/8 території та 1/10 населення. Лівий берег Рейну окупувався військами союзників, а п'ятдесятикілометрова смуга вздовж правого берега визначалася як демілітаризована зона. Німеччина втрачала всі свої колонії. Створювалася так звана мандатна система, призначення якої полягало в управлінні колоніями і підготовці їх до майбутнього самостійного життя. Це мали здійснити переможці, до яких тимчасово й переходили німецькі колонії. Зокрема, Того і Камерун поділено між Англією та Францією. Південно-Африканському Союзу передавалася Намібія, частина Нової Гвінеї – Австралії, острови Самоа – Новій Зеландії, Німецька східна Африка – Англії, Бельгії і Португалії. На

тихоокеанські острови – Каролінські, Маршаллові, Маріанські – мандат отримала Японії.

б) політичні: Німеччина визнавала незалежність Польщі й Чехословаччини, відмовлялася від аншлюсу Австрії (Стаття 80).

в) військові: армія (райхсвер) обмежувалася 100 тис. військовослужбовців (із них 4 тис. офіцерів). Заборонявся підводний флот, військова і морська авіація, наступальні та важкі озброєння. На сході й півдні Німеччини зберігалися оборонні споруди. Стаття 433 залишала німецькі війська на Сході (6 німецька армія генерала фон дер Гольца в Прибалтиці) для боротьби з більшовиками.

г) економічні: на Німеччину накладалися зобов'язання сплачувати репарації, остаточною сумою яких в розмірі 132 млрд. золотих марок (приблизно 40 млрд. дол., сума на той час величезна) була визначена лише в 1921 р. на Лондонській конференції. США, не подолавши систему ізоляціонізму, чого особливо домагався Вільсон, Версальський договір не підписали. А сепаратний мир між США, з одного боку, Німеччиною, Австрією та Угорщиною, з іншого боку, був зафіксований лише в серпні 1921 р. Слід констатувати: відсутність підпису США під паризькими мирними договорами сильно применшила їх значення і сприяла створенню чималої кількості проблем у дотриманні та виконанні їх у повному обсязі. Так Сполучені Штати Америки, відмовившись від мандату на право управління Вірменією, яка згідно ухвали Верховної союзницької ради мала отримати державну незалежність, по суті сприяли тому, що у 1920 р. за взаємною згодою Західна Вірменія була окупована турками, а Східна – російськими більшовиками. І Вірменія надовго втратила шанс здобути незалежність.

Слідом за Версальським договором були підписані договори з союзниками Німеччини по Четвертому Союзу. 10 вересня 1919 р. в містечку Сен-Жермен-ан-Ле поблизу Парижа був підписаний Сен-Жерменський мирний договір, за яким Австрія визнавалася незалежною республікою. При цьому заборонявся аншлюс з Німеччиною (88 стаття). Чисельність армії визначалася в 30 тисяч чол. Частина території відходила до Італії (Південний Тіроль, Юлійська Крайна, майже вся Істрія без міста Фіуме (Рієка). Буковина передана Румунії. Бургенланд – Угорщині, Чехословаччині – Богемія і Моравія, а також дві області Нижньої Австрії і частина Тешинської Сілезії. Югославії передавалася Штірія, Крайна, Карінтія, Далмація тощо.

27 листопада в передмісті Парижа Неї-сюр-Сен підписано Неїський мирний договір з Болгарією. За ним Добруджа передавалася Румунії, Фракія – Греції, 4 округи на західних кордонах Болгарії відходили до королівства Югославія. Збройні сили Болгарії обмежувались числом 20 тисяч вояків. Болгарія втратила вихід до Егейського моря.

4 червня 1920 року у Великому Тріанонському палаці Версаля підписано Тріанонський мирний договір з Угорщиною, який передбачав значні територіальні втрати колишньої Транслейтанії (землі Угорського королівства, що входили до складу двоєдиної монархії Австро-Угорщини). Територія Угорщини обмежувалася 92 тисячами квадратних кілометрів. За договором до

Румунії відходили Трансільванія і Східний Банат, до Чехословаччини – Словаччина і Закарпатська Русь, до Югославії – Хорватія, Бачка і Західний Банат. Провінція Бургенланд передавалася Австрії. Угорщина відмовлялася від будь-яких претензій на порт Рієка (Фіуме) на користь союзників. Її армія обмежувалася 35 тисячами вояків.

І останній договір у системі паризьких мирних договорів – Севрський – був підписаний 10 серпня 1920 р. з Туреччиною. Згідно договору остання втрачала всі свої володіння. Союзники вводили в Туреччині режим капітуляцій, який фактично позбавляв її суверенітету. Чорноморські протоки демілітаризувалися і переходили під контроль Міжнародної комісії. Умови Севрського договору були настільки жорстокі і неприйнятні, що викликали масовий спротив усіх верств турецького суспільства. Як наслідок переможних воєнних дій турків під керівництвом Мустафи Кемаля (Ататюрка) проти збройних сил союзників, уже в 1923 р. Севрський мирний договір був замінений більш поміркованим Лозаннським.

Мирні договори, вироблені на Паризькій конференції, вінчали створення в Європі в інтересах переможців версальської системи післявоєнного європейського світу, яка ховала в собі зародки майбутнього великого конфлікту і водночас мала низку важливих позитивних зрушень.

Зокрема, важливим наслідком Паризької мирної конференції було утворення Ліги націй як міжнародного колективного органу переможців, здатного, на їх думку, контролювати виконання статей мирних договорів і сприяти миру та спокою у світі в сенсі збереження і дотримання принципів версальсько-вашингтонської системи як моделі нового світопорядку. У цілому проект Ліги націй відповідав потребам народів, які пережили велику руйнівну війну, щоб забезпечити мир і спокій на нових засадах. Вільсон, як ініціатор, виношував ідею створення Ліги націй з 1916 року. Був противником принципу „європейської рівноваги” і системи „правління великих держав”, за якою великі нав’язували волю малим, тобто всього того, що було осердям Вестфальської системи. Статут Ліги націй був сформульований як „пакт Ліги націй”. Сам пакт у вигляді складової частини був включений до всіх мирних договорів. Такий порядок, за задумом творців пакту, повинен був посилити міжнародне значення і контрольну роль та колективну відповідальність за виконання всієї договірної системи. Датою народження Ліги націй став день 10 січня 1920 р., коли Версальський договір був ратифікований німецьким райхстагом і набрав чинності. Головними органами Ліги націй стали Асамблея, Рада і Секретаріат. Рада складалася з 5 постійних членів (фактично було 4) і 4 непостійних (6 з 1922 р. і 9 з 1926). Першим генеральним секретарем Ліги націй став англієць сер Джеймс Ерік Драмонд. Першими її членами стали держави, які підписали мирні договори з боку союзників. Другу чергу членів склали нейтральні в роки війни держави, які приєдналися до Ліги націй в двомісячний термін. Кожна держава мала один голос. Переможені країни тимчасово в Лігу не допускалися, що яскраво засвідчувало спрямованість діяльності організації. А відсутність в ній великих провідних держав світу (Німеччина стала членом Ліги націй в 1926 р., Радянський Союз в 1934) різко нівелювала її можливості, ослабляла її.

Більше того, Радянський Союз та Німеччина виношували плани, які категорично розходилися із завданнями та функціями Ліги націй. Нацистська Німеччина, щоб розв'язати собі руки вийшла з Ліги націй уже в 1933 р., а радянське керівництво анітрохи не переймалося тим, що СРСР був виключений з Ліги націй за агресію в 1939 р. проти Фінляндії. Сполучені Штати, які були ініціатором організації, не зумівши подолати систему ізоляціонізму, взагалі відмовилися від членства, що, зрозуміло, різко знизило потенційні можливості організації. Однак ніхто не стане заперечувати, що Ліга націй була назрілим проектом міжнародної спільноти, предтечею нинішньої ООН.

2. Вашингтонська конференція. Її рішення

Невдовзі Версальська система була доповнена договорами, підписаними на Вашингтонській конференції, які регулювали розподіл сфер впливу і відносини між великими державами світу в Азійсько-Тихоокеанському басейні.

Вашингтонська конференція (листопад 1921 р. – лютий 1922 р.) була присвячена, насамперед, обмеженню морських озброєнь і далекосхідним питанням. Її учасниками були США, Англія, Японія, Франція, Італія, Бельгія, Голландія, Португалія і Китай. Невизнана великими країнами більшовицька Росія не була запрошена на конференцію, внаслідок чого радянський уряд пригрозив не визнавати рішень конференції. Слід наголосити, що на Тихому океані мали місце серйозні суперечності між великими державами. Зокрема, особливо гострими вони були між Японією і Сполученими Штатами Америки. Війну Японія використала для того, щоб зміцнити своє становище на Далекому Сході, особливо в Китаї, що явно турбувало США. Непростими були також відносини між США і Великою Британією. США домагалися ліквідації англо-японського союзу від 1902 р., направленою проти Росії і Німеччини, а тепер об'єктивно проти США. У боротьбі з Японією США намагалися нейтралізувати Велику Британію. Урешті-решт, Англія змушена була змиритися з розривом договору з Японією, і ключову роль тут зіграла позиція британських домініонів – Канади, Австралії, Нової Зеландії і Південно-Африканського союзу, яких не влаштувала перспектива воювати на боці Японії проти США, з якими мали досить тісні торгові та економічні стосунки.

Уже 13 грудня 1921 р. було підписано „Договір чотирьох” (Англія, США, Японія, Франція), який припинив дію англо-японського союзу. Водночас узаконювалась угода про поважання права кожного на острівні володіння в Тихому океані. Це було визнання США поділу острівних володінь Німеччини на Тихому океані.

6 лютого 1922 р. укладено ще два договори. „Договір п'яти” визначав дозволені пропорції тоннажності лінійних кораблів для кожної країни у співвідношенні: Велика Британія – 5, США – 5, Японія – 3, Франція – 1,75, Італія – 1,75 і був спрямований на обмеження морських озброєнь. Впадало у вічі, що Велика Британія втрачала морську першість і назву „володарка морів” й зрівнювалася у морських озброєннях з США. Того ж дня було підписано „Договір дев'яти” (США, Велика Британія, Франція, Японія, Італія, Португалія,

Бельгія, Голандія і Китай), учасники якого домовлялися поважати суверенітет, незалежність, територіальну й адміністративну цілісність Китаю і дотримуватися принципу „відкритих дверей” щодо торгівлі і підприємництва на території Китаю. Договір явно розходився з прагненнями Японії перетворити Китай у власну сферу впливу. У ньому відбилася також суперництво США та Японії на Тихому океані.

І Паризька, і Вашингтонська конференції були спробами переможців консолідувати зусилля у справі дієвого й успішного забезпечення виконання статей мирних договорів і тривалого та стабільного функціонування версальсько-вашигтонської системи як моделі нового післявоєнного світового порядку. Невід’ємним компонентом його структури стала й Ліга націй.

3. Версальсько-вашигтонська система. Її позитиви і негативи

Створення версальсько-вашигтонської системи означало кінець існування Вестфальської моделі світового порядку, започаткованого однойменним мирним договором, що юридично оформив завершення Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.). Характерною особливістю версальсько-вашигтонської системи було те, що, як світовий порядок вона мала вузьку базу, оскільки була створена виключно переможцями і лише в їх інтересах. А тому з самого початку виявилася гостро суперечливою і вразливою. По-перше, в ході розподілу воєнної здобичі, територій, зон впливу визначилися серйозні суперечності між самими переможцями. Так Італія, не одержавши бажаного, почувала себе переможеною в стані переможців. По-друге, наростали протиріччя між переможцями і переможеними, оскільки умови мирних договорів були грабіжницькими. Як приклад, можна привести неймовірно великі репараційні суми. По-третє, суперечливий характер її виявився у створенні нових кордонів, які ігнорували прагнення і волю народів, не враховували їх інтересів. Мільйони поляків, німців, українців, білорусів були відрізними від своїх країн-вітчизн, стали національними меншинами. Як наслідок, з’явилася Європа-іредента, в якій проживало понад 30 млн. громадян. Уже в перші повоєнні роки ширилися національні рухи і виношувалися реваншистські плани зміни кордонів, встановлених мирними договорами. По-четверте, договірні умови заклали чимало мін сповільненої дії, які в будь-який час могли бути приведені в дію. Серед них: вільне місто Данціг під протекторатом Ліги націй, Польський коридор, умови відшкодування збитків, уміжнароднення європейських рік тощо. По-п’яте, світ не став більш безпечним і спокійним після Першої світової війни. Навпаки, його розкол на тих, хто намагався і хотів зберегти версальсько-вашигтонську систему (переможці), і тих, хто прагнув якомога швидше зламати ненависний післявоєнний порядок (переможені), поглиблювався. Уже тоді став формуватися дво полюсний, двосистемний світ, започаткований більшовицьким переворотом у жовтні 1917 року.

Як війна 1914-1918 років, так і післявоєнний устрій світу у формі версальсько-вашигтонської системи не вирішили проблем, які постали перед

світовим співтовариством у ХХ столітті. Саме тоді вийшли на шлях трагічної суспільної практики такі пустоцвіти на цивілізованому дереві людства, як комунізм і фашизм.

Разом з тим, той факт, що перемогу в Першій світовій війні здобули, насамперед, країни з ліберально-парламентськими традиціями, сприяв новій демократичній хвилі в Європі. Навіть Німеччина пережила у цей період становлення першого в своїй історії демократичного суспільства, яке представляла епоха Ваймарської республіки. У багатьох країнах світу посилилася роль парламентаризму, потужно утверджувалося і стало законом загальне виборче право. Версальсько-вашингтонська система узаконила крах чотирьох великих імперій – Російської, Австро-Угорської, Німецької та Османської. Легітимізувала водночас появу нових незалежних держав на європейському континенті: Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Австрії, Югославії, Латвії, Литви, Естонії.

Рекомендована література до лекції № 2

1. Бінгем Д. Чандлер Ф. Таплін С. Всесвітня історія: повна ілюстрована енциклопедія. Київ : Країна Мрій, 2007. 416 с.
2. Воронянський О. В. Всесвітня історія ХХ ст.: [посіб. для студ. вищ. навч. закл.]. Харків : Парус, 2008. 336 с.
3. Газін В. П. Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. : Київ : Слово, 2008. 472 с.
4. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1918-1945). [навч. посібник для студентів ВНЗ]. Вінниця : Слово, 2013. 619 с.
5. Полянський П. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник. Київ: Грамота, 2019. 256 с.
6. Попович М. Червоне століття. вид. 3-є, допов. Київ : АртЕк, 2019. 887 с.
7. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. : посібник. [для студ. вищ. навч. закл.]. Львів: Новий Світ 2000, 2006. 320. с.
8. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху : історія нацистської Німеччини : у 2 т. пер. О. Надтока, К. Диса; гол. ред. О. Дубчак. Київ : Наш Формат, 2017. 599 с.
9. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст. [підруч. для вищих навч. закл.] Київ : Генеза, 2005. 816 с.

СЕМІНАР 2.

СТВОРЕННЯ МІЖНАРОДНИХ БЕЗПЕКОВИХ ІНСТИТУТІВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 1919-1939 РР.

1. Підсумки Першої світової війни. Становлення та формування Версальської системи міжнародних відносин.
2. Утворення та діяльність Ліги Націй.

3. Агресивна політика нацистської Німеччини та Радянського Союзу (1936-1940 рр.).

Темати повідомлень:

1. Підготовка і початок роботи Паризької мирної конференції.
2. Мандатна система Ліги Націй та її призначення.
3. Генуезька конференція. Рапалльський договір та його наслідки.

Література

1. Герварт Р., Горн Д. Війна під час миру. Збройні конфлікти в Європі після Першої світової війни 1917 – 1923. пер. Ю. Джугастрянська, І. Соїра. Київ : Laurus, 2020. 292 с.
2. Овчаренко О., Сухушина О., Земзюліна Н. З історії війн першої половини ХХ століття: деякі питання міжнародних відносин. монографія. Черкаси : 2018. 430 с.
3. Попович М. Червоне століття. вид. 3-є, допов. Київ : АртЕк, 2019. 887 с.
4. Скрипник А. Ю., Завадська І. М. Історія міжнародних відносин : навчально-методичні матеріали. [для студ. вищ. навч. закл.]. Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2008. 115 с.
5. Щупак І. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 208 с.

**ЛЕКЦІЯ № 3.
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ 1920-1933 РР.**

План

1. Радянська Росія/СРСР і капіталістичний світ
2. Проблема виконання статей мирних договорів
3. Утворення вогнища війни на Далекому Сході

1. Радянська Росія/СРСР і капіталістичний світ

Особливості функціонування версальсько-вашингтонської системи виявлялися в тому, що її з різних причин не приймали і навіть були налаштовані до неї вороже чимало держав, а її цілі й завдання розходилися з тими, якими керувалися інші, в тому числі й великі держави. Зокрема, з перших же днів жовтневого перевороту 1917 р. метою зовнішньої політики більшовицького керівництва Росії стало здійснення світової комуністичної революції. Її ідеєю буквально марили більшовицькі вожді. Її плани не тільки виношувалися, а й трансформувалися в спроби практичного втілення в життя. Так, в 1919 р. готувався визвольний похід Червоної Армії в Румунію, в 1920 р. – в Індію. Через різні причини ці плани не мали продовження, але під час радянсько-польської війни 1920 р. командувач Західним фронтом

М.Тухачевський, віддаючи наказ про наступ, закінчує його словами: „Вперед на Варшаву, вперед на Берлін! ”. І яким гірким було розчарування російських більшовиків, коли на Віслі польські робітники і селяни, які, на думку російських більшовиків, повинні були негайно піднятися на боротьбу зі своїми гнобителями, захищаючи свою незалежну державу, розгромили Червону Армію. Націоналізм переміг більшовизм. Однак і після цього ідея світової революції не була знята з порядку денного зовнішньополітичного курсу Кремля. Один пролетарський поет того часу писав: „И снятся мне индусы на тачанках/ и перуанцы в шлемах и кожанках, восставшие Париж, Берлин и Рим,/ и скачущий по Африке Будённый, и я, конечно, скачущий за ним”. Таким чином, уже тоді формувалися два курси у світовій політиці: курс західних країн, спрямований на збереження і зміцнення версальсько-вашингтонської системи, і курс радянської Росії, націлений на розповсюдження комунізму в світі. Курс радянської Росії/СРСР не мінявся у міжвоєнний період. Він певним чином лише модифікувався залежно від обставин: то ідея світового комунізму виходила на передній план зовнішньополітичного курсу Кремля, то ставала бронепоездом, який тимчасово заганявся на запасну колію.

Перші невдачі й внутрішньополітичні труднощі, породжені двома війнами і політикою воєнного комунізму змусили радянське керівництво перейти від доктрини реалізації прямого штурму капіталізму зовні і воєнного комунізму всередині країни до доктрини непу і пролетарського інтернаціоналізму та політики мирного співіснування у зовнішній політиці. Якщо відбудова країни випробуваними капіталістичними методами якоюсь мірою узгоджувалася з існуючою в країні ситуацією, то пролетарський інтернаціоналізм і мирне співіснування вступали у гостру суперечність, взаємно виключали один одного у зовнішній політиці. Оскільки перший вимагав допомагати робітничому класу капіталістичних країн у боротьбі проти буржуазних урядів (своєрідна підризна робота в зарубіжних країнах), а друге закликала ці уряди співпрацювати з радянською Росією/СРСР. Така обстановка сприяла повній ізоляції більшовицької Росії/СРСР від зовнішнього світу. Капіталістичний світ, зі свого боку, вважаючи явище більшовизму в Росії тимчасовим непорозумінням і таким, яке, як хвороба, швидко пройде, чому допоможе й політика ізоляції, відмовляв йому в будь-яких перспективах на майбутнє.

Чи не тому, що коли в Росії став здійснюватися перехід до непу, там було зроблено висновок, що ця пора прийшла. Потрібно лише дотиснути і почати активний діалог з Росією. У такій ситуації народилася ідея скликання конференції з економічних та фінансових питань в італійському місті Генуя (10 квітня – 19 травня 1922 р.). Її учасниками стали 29 держав. На конференцію було запрошено також радянську Росію. Як умови нормалізації розвитку стосунків з Росією, західні держави зажадали повернення боргів царського та тимчасового урядів, відміну монополії зовнішньої торгівлі, повернення іноземним власникам майна, конфіскованого радянською владою. Радянська делегація на чолі з Г.Чичеріним готова була розглянути питання царських боргів за умови надання Росії кредитів. Однак деякі перші реальні зустрічні кроки з боку Росії потонули в загальній неконструктивності і популізмі. З

усього було видно, що радянська делегація поїхала в Геную з чисто пропагандистськими цілями. Так на західні вимоги визнати і виплатити 18-мільярдний російський борг, радянська делегація висунула 30-мільярдний контрборг. Сам Чичерін постійно пропонував почати переговори про повне і загальне роззброєння, що взагалі не було темою конференції. Як наслідок, конференція закінчилася нічим.

Однак зондаж позицій сторін все ж таки відбувся. Він показав, що сторони ще не визріли до компромісних рішень. Проте один важливий крок радянською Росією під час конференції був зроблений. Виявилось, що ізгоєм у Генуї та в ізоляції у світі, окрім Росії, була також ваймарська Німеччина. Обидві країни скористалися „своїм особливим становищем” і підписали в містечку Рапалло недалеко від Генуї Рапалльський договір. У Рапалло спрацювало спільне неприйняття тодішньої політики західних країн-переможців. Для Німеччини – західні держави – конструктори і стражі версальських кайданів, для Росії – головні вороги світового пролетаріату. Насамперед, успіху обидві країни домоглися, використавши на перемовинах принцип компромісу. Обидві держави почали переговори з нуля: Росія відмовилась від своєї частки німецьких репарацій, Німеччина – від компенсації за націоналізоване радянською владою німецьке майно. Також вирішено було керуватися у торговельних та економічних відносинах принципом найбільшого сприяння. Рапалльський договір означав також остаточне скасування Брестського договору і початок для Росії кінця ізоляції в економічному та політичному сенсі. У Рапалло втілились особливі інтереси радянської Росії і ваймарської Німеччини. Для Росії Рапалло означало використання новітніх німецьких технологій, машин та устаткування для майбутньої індустріалізації та створення потужного військово-промислового комплексу і переозброєння Червоної Армії в сенсі реалізації її особливого призначення як гаранта успіху світової революції. Для Німеччини Росія виступала величезним ринком збуту промислової продукції, сировинною базою виробництва.

Після 1922 р. виявився ще один важливий для обох країн і глибоко засекречений бік співробітництва: військово-технічного і військового. Рапалло поклало початок різнобічній і широкій співпраці між райхсвером та Червоною Армією, яке розповсюдилось і на галузь військово-промислового виробництва. Обидві країни були кровно зацікавлені в переозброєнні, яке швидше здійснити можна було лише налагодженням тісних взаємних зв'язків. Для Радянського Союзу головним було одержати німецьке устаткування та технічний досвід. Німеччина, своєю чергою, мала потребу в базі для випробування нових зразків зброї, навчання військових кадрів та виробництва озброєнь для райхсверу. При цьому враховувалось і те, що Німеччині вкрай необхідно було зберігати таємницю переозброєння, що суперечило статтям Версальського миру. Такого роду співробітництво з Радянським Союзом було особливо привабливим. Закрите радянське суспільство давало Німеччині можливість „мати сучасну захищену базу для нелегальних озброєнь”, надійно гарантувало збереження таємниці, відомості про яку просто не могли потрапити в жорстко контрольовану партійно-державним апаратом пресу. Як наслідок такого

співробітництва, на території СРСР були збудовані німецькі навчальні центри (танкова школа в Казані, льотна в Липецьку), полігони для випробування озброєнь, в тому числі бойових отруйних речовин на території Саратовської області (Шихани), підприємства, на яких вироблялися зразки озброєнь, насамперед бойових літаків і танків. Не слід думати, що таке співробітництво для країн з різними суспільно-політичними системами було безхмарним. У Кремлі не переставали розглядати Німеччину як важливий об'єкт пролетарської революції, а німці постійно боялися розповсюдження „більшовицької бацили” в Німеччині. Проте користь від співробітництва переважала побоювання. Як стверджував гітлерівський генерал-фельдмаршал Е.Манштейн, все або майже все озброєння німецької армії в період Другої світової війни було створено до приходу фашистів до влади. А Сталін у січні 1933 р., виступаючи на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), підкреслив: „У нас не було авіаційної промисловості. У нас вона тепер є”. На цей час Радянський Союз випустив близько 4300 літаків, танків у 1934 році нараховувалося 11 тисяч. Та й в політичному сенсі тандем Росія-Німеччина впливав на політику Заходу щодо обох країн. Вона була більш стриманою й обережною. Постійно необхідно було враховувати небезпеку неконтрольованого зближення двох великих держав, з різних причин вороже налаштованих до західних демократій

Важливим завданням зовнішньої політики Росії після Рапалло було продовжити прорив зовнішньої блокади, вийти з міжнародної ізоляції. Підписані в 1921 р. договори із напівфеодальними слаборозвинутими країнами Сходу (Іран, Афганістан, Монголія), які пішли на це, щоб позбутися нерівноправних договорів з царською Росією, навряд чи треба вважати якимось серйозним успіхом дипломатії радянської Росії. Якщо закрити очі на поступки Росії цим країнам, то нічого особливого здобуто не було, окрім реклами. Потрібний був серйозний прорив у бік Заходу в сенсі міжнародного визнання. Причин для цього було чимало. По-перше, це привело б до легітимації самого більшовицького режиму, по друге, на території багатьох європейських країн дислокувалися збройні формування російських білогвардійців, які, спираючись на іноземну допомогу й підтримку, могли в будь-який час відновити боротьбу проти більшовиків. Без встановлення дипломатичних стосунків з цими країнами радянський уряд не міг домогтися розпуску цих формувань. По-третє, в багатьох країнах опинилася власність царської Росії (золоті запаси, військові й цивільні судна, інше майно). Не меншою мірою керівництво радянської Росії цікавило й економічне та торгове співробітництво.

Необхідно врахувати й те, що поступово мінялися й ставали більш реальними погляди Заходу на Росію. Там приходили до висновку, що більшовизм як суспільне явище, виходячи з історичних особливостей Росії (відсутність демократії, прихильність населення до автократичної влади, толерантність до системи державного насильства, відсутність громадських організацій тощо) ще надовго затримається в Росії. І чи не краще з ним боротися, коли виявиться можливість економічно, політично, торгово впливати на нього. З другого боку, Росія представлялася величезним ринком збуту і невичерпними запасами дешевої сировини. Значною мірою формуванню цього

погляду сприяла післявоєнна стабілізація й прихід до влади лівих у провідних країнах Європи в 1924 р. – лейбористів у Великій Британії та лівого блоку – у Франції. Саме 1924 р. став поворотом у визнанні СРСР. 12 країн світу – Велика Британія, Італія, Китай, Норвегія, Швеція, Данія, Греція, Мексика, Австрія, Франція, Японія, Хіджаз визнали Радянський Союз. Однак загальна лінія на здійснення пролетарської революції у світі збереглася, що не раз ставило СРСР у досить складне становище перед світовою спільнотою. Так у 1927 р. англійський уряд розірвав дипломатичні стосунки з Радянським Союзом, який, скориставшись загальним страйком 1926 р., через Комінтерн став втручатися у внутрішні справи Великої Британії. Дипломатичні стосунки були відновлені лише через два з половиною роки (1929 р.).

2. Проблема виконання статей мирних договорів

Однією з найбільш складних проблем виконання постанов Паризької мирної конференції була виплата Німеччиною репараційних платежів, сума яких становила ледь не половину німецького національного майна, що залишилося після виснажливої для неї війни 1914-1918 року. Тим більше, що в самій Німеччині не було згоди навколо питання виконання статей миру. Серед правлячої еліти було чимало прихильників категоричного невиконання. Однак більшість складала ті, які вважали, що статті Версальського договору треба приймати фактично, але не виконувати практично. При цьому реагувати на ставлення до самого процесу західних держав. Зокрема, німецький міністр закордонних справ В.Сімонс говорив: „Треба враховувати тактику противників. Одні з них хочуть доїти корову, інші зарізати. Хто хоче доїти, повинні дійти з нами згоди”. Інакше кажучи, німці, постійно заявляючи про свою неспроможність сплачувати репарації, закликали англо-французів до порозуміння.

Завершення війни не принесло відчуття безпеки багатьом країнам. І особливо Франції. Французи не почували себе впевнено навіть після одержаної великою ціною перемоги і шукали способи, засоби і методи зміцнення своєї безпеки. Навіть повержена у війні Німеччина потенційно була сильнішою за Францію. А тому Франція уже в перші повоєнні роки вдалася до створення воєнних союзів і оточення ними Німеччини. Як наслідок зусиль Франції, у 1920-1922 р. склалась Мала Антанта, куди увійшли Румунія, Чехословаччина, Югославія. У 1921 р. її потенціал був доповнений франко-польським договором 1921 р. Однак Мала Антанта виявилась мертвонародженням. Політичні зв'язки Румунії, Чехословаччини та Югославії не могли пересилити економічні стосунки з Німеччиною, яка для названих країн залишалася не тільки виробником промислових товарів, але й ринком збуту сільськогосподарської продукції. Та й країни Центральної Європи знаходилися між собою не в кращих стосунках. Зокрема, через Тешинську Сілезію весь міжвоєнний період ворогували Польща та Чехословаччина. Основою дієвості Малої Антанти могли бути лише переконання у сильній та активній політиці Франції в

європейській системі міждержавних стосунків. Однак цього якраз і не спостерігалось.

Через регулярну несплату Німеччиною репарацій не реалізовувалася погроза Клемансо „вивернути кишені бошам”. У Парижі, де ще панувала ідея досягнення позицій європейської гегемонії Франції, було вирішено вдатися до силової операції, щоб змусити німців платити. 11 січня 1923 р. франко-бельгійські війська увійшли в Рурський басейн, щоб шляхом відрахувань з рурської промисловості забезпечити в разі необхідності виплату репарацій. Німеччина відповіла масштабним „пасивним опором”. У країні завмерло промислове виробництво. Почалася гіперінфляція. Урешті-решт, ні французи своїм вторгненням, ні німці „пасивним опором” не домоглися поставлених цілей. У вересні 1923 р. уряд Г.Штреземана припинив „пасивний опір”. А французи замість отримання репарацій змушені були витратити утричі більше, щоб утримувати свою армію в Рурі (утримування військ за кордоном, як правило, обходиться втричі дорожче, ніж в національних кордонах).

Провал франко-бельгійської акції в Рурі означав крах вирішення проблеми виплати репарацій воєнно-силовим методом, а водночас кінець сподівань Франції на досягнення позицій гегемонії в Європі. Це була серйозна поразка Франції. На Лондонській конференції в липні-серпні 1924 р. було прийнято план, автором якого був американський банкір Чарльз Дауес. Проблема виплати репарацій із воєнно-силової сфери, яку намагалася здійснювати Франція, остаточно перейшла у фінансово-економічну, за якою стояли США і Велика Британія. План оздоровлення німецької економіки був тимчасовим і розрахованим на п'ять років. Шляхом іноземних фінансових вливань – позик і кредитів, насамперед від США (понад 60% від усієї суми) – він передбачав відновлення німецької індустрії, відрахування від прибутків якої мали йти на погашення репарацій, тобто поступати наkonto Репараційної комісії з наступною виплатою державам-одержувачам. Від 1924 по 1929 Німеччина отримала закордонних позик і кредитів на суму 20,5 млрд. марок. Перший рік виплати мали становити 1 млрд. марок, 3 наступних роки – по 1,7 і останній 2,5 млрд. золотих марок. План Дауеса певною мірою виявився важливим кроком на шляху економічного примирення між колишніми противниками. За ним почалося й політичне примирення, в ході якого значною мірою були ревізовані статті Версальського миру.

5-16 жовтня відбулася Локарнська конференція міністрів закордонних справ 4 європейських держав: Великої Британії, Німеччини, Франції та Італії, на якій був прийнятий такий важливий документ, як Рейнський гарантійний пакт. Він визначав непорушними франко-німецькі й бельгійсько-німецькі кордони. Гарантами виступали Велика Британія та Італія. Спроби Польщі й Чехословаччини, які навіть не були запрошені на конференцію, домогтися через свого союзника Францію такого ж статусу і для своїх кордонів успіху не мали. Щодо них були прийняті так звані арбітражні договори без інтересу до них і гарантій з боку великих держав. Таким чином, Локарно визначало західні кордони як кордони першого класу і східні кордони у статусі другорядних. Інакше кажучи, Німеччині в сенсі силової ревізії мирних договорів були

розв'язані руки на Сході. Міністр закордонних справ Ваймарської республіки Г.Штресман так оцінював наслідки Локарнської конференції: „Я бачу в Рейнському пакті засіб збереження рейнських земель і можливість повернення німецьких земель на Сході”. Таким чином, на Локарнській конференції Німеччина знову була визнана європейською державою першого рангу, вона знову була введена в коло великих держав у Європі. Їй було запропоновано місце в Лізі націй, чим вона й скористалася 1926 року.

Успіхи плану Дауеса, зближення колишніх противників у Першій світовій війні на Локарнській конференції, нагородження головних її фігурантів Нобелівською премією миру, здавалося, створюють надійну основу забезпечення стабільного миру та спокою у Європі. Однак ріст економічної могутності і досягнень Німеччини у плані ревізії Версальського мирного договору продовжував турбувати Францію, штовхав її на пошуки варіантів власної безпеки. У посланні французького міністра закордонних справ Арістіда Бріана американському народові з нагоди 10-річчя вступу США у війну було запропоновано, щоб їхні дві країни зобов'язалися відмовитися від війни як засобу політики. Ідея Франції знайшла підтримку Ліги націй і низки країн світу. У вересні того ж року Асамблея Ліги націй схвалила польську пропозицію про заборону будь-якої агресивної війни. У лютому 1928 р. аналогічну пропозицію, запропоновану Мексикою, прийняла шоста панамериканська конференція в Гавані. Така хвиля мирних ініціатив не була випадковою. Це був час, коли закінчувалася післявоєнна хвиля пацифізму і небезпека нового масштабного конфлікту стала наростати.

Держсекретар США Франк Келлог відповів на пропозицію Бріана і запропонував укласти пакт про відмову від війни, який вважав за необхідне поширити на всі країни світу. Як наслідок, 27 серпня 1928 року в Парижі 15 держав підписали „Пакт загальної відмови від війни”, або „Пакт Бріана-Келлога”, як він увійшов в історію. Невдовзі до пакту приєдналися майже всі держави (69), в тому числі і дев'ять держав, які не були членами Ліги націй: СРСР, США, Туреччина тощо. Однак далі добрих намірів справа не пішла. Та й час відмови від війни як засобу політики ще не прийшов у високі керівні кабінети.

Далеко невирішеною наприкінці 20-х років залишалася також проблема німецьких репарацій. У 1929 р. план Дауеса був замінений планом Юнга, який став своєрідним компромісом між організаторами плану Дауеса і Німеччиною, яка вимагала ревізії економічних статей мирного договору. Відповідно до плану Юнга загальна сума репарацій була зменшена до 114 млрд. марок і виплата розтягнута до 1988 р. У плані була закладена й ціла низка полегшень для Німеччини і водночас заділ для ревізії та остаточної ліквідації Версальського договору, а разом з ним і версальсько-вашингтонського світопорядку, головною опорною колоною якого він був. Однак світова економічна криза, яка почалася в жовтні 1929 р., перекреслила всі плани і наміри великих держав. Німеччина, як й інші держави, попала в потужні лещата світової депресії, опинилася в особливо важкому становищі, оскільки американці негайно відкликали свої короткотермінові позики з німецьких банків. Німецькому президенту

П.Гінденбургу нічого більше не залишалось, як звернутися за допомогою до США. Вона виразилася в тому, що американський президент Г.Гувер 20 червня 1931 р. наклав річний мораторій на виплату німецьких репарацій. А на Лозаннській міжнародній конференції в червні 1932 р. з репараціями було покінчено взагалі. Німеччині присудили виплатити 3 млрд. марок з подальшим звільненням від всяких платежів. І Франція за всі післявоєнні роки отримала лише 30% від суми, що їй належала.

У цьому ж році на Гаазькій конференції прийнято рішення про виведення протягом 10 місяців союзних військ з Рейнської області.

Період світової економічної кризи 1929-1933 років позначений також низкою конференцій про роззброєння (1927, 1932). В останній брали участь 63 держави. Уже те, що кожен учасник турбувався лише про себе і просував план, вигідний йому, засвідчувало лише наміри, але ні в якому разі не загальну турботу всіх про мир та безпеку. Так французький міністр закордонних справ А.Тардье висував план створення при Лізі націй збройних сил для попередження агресії. Представник Великої Британії Дж.Саймон пропонував обмежити сухопутні сили. Хоча сам дуже скептично дивився на потребу роззброєння. Вважав, що люди такі задержуваті істоти, що завжди будуть битися. Якщо у них забрати гармати, то вони будуть битися гвинтівками, якщо забрати гвинтівки – кулаками, якщо їх зв'язати – будуть кусати один одного зубами. План Саймона підтримував американський президент Гувер. Німецький райхсканцлер Г.Брюнінг вимагав рівних прав на озброєння (або всі роззброюються, або всі озброюються). Радянський Союз представив проект повного і загального роззброєння, що було розраховано на отримання оцінки абсолютної миролюбності. Такі безвідповідальні конференції скоріше роззброювали, а не озброювали громадськість світу в боротьбі проти війни, оскільки післявоєнний пацифізм став остаточно зникати і світ повертав на дорогу силового вирішення проблем, які залишила нерозв'язаними Перша світова війна.

3. Утворення вогнища війни на Далекому Сході

Першою на стежку війни вийшла Японія, участь якої у Першій світовій війні звелася до окупації низки територій в Азійсько-тихоокеанському басейні, що належали до колоніальних володінь Німеччини. Японія, яка швидко розвивалася в економічному плані, все більш гостро відчувала потребу нових ринків збуту та джерел сировини. Її правлячі кола бачили вихід у територіальних завоюваннях, придбанні колоній та сфер впливу. 25 липня 1927 р. японський прем'єр-міністр Г.Танака подав імператору документ „Про програму дій в Китаї”, план завоювань, які повинна здійснити Японія. Агресивні інтереси Японії згідно плану Танаки визначалися, в першу чергу, Маньчжурією, Внутрішньою і Зовнішньою Монголією, Північним Китаєм, а в подальшому і всім Китаєм. Саме за Китай, вважав Танака, доведеться воювати зі Сполученими Штатами Америки. Для цього можна вступити навіть в альянс

з Радянським Союзом. Після перемоги над США планувалося схрестити мечі з СРСР, щоб розчленувати і загарбати його території.

У розпал економічної кризи 18 вересня 1931 р. японські війська вторглися в Маньчжурію. Приводом стало вбивство в липні 1931 р. поблизу Мукдена японського офіцера, а також пошкодження колії Південно-Маньчжурської залізниці. За кілька тижнів японські війська взяли під свій контроль усю Маньчжурію. У відповідь на китайську скаргу Ліга націй зажадала виведення японських військ з Маньчжурії. Однак Японія відмовилася виконати вимоги Ліги націй. Більше того, через рік після чергового інциденту, японські війська висадилися в Шанхаї. Почалася справжня війна. На скаргу Китаю Ліга націй домоглася виведення японських військ з Шанхаю. Водночас в Маньчжурії, щоб прикрити власну агресію, Японія оголосила створення незалежної держави Маньчжоу-го на чолі з колишнім китайським імператором Пу І. 24 серпня нове утворення було визнано Японією, а 2 вересня укладено японо-маньчжурську угоду, за якою Японія забезпечувала „зовнішню і внутрішню оборону країни”, а також отримувала право розміщати тут свої війська. Маньчжурія, по суті, стала японським протекторатом. У відповідь на це Ліга націй спромоглася лише на моральний осуд Японії за такі дії. Щоб остаточно розв'язати собі руки, 27 березня 1933 р. Японія вийшла з Ліги націй. Маньчжурська справа стала важким ударом по Лізі націй як відповідальній за непорушність версальсько-вашингтонського світопорядку, по всій її договірній системі і домовленостях переможців. Виявилось, що, як і раніше, міжнародні договори, конвенції, обіцянки нічого не варті, якщо вони не підкріплені силою зброї. Західні демократії, які могли б узяти на себе захист міжнародних зобов'язань, були рішуче налаштовані проти війни й обстоювали систему морального засудження.

Таким чином, на Далекому Сході утворилося вогнище війни як пролог майбутнього світового конфлікту. Не випадково дехто з істориків Другої світової війни притримується думки, що вона почалася подіями на Далекому Сході на початку 30-х років ХХ ст., до яких у далеких Європі та Америці незаслужено поставилися досить легковажно.

Рекомендована література до лекції № 3

1. Воронянський О. В. Всесвітня історія ХХ ст.: [посіб. для студ. вищ. навч. закл.]. Харків : Парус, 2008. 336 с.
2. Газін В.П. Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. Київ : Слово, 2008. 472 с.
3. Герварт Р., Горн Д. Війна під час миру. Збройні конфлікти в Європі після Першої світової війни 1917 – 1923. пер. Ю. Джугастрянська, І. Соїра. Київ : Laurus, 2020. 292 с.
4. Мицик Л. М., Кузьменко Ю. В. Новітня історія країн Європи та Америки (1918-2007). [навч. пос.]. Академвидав, 2008. 544 с.

5. Сергійчук І. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 - кінець ХХ ст.). [пос. для студентів вищих навчальних закладів]. Суми: Університетська книга, 2002. 288 с.
6. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху : історія нацистської Німеччини : у 2 т. пер. О. Надтока, К. Диса; гол. ред. О. Дубчак. Київ : Наш Формат, 2017. 599 с.
7. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст. [підруч. для вищих навч. закл.] Київ : Генеза, 2005. 816 с.

СЕМІНАР 3.

КРАЇНИ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ, ДАЛЕКОГО СХОДУ, КИТАЙ ТА ІНДІЯ У 20-Х – 30-Х РР. ХХ СТ.

1. Розпад Османської імперії. Модернізація Туреччини та Ірану. Основні аспекти Близькосхідної проблеми
2. Напрямки і тенденції внутріполітичної та зовнішньополітичної стратегії Японії у 20-х - 30-х роках.
3. Національна революція 1925-1927 рр. У Китаї.
4. Розвиток національного руху в Індії. М. Ганді. Кампанії громадянської непокори.

Теми повідомлень:

1. Утворення Турецької республіки. Реформи Мустафи Кемалю Ататюрка.
2. Агресивна зовнішня політика Японії та її вплив на ситуацію у регіоні.
3. Соціально-економічні та політичні зрушення у Китаї. Мао Цзедун і Чан Кай Ши.

Література

1. Кириченко В.П. Нова історія країн Азії, Африки та Латинської Америки. Навч. посібник. Київ: Либідь, 2002. 168 с.
2. Козицький А. Новітня історія Азії та Африки. Львів: Афіша, 2005. 430 с.
3. Овчаренко О., Сухушина О., Земзюліна Н. З історії війн першої половини ХХ століття: деякі питання міжнародних відносин. монографія. Черкаси : 2018. 430 с.
4. Попович М. Червоне століття. вид. 3-є, допов. Київ : АртЕк, 2019. 887 с.
5. Рудько С.О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. ХVІІІ - поч. ХХІ ст.): навчально-методичний посібник. вид. 2-ге, доп. Острог, 2010. 220 с.
6. Сергійчук І. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 - кінець ХХ ст.). пос. для студентів вищих навчальних закладів. Суми: Університетська книга, 2002. 288 с.

ЛЕКЦІЯ № 4. СВІТ НА ШЛЯХАХ ДО ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

План

1. Прихід націонал-соціалістів до влади в Німеччині
2. Проблема колективної безпеки в Європі. Невдача Східного пакту
3. Перші агресивні акції нацистської Німеччини та фашистської Італії
4. Антикомінтернівський пакт та утворення „вісі” Рим-Берлін-Токіо

1. Прихід націонал-соціалістів до влади в Німеччині

Події і явища, які виявилися з початку 30-х років, не тільки поставили під питання міцність і надійність версальсько-вашингтонської системи, а й весь світовий порядок в системі міжнародних відносин. Невдовзі після утворення вогнища війни на Далекому Сході, виникло нове в центрі Європи. 30 січня 1933 р. в неспокійній після 1918 р. Німеччині впала Ваймарська республіка, і до влади прийшли нацисти на чолі з А. Гітлером, хоча при цьому й було дотримано всіх конституційних процедур. Багаторічне суперництво між двома тоталітарними силами: крайніми лівими – комуністами і крайніми правими – націонал-соціалістами, закінчилося на користь останніх. Їх підтримав великий капітал, який небезпідставно боявся диктатури комуністів з їх реквізицією і націоналізацією приватної власності, райхсвер та націоналістичні кола, що виношували плани ліквідації Версальського договору та реваншу за програну війну.

Встановленню нацистської диктатури сприяла світова економічна криза, внаслідок якої розорилися сотні тисяч дрібних і середніх власників, поповнивши ряди мільйонів безробітних. Унаслідок цього зник середній клас – опора і захисник принципів демократії. Нависла над Німеччиною небезпека комуністичної або нацистської диктатури, яка після війни їй постійно загрожувала, стала реальністю. Та й вибір був невеликий. Молода ваймарська демократія не справилася з внутрішніми та зовнішніми викликами. Нацисти не приховували своїх агресивних планів. Ставили завдання будь-якими заходами досягнути поставлених цілей. Оволодіти, насамперед, всіма територіями, втраченими в 1914-1918 рр., і землями, що повинні належати, як вони вважали, німецькій расі. У 1924 р. в книзі „Майн кампф” Гітлер писав: „Ми починаємо там, де Німеччина закінчила 600 років тому. Ми кладемо край вічному руху німців на південь і захід Європи і звертаємо свій погляд до земель на Сході. Ми переходимо до політики майбутнього – до політики територіальних захоплень”. Війна гітлерівцям бачилася як глобальна акція, як перетрушування всього існуючого порядку державно-територіальних утворень. „Не провінції, а геополітичні категорії, не національні меншини, а континенти, не поразка, а знищення противника, не союзники, а сателіти, не переміщення кордонів, а перетасовка держав всієї земної кулі, не мирний договір, а смертний вирок – такими повинні бути цілі великої війни”, – віщав фюрер.

Виправданням людоїдських планів масового знищення населення планети служила расова теорія. Згідно неї німці визначалися як вища раса, яка єдина, що має право розпоряджатися світом у своїх інтересах. Інші народи належали до нижчої раси і їм була уготована роль рабів. Усі народи, за уявленнями націонал-соціалістів, ділилися на дві категорії: історичні й неісторичні. Перші творять історію. Другі паразитують за рахунок перших і мають зникнути. При цьому широко використовувалася ідея недостаті „життєвого простору” й переконання, що єдиний шлях до нього лежить через завойовницькі війни. Інакше німецький народ почне вимирати з голоду. Слід нагадати, що ці теорії не були придумані націонал-соціалістами, взяті з нічого. У ролі теоретичних обґрунтувань вони блукали коридорами німецького суспільства не одне століття, виправдовуючи агресивні війни та політику „дранг нах Остен”. Таким чином, ідеї рівноправності народів, що тоді превалювала не тільки в демократичному світі, протиставлялася людиноненависницька догма панування арійської раси над усіма іншими аж до їх повного знищення.

Гітлер вважав, що встановити світове панування можна буде лише тоді, якщо буде створено державне ядро з 80 чи 100 млн. німців. До нього він відносив Німецьку Австрію, Чехословаччину, частину Польщі. Навколо ядра має бути створена система малих васальних держав: Польща, Франція, Угорщина, Сербія, Хорватія, Румунія, Прибалтика, Білорусія й інші. Але цим апетити не задовольнялися. У подальшому необхідно було знищити Радянський Союз, остаточно розгромити Францію, ліквідувати незалежну Велику Британію, малі держави Західної Європи, розчленувати США, Латинську Америку перетворити в „життєвий простір” для арійської раси. Завойовані землі заселяти німцями. Створити врешті-решт тисячолітній Третій райх. З приходом нацистів до влади, міжнародна обстановка, насамперед в Європі, різко ускладнилась.

Однак для початку здійснення цих планів потрібний був час для створення військової і матеріальної бази їх реалізації, що розпочалося уже в тому ж 1933 р. А тому на перших порах нацисти видавали себе навіть за прихильників миру. 23 березня 1933 р. Гітлер обіцяв підтримувати дружні стосунки з Англією та Францією... і навіть з Радянським Союзом. Тоді ж він заявив: „Уряд райху готовий розвивати з Радянським Союзом дружні відносини, вигідні для обох сторін... Боротьба з комунізмом у Німеччині – це внутрішня справа”.

Прихід нацистів до влади викликав занепокоєння й тривогу в Європі та світі. Консервативний діяч Англії Дафф-Купер з цього приводу зазначив: „Німеччина проводить підготовку до війни в такому масштабі і з таким ентузіазмом, які не знають прикладу в історії”. У Франції розглядали нацистський режим як інструмент війни. Орган французьких націоналістів „Ордр” писав: „Якщо люди, що визначають долю Німеччини, наважуються поставити на чолі країни уряд, який складається з типових представників пруссацтва, то це свідчить про те, що вони мало рахуються з Францією і вважають, що наступив момент показати світу справжнє обличчя Німеччини”. Американський посол Вільям Додд, спостерігаючи зміни, які відбувалися з встановленням гітлерівської диктатури, писав: „У той час, коли людей сотнями

вбивають без суду і без всяких доказів вини, коли населення буквально дрижить від страху, тварини користуються недоторканими правами, про які люди не можуть і мріяти. Так тут уже мимоволі захочеш бути конем”. Наступила епоха диктатури і терору. Для неугодних уже в 1933 р. стали організовуватися концентраційні табори.

Німеччина почала покидати форуми, де розглядалися проблеми світового характеру. 14 жовтня 1933 р. Гітлер заявив, що, оскільки Німеччина не має „рівних прав” в озброєннях, вона відмовляється від участі у Всесвітній конференції по роззброєнню і виходить із складу Ліги націй.

2. Проблема колективної безпеки в Європі. Невдача Східного пакту

Протистояти нацизму та його агресивним планам могли тільки два принципово відмінні табори. З одного боку – великі західні демократії – Франція, Англія, США, які за допомогою філософії версальсько-вашингтонського мислення все ще хотіли триматися правової основи договорів, гарантій колективної безпеки або ховалися в ізоляціонізмі. З іншого боку, Радянський Союз, суспільний устрій якого визначав ворожість як до нацистської Німеччини, так і до „буржуазних демократів”, під якими розумілися Велика Британія і Франція. Якщо Радянський Союз, який до 1933 р. підтримував дуже тісні стосунки з ваймарською Німеччиною і отримував від неї величезну кількість технологічного устаткування й техніки, без чого ніякої індустріалізації в такі стислі терміни не відбулося б, відділений від нацистської Німеччини низкою малих держав, сприйняв нову ситуацію в Німеччині без особливих застережень, то західні держави змушені були шукати заходи протидії аж до зближення з режимом Гітлера, що, на їх думку, повинно було умиропорити його.

Таким кроком бачиться підписаний за ініціативою Б.Муссоліні представниками урядів Франції, Великої Британії Італії та Німеччини пакт про згоду й співпрацю чотирьох великих західних держав („пакт чотирьох”) терміном на 10 років. Пакт передбачав „дієву політику співпраці з метою підтримання миру, обмежену тільки тими питаннями, які стосувалися чотирьох держав”. Однак зміст пакту містив суперечливі положення. З одного боку, пакт закликав не розпоряджатися територією держав без їх згоди, а в разі перегляду пакту постанова мала ухвалюватися не чотирма державами, а Лігою націй, що надавало впевненості країнам, до яких пред’являлися територіальні претензії, а з іншого, пакт мав стати інструментом перегляду системи паризьких договорів. Суперечливість, закладена в „пакті чотирьох”, була настільки очевидною, що він ніким не був ратифікований. Разом з тим, він засвідчив непереможну суперечність на полі європейської політики, де партія, яка розігрувалася західними демократіями, суперечила намірам і планам фашистських держав.

Проте нацисти продовжували демонструвати свою „миролюбність”. Після виходу з Ліги націй Гітлер демагогічно заявив про плани зближення з Францією. На переговорах з французьким послом в Берліні А.Франсуа-Понсе

Гітлер висунув такі пункти: негайна передача Німеччині Саару, збільшення німецької армії до 300 тисяч чол. з однорічним терміном служби, укладання пакту про ненапад з усіма сусідами Німеччини. Водночас німецькому народові вбивалась ненависть до французької раси негроїдів. Так само, запевняючи Польщу в прагненні Німеччини до миру, в Лондоні керівник зовнішньополітичного відділу НСДАП (Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини) А.Розенберг пропонував задовольнити інтереси Польщі за рахунок Радянського Союзу, а Данціг передати Німеччині. У вузькому колі своїх найбільш довірених людей Гітлер не скупився на відверті обґрунтування такої своєї політики. Так в бесіді з президентом сенату вільного міста Гданськ Германом Раушнінгом він викладав свої потаємні думки: „Я зроблю всі поступки, щоб мати вільні руки для продовження моєї політики”. „Але Радянська Росія – великий кусень. Ним можна й подавитися. Не з неї я буду починати”. Разом з тим Гітлер шукав союзників по зброї. Здавалося, природним союзником мала стати Італія (фашистський режим Муссоліні, країна територіально обділена після війни). Однак на перших порах були серйозні перешкоди. Між Німеччиною та Італією стояли населений німцями Південний Тіроль, що входив до Італії, Трієст, а особливо аншлюс Австрії, до здійснення якого після 1918 р. постійно прагнула Німеччина і проти чого була налаштована Італія, оскільки в такому разі Німеччина безпосередньо отримувала спільний кордон з Південним Тіролем і загроза його приєднання до Італії ставала реальною.

У 1934 р. Німеччина, продовжуючи озброюватись, на міжнародній арені діями своєї дипломатії й надалі демонструвала наміри жити в дружбі та злагоді з сусідами. 26 січня цього ж року вона підписала пакт про ненапад з Польщею, що для останньої, затиснутої в лещата „двох вругов” (Радянський Союз – на сході й Німеччина – на заході), країни, яка все більше відчувала ненадійність союзницьких зв'язків з Францією, було цілком нормальним явищем прийняти пропозицію Німеччини. Чи був це недружній крок проти Франції? Так. Якщо виходити з участі Франції у „пакті чотирьох”, який усував Польщу від гурту великих держав. У такій формі Польща відповіла на ущемлення своїх інтересів, прагнучи відвернути небезпеку агресії з боку Німеччини. Однак пізніше це зіграло злий жарт і з Польщею, і з Францією.

Франція найбільше з усіх великих держав відчувала наростання реальних масштабів небезпеки. І в створенні системи колективної безпеки шукала єдино правильний засіб протидії. Спочатку вона домоглася створення Балканського пакту, в якому, через намагання Болгарії та Угорщини переглянути кордони, гарантували одна одній безпеку і територіальну цілісність Греція, Туреччина, Югославія і Румунія.

Наступним кроком зусиль Франції став Східний пакт, ініціатором якого виступив міністр закордонних справ Луї Барту. Заснований на принципі колективної безпеки пакт на основі франко-радянського альянсу мав протистояти зовнішній загрозі з боку Німеччини. Це стало б продовженням зближення Франції з Радянським Союзом, початок якому поклав пакт про ненапад між Францією та СРСР, підписаний 29 листопада 1932 р. А 16 травня

1933 р. Палата депутатів Франції успішно ратифікувала його 520 голосами проти одного. Луї Барту планував втілити свою ідею навесні і влітку 1934 р. Вона передбачала створення Східного пакту на принципах колективної безпеки. Він гадав, що створити пакт колективної безпеки проти німецької загрози без СРСР неможливо, оскільки Велика Британія не проявляла до нього особливого інтересу. А Італія не могла бути сильним союзником. Барту, як вважає французький історик Ж.-Б.Дюрозель, більше розраховував на Червону Армію, ніж на італійську. На думку Барту, Східний пакт відкрив би дорогу до франко-радянського альянсу. З ідеєю Східного пакту Барту об'їздив ледь не всю Європу. Неодноразово зустрічався з народним комісаром закордонних справ СРСР М.Литвиновим. Схема Східного пакту бачилася Барту як комплекс із трьох договорів. Власне Східний пакт становив взаємну гарантію сусідніх країн і передбачав негайну воєнну допомогу в разі агресії між Німеччиною і СРСР, Фінляндією, Естонією, Латвією, Польщею, Чехословаччиною, до яких могли приєднатися й інші держави. Другий був французько-радянським договором про взаємну допомогу через приєднання СРСР до Локарнського договору та приєднання Франції до Східного пакту. Третій був „загальним актом”, який засвідчував, що обидва перші не суперечать статутів Ліги націй і наберуть чинності, як тільки СРСР вступить до неї.

Однак доля Східного пакту залежала від того, чи приєднаються до нього Польща і Німеччина, що було дуже ймовірно. Як і очікувалося, Німеччина 10 вересня 1934 р. відмовилась підписати пакт, мотивуючи тим, що договір зобов'язує її надавати військову допомогу СРСР. Проте головним було не це. Реалізація Східного пакту означала крах гітлерівських агресивних планів. Услід за Німеччиною, 27 вересня Польща, мотивуючи тим, що вона не може пропускати через свою територію ні німецькі, ні радянські війська, теж відповіла відмовою. Ще раніше, в липні 1934 року, свою досить стриману підтримку пакту висловила Велика Британія. Очевидно противники пакту зробили все, щоб не допустити його реалізації. Проект був остаточно похований після того, як в марсельському порту хорватськими усташами, які мали близькі зв'язки зі спецслужбами німецьких нацистів, були вбиті його головний ініціатор й організатор Луї Барту та югославський король Олександр, запрошений у Францію в справі Східного пакту.

Проект Східного пакту міг би сприяти відверненню війни, яка накочувалася на світ, якби він був реалізований. Хоча слід взяти до уваги, що до нього прагнули залучити надто різні, навіть протилежні за суспільно-політичним устроєм, сили. Так що він був провалений не тільки тому, що в марсельському порту пролунали фатальні постріли.

3. Перші агресивні акції нацистської Німеччини та фашистської Італії

Провал Східного пакту був важливим дипломатичним і політичним успіхом Німеччини. Він означав ізоляцію і роз'єднаність сил ймовірних противників і водночас об'єктів майбутньої агресії. Німеччина посилила тиск на статті Версальського договору, приступила до їх відвертої й цілеспрямованої

ревізії. Франція в особі нового міністра закордонних справ П.Лавалля, що симпатизував нацистам, здавала одну позицію за іншою. Уже в січні 1935 р. Німеччина домоглася проведення референдуму в Саарі, більш як 90% учасників якого висловилися за приєднання до райху, чому сприяла гучномовна попередня кампанія, проведена нацистами. Рада Ліги націй визнала наслідки референдуму. Розвиваючи успіх цієї акції, 16 березня 1935 р. Гітлер підписав закон про відновлення обов'язкової військової служби й створення масової армії в складі 12 корпусів (близько 500 тисяч військовослужбовців). Таким чином були скасовані військові приписи мирного договору щодо Німеччини. У спільній заяві в Стрезі (квітень 1935 р.) Англія, Франція, Італія засудили дії Німеччини. Однак далі осуду не пішли, як і Ліга націй, що теж вдалася до ідентичної форми неприйняття ревізії Версальського миру.

Підписання 2 травня франко-радянського і 16 травня 1935 р. чехословацько-радянського договорів було звичайним випущенням пари. Перший був укладений на випадок агресії якоїсь з європейських країн проти СРСР чи Франції. Однак там були застереження, які нівелювали сам договір, робили його недієздатним. Так сторони зобов'язувалися до консультацій щодо дотримання Статуту Ліги націй, а в спеціальному протоколі вказувалося, що у випадку німецької агресії „договір не вводиться в дію, якщо агресія визнається як така державами-гарантами Локарнського договору – Великою Британією та Італією”. Таким же нерішучим був і радянсько-чехословацький договір. Він передбачав надання допомоги Радянським Союзом Чехословаччині за умови, коли таку ж допомогу подасть і Франція. Між іншим, таке застереження запропонували чехи, оскільки боялися, що коли на допомогу прийде лише Червона Армія, вона звідти вже не піде, а Чехословаччина буде більшовизована.

Тим часом негативні процеси наростали. 6 березня 1936 р. Бельгія відмовилася від французьких і британських гарантій на випадок агресії з боку східного сусіда, покладаючись на заяву Гітлера про готовність визнати Бельгію і Нідерланди „нейтральними і недоторканими територіями”. Таким чином Гітлер розвалював французьку систему договорів. У той же час сам шукав союзників. У липні 1936 р. Німеччині вдалося підписати двосторонню угоду з Австрією, яка стала важливим кроком назустріч аншлюсу, тобто приєднанню Австрії до Німеччини. Як результат, в Австрії було амністовано чимало австрійських нацистів, а німецька преса, що поширювалась там, розпочала активну расистську пропаганду. Була відновлена діяльність місцевої нацистської партії.

У березні 1936 р. Гітлер перейшов до застосування силової складової у ліквідації статей Версальського миру. 7 березня 1936 р. Берлін заявив про денонсацію Німеччиною Локарнських угод. У той же день 30-тисячний військовий контингент у складі 19 піхотних батальйонів і 13 артилерійських дивізіонів було введено у Рейнську демілітаризовану зону. Німецьке населення з квітами зустрічало війська. У той же час у Берліні усвідомлювали, що силова акція у випадку рішучих дій англо-французів могла обернутися неприємностями у зовнішній політиці і зміною настроїв серед населення у

самій Німеччині. А тому командування контингенту, що вводився, мало на руках наказ негайно повернути війська на вихідні позиції у випадку будь-яких дій з боку військ союзників. Однак Рейн ніхто не збирався переходити. Політика поступок з боку англо-французів продовжувалася. Франція, у перші повоєнні роки більш схильна до активних заходів в сенсі захисту версальської системи договорів, з часів плану Дауеса та Локарнської конференції сама уже нічого не вирішувала, зайнявши місце в фарватері британської політики. Та й уряду Народного фронту, зайнятого внутрішніми проблемами, було не до того. У відповідь на вступ німецьких військ в демілітаризовану зону, Франція, Бельгія та Англія обмежилися заявою про взаємні гарантії своїх кордонів на випадок німецької агресії.

Приблизно у той же час до активного здійснення загарбницьких планів приступає також фашистська Італія. Італійський дуче (вождь) Б.Муссоліні, як і Гітлер, виношував далекосяжні плани агресії, ставив своєю метою відновлення щось подібного до Римської імперії („Імперіум Романум”), перетворення Середземного моря в італійське озеро. З цією метою Італія прагнула захопити території в Африці, відібрати у Франції Ніццу і Савойю, перетворити Балкани в сферу свого впливу.

Першим об'єктом італійської агресії стала 1935 р. слаборозвинута африканська країна Ефіопія. Скориставшись інцидентом, під час якого 5 грудня 1934 р. в сутичці з абіссінцями на ефіопській території, яка до 1928 р. перебувала під контролем Італії, загинуло 30 італійських солдат-тубільців, 3 жовтня 1935 р. італійська експедиційна армія розпочала військові дії в Ефіопії. Вони тривали до травня 1936 р., коли 200-тисячна італійська армія, що мала сучасне озброєння, захопила столицю країни Адіс-Абебу. Ліга націй відреагувала на італо-ефіопську війну, зафіксувавши порушення Італією міжнародного договору 1928 р., згідно з яким дві країни зобов'язувалися не робити кроків, що завдавали б шкоди їхній незалежності і всі суперечки залагоджувати мирним шляхом та через арбітраж, і запропонувала застосувати проти неї фінансові та економічні санкції. Асамблея Ліги націй прийняла рішення зняти ембарго на поставку зброї в Ефіопію і заборонила їй продаж Італії. Однак не всі держави виконали розпорядження Ліги націй. Якщо Англія їх дотримувалася, то Сполучені Штати Америки продовжували поставляти пальне в Італію, і санкції Ліги націй виявилися неефективними. 9 травня 1936 р. Ефіопія була приєднана до Італії. На ґрунті агресивної політики почалося поступове зближення двох тоталітарних держав фашистського типу – Німеччини та Італії. А завершилося воно спільними діями обох країн в період громадянської війни в Іспанії 1936-1939 років.

Іспанія, де в лютому 1936 р. на виборах у кортеси перемогу здобув Народний фронт (комуністи, соціалісти, лівореспубліканці, анархісти тощо із загальною назвою „республіканці”) і незабаром вибухнула трирічна громадянська війна (1936-1939 рр.), стала центром уваги трьох європейських суспільно-політичних сил, які саме там чітко визначилися з своїми пріоритетами на найближче майбутнє. Великі держави досить швидко виявили свої уподобання і стали на той чи інший бік або виразили свою категоричну

позицію невтручання. Так Радянський Союз почав підтримувати республіканців, маючи метою за допомогою іспанських комуністів повернути Іспанію на сторону соціалізму і здійснити таким чином його вихід за межі однієї країни. Водночас це давало радянському керівництву серйозні очки в сенсі посилення позицій на європейському континенті як в боротьбі проти західних демократій, так і в суперництві з Німеччиною за європейський континент. Як наслідок, Радянський Союз став надзвичайно активним гравцем на полі іспанської трагедії. Республіканським урядам він поставляв у великій кількості озброєння, військових спеціалістів – так званих добровольців-інтернаціоналістів. Через Комінтерн як інтернаціональну виконавчу організацію Кремля, для участі в боях на боці республіканців СРСР залучив десятки тисяч своїх прихильників-комуністів з багатьох країн, які склали так звані інтербригади. Для радянського керівництва поразка в Іспанії була холодним душем перед початком Другої світової війни.

Праворадикальні сили заколотників на чолі з генералом Ф.Франко зразу ж і беззастережно отримали підтримку Німеччини та Італії. Для фашистських держав справа підтримки Франко була не тільки престижною, але й стратегічною. Закріпившись в Іспанії, Німеччина брала в кліщі Францію, контролювала важливі морські шляхи Англії. Чимале значення важили й сировинні ресурси Іспанії. Німецькі та італійські фашисти забезпечили перекидання військ заколотників з Марокко в Іспанію, а з жовтня 1936 року в Іспанії став діяти німецький авіаційний корпус „Кондор”. Всього в бойових діях на боці Франко взяли участь 50 тис. німецьких, 250 тис. італійських та 15 тис. португальських військовослужбовців. Фашистським державам перемога Франко додала впевненості на шляху розв’язання Другої світової війни.

Слід зазначити й той факт, що саме в Іспанії ще за кілька років до Другої світової війни німецькі й радянські військовослужбовці зустрілися як противники на полі бою. Разом з тим, Іспанія стала полігоном для випробування новітньої німецької та радянської зброї.

Для обох зовнішніх сторін участі у громадянській війні Іспанія стала об’єктом боротьби між двома тоталітарними світоглядом і суспільними укладами, об’єктом безкомпромісного суперництва за просторове розширення комунізму чи фашизму.

За таких умов політика невтручання з боку західних демократій в іспанські справи, де в кривавій боротьбі зчепилися комунізм і фашизм, певною мірою стає зрозумілою, оскільки вони не ждали перемоги ні фашизму, ні комунізму. Спроби західних держав виробити і юридично закріпити „політику невтручання” в іспанські справи не увінчалися успіхом. І на цей раз події на європейському континенті розвивалися не за їхнім сценарієм.

Сильною підмогою європейських демократій могли б стати Сполучені Штати Америки. Однак потужні економічні позиції США у світі неприпустимо нівелювалися досить млявою зовнішньою політикою, що упиралася в принципи ізоляціонізму. Американська адміністрація, керуючись доктриною Монро, певний час залишалася осторонь від процесу наростання небезпеки на європейському континенті і зводила свої дії до нерішучих протестів щодо

переозброєння Німеччини, переслідування там євреїв, зменшення виплат по американських інвестиціях тощо.

4. Антикомінтернівський пакт та утворення „вісі” Рим-Берлін-Токіо

Наслідком криз 1935-1936 рр. стало зближення двох фашистських держав – Німеччини та Італії. Особливо цьому сприяли спільні дії на боці Франко. В Іспанії обидві країни відчували потребу одна в одній. Гітлеру потрібні були союзники для майбутньої великої війни з метою здійснення ідеї світового панування. Муссоліні, з свого боку, усвідомлював, що створення „Імперіум Романум” без допомоги Німеччини залишиться порожнім звуком. Орієнтація Муссоліні на Францію, породжена недовірою до Гітлера, остаточно зникла з приходом до влади уряду Народного фронту. Та й ідеологічно Гітлер був свій порівняно з Народним фронтом Франції. Чимало високих сановників з оточення Муссоліні були прихильниками примирення і зближення з націонал-соціалістами Німеччини, серед них тридцятирічний граф Галеаццо Чіано, який 9 червня 1936 р. став міністром закордонних справ Італії, міністр пропаганди Діно Альф'єрі, інші. Обидві держави поступово зближувалися, оскільки мали схожі інтереси, ім'я яким агресія. У липні 1936 р. Німеччина визнала завоювання Італією Ефіопії. 21 жовтня Чіано, що прибув у Берлін спільно з німецьким міністром закордонних справ Константином фон Нойратом визнали уряд генерала Франко. Угодою між Італією і Німеччиною від 25 жовтня 1936 р. була оформлена „вісь Берлін – Рим”. Сторони домовились про розмежування зон своїх економічних інтересів у Центральній і Південно-Східній Європі, визначили загальну лінію поведінки в Комітеті з невтручання в іспанські справи, підтвердили визнання ними уряду Франко і намітили заходи по наданню йому воєнної допомоги. Поняття „вісь” розумілося як союз між Німеччиною та Італією, навколо якого „можуть об'єднатися всі європейські народи, що прагнуть співпраці й миру”. Через місяць 25 жовтня, Німеччина і Японія уклали „Антикомінтернівський пакт”, офіційною метою якого стало співробітництво в боротьбі проти Комінтерну. Сторони зобов'язувалися вживати суворих заходів проти тих, хто діє на користь Комінтерну. Секретне доповнення до пакту містило статті, які мали антирадянську спрямованість. 6 листопада 1937 р. до Антикомінтернівського пакту приєдналася Італія. Виникла „вісь Рим – Берлін – Токіо”. Інакше кажучи, коаліція агресивних держав, в подальшому до якої приєдналися сателіти Німеччини і Японії. Вона була спрямована як проти СРСР, так і проти Великої Британії, Франції, а також Сполучених Штатів Америки. Блок створювався з метою підготовки і розв'язання війни.

Рекомендована література до лекції № 4

1. Воронянський О. В. Всесвітня історія ХХ ст.: [посіб. для студ. вищ. навч. закл.]. Харків : Парус, 2008. 336 с.

2. Газін В. П. Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. : Київ : Слово, 2008. 472 с.
3. Мицик Л. М., Кузьменко Ю. В. Новітня історія країн Європи та Америки (1918-2007). [навч. пос.]. Київ : Академвидав, 2008. 544 с.
4. Овчаренко О., Сухушина О., Земзюліна Н. З історії війн першої половини ХХ століття: деякі питання міжнародних відносин. монографія. Черкаси : 2018. 430 с.
5. Попович М. Червоне століття. вид. 3-є, допов. Київ : АртЕк, 2019. 887 с.
6. Рудько С.О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. ХVІІІ - поч. ХХІ ст.): навчально-методичний посібник. вид. 2-ге, доп. Острог, 2010. 220 с.
7. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст. [підруч. для вищих навч. закл.]. Київ : Генеза, 2005. 816 с.

СЕМІНАР 4.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

1. Відновлення польської державності. Становлення Другої Речі Посполитої.
2. Чехо-Словацька республіка. Президент Томаш Масарик.
3. Революція в Угорщині. Режим М. Горті.

Теми повідомлень:

4. Військовий переворот у Польщі 1926 р. Маршал Юзеф Пілсудський
5. Політика Чехо-Словацької республіки щодо Закарпатської України
6. Соціально-економічне становище Угорщини у 20-х – 30-х рр.

Література

1. Скрипник А. Ю., Газін В. П., Завадська І. М. Історія міжнародних відносин ХХ ст. [навч.-метод. пос. для студентів соціально-економічних спеціальностей]. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2011. 200 с.
2. Щупак І. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник. Київ : УОВЦ «Оріон», 2019. 208 с.
3. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху : історія нацистської Німеччини : у 2 т. пер. О. Надтока, К. Діса; гол. ред. О. Дубчак. Київ : Наш Формат, 2017. 599 с.

ЛЕКЦІЯ № 5. ПОСИЛЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ

План

1. Аншлюс Австрії
2. Мюнхенська угода 1938 р. Її наслідки
3. Нова невдала спроба створення системи колективної безпеки
4. Радянсько-німецький пакт про ненапад 1939 р. Секретні протоколи до нього

1. Аншлюс Австрії

У 1938 р. німецькі нацисти перейшли до масштабних агресивних акцій в плані створення в центрі Європи німецького ядра – „Великонімеччини” як головної умови переходу до завоювання світового панування. Першою акцією на цьому шляху став аншлюс Австрії.

Ідея приєднання Австрії до Німеччини стала визрівати вже тоді, коли перед серединними імперіями постала неминучість військової поразки. Реально про неї заговорили зразу ж після розпаду Габсбурзької монархії в 1918 р. Керівні кола Німеччини після Першої світової війни вважали, що аншлюс Австрії буде компенсацією за території, втрачені внаслідок поразки у війні і рішень Версальського договору. Та й серед австрійської еліти, шокованої Сен-Жерменським договором, панували настрої об'єднання з Німеччиною як вирішення питання збереження великодержавності, якою вона була заражена. Ходовим аргументом для них було також твердження про „нежиттєздатність” Австрії в її нинішніх кордонах. Аншлюс бачився єдиним виходом, який зможе зарадити господарським бідам Австрії. Прагнення австрійських великонімецьких кіл відобразилося в конституції Австрії, прийнятій 12 листопада 1918 р., у статті 2 якої говорилося: „німецька Австрія є складовою частиною Німецької республіки”. 21 лютого 1919 р. Ваймарські національні збори одностайно ухвалили рішення про початок переговорів щодо об'єднання з Австрією. Невдовзі між обома сторонами розпочалися переговори про аншлюс. А вже 4 березня австрійський парламент прийняв закон про конституційні зміни, за яким Австрія була оголошена інтегрованою частиною німецького райху.

Однак для Франції, такий варіант був абсолютно неприйнятний. Під тиском Ж.Клемансо, який у ноті від 2 вересня 1919 р. від імені союзників зажадав вилучити це визначення під загрозою окупації правого берега Рейну, німці змушені були відступити. В офіційних документах на вимогу Антанти зникла також назва „Німецька Австрія”. Однак, як відомо, Австрія протестувала проти статті 88 Сен-Жерменського договору, яка забороняла аншлюс. Австрійські лідери, як заявив 10 вересня 1919 р. державний секретар Карл Реннер, об'єднання з Німеччиною вважали метою мирної політики Австрії. Більше того, серед союзників не було згоди з цього питання. США і Велика Британія вважали аншлюс можливим. Зокрема, в офіційних коментарях Вільсона до „14 пунктів” сказано, що буде справедливо, якщо Австрія буде передана до складу Німеччини.

Здавалося, питання з аншлюсом було вичерпане, коли 4 жовтня 1922 р. з'явився Женевський протокол, згідно якого Італія, Франція, Велика Британія і Чехословаччина зобов'язувалися заради збереження політичної незалежності, територіальної цілісності і суверенітету надати Австрії фінансову та економічну допомогу. Зі свого боку Австрія зобов'язувалася дотримуватися статті 88 Сен-Жерменського договору. На деякий час це зупинило активність проблеми, але сама вона не була знята з порядку денного. Кампанія навколо проблеми аншлюсу ніколи не затихала у ваймарський період. Латентно вона існувала завжди. Питання це активізувалося і виходило на поверхню політичного життя у європейській політиці в 1924-1925 рр., в 1927-1928 рр. і в наступні часи.

Так, великого політичного резонансу набрала спроба створення митного союзу Німеччини та Австрії 1931 р., який у випадку успіху повинен був покласти початок поступового аншлюсу з далекосяжними політичними цілями. Митна унія з Австрією, підписана 19 березня 1931 р. німецьким міністром закордонних справ Ю.Курціусом і австрійським віце-канцлером Й.Шобером, нашоувхнувшись на сильну протидію центральноєвропейських країн, викликала негативну реакцію у великих держав. Першими забили тривогу французи, заявивши, що вона суперечить Женевському протоколу 1922 р., і, пригрозивши можливими ускладненнями у франко-німецьких стосунках, відкликали свої короткотермінові кредити з Австрії, в результаті чого 12 травня зазнав краху австрійський кредитний банк. Більш стриману позицію щодо унії зайняла Велика Британія. Але найбільш непримиренно була налаштована Чехословаччина, оскільки мова йшла про її незалежність.

У серпні 1931 року особлива експертиза, проведена під керівництвом президента постійної міжнародної судової палати в Гаазі Діонісіо Анцілотті визнала, що метою митного союзу є політичне об'єднання двох держав. Рішення Гаазького арбітражного суду від 5 вересня 1931 р. було коротким, недвозначним і вільним від різних тлумачень: „Митний режим між Німеччиною та Австрією і в межах принципів протоколу від 19 березня 1931 року не узгоджується з протоколом № 1, прийнятим у Женеві 4 жовтня 1922 р.”

З приходом нацистів до влади проблема аншлюсу знову була піднята на поверхню життя міжнародної політики. На 1938 р. після налагодження тісних стосунків між Італією та Німеччиною для нацистів зникла остання перешкода на шляху аншлюсу Австрії. 12 лютого 1938 р. у Берхтесгадені відбулась зустріч австрійського канцлера Курта Шушніга з Гітлером. Фюрер потребував амністувати всіх нацистів, які сиділи в австрійських в'язницях, дати повну свободу нацистському рухові в Австрії. Шушнігові було вручено ультиматум, в якому вимагалось призначити міністром внутрішніх справ лідера нацистів Австрії А.Зайсс-Інкварта. Шушніг та австрійський президент змушені були прийняти диктат Гітлера. Останнє, що залишалося у Шушніга, щоб врятувати незалежність, – це призначити на 13 березня плебісцит з питання аншлюсу. Явно побоюючись його негативних для Німеччини наслідків, Гітлер вирішив розв'язати питання аншлюсу силовим методом. Опівдні 12 березня 1938 р. на звернення Зайсс-Інкварта, якого напередодні за вимогою Берліна було

призначено федеральним канцлером Австрії, в країну було введено німецькі війська („план Отто”, затверджений ще в червні 1937 р.). У багатьох місцях німецькі війська зустрічали з квітами і нацистськими прапорами. Австрія перетворилася у провінцію райху. Наступного дня об'єднання обох країн було закріплено спеціальними законами. На проведеному згодом плебісциті 97% голосів було подано на користь аншлюсу. Треба сказати, що більшість австрійців добровільно висловилися за нього. Внаслідок аншлюсу Австрії стратегічні позиції нацистської Німеччини в Європі зміцнили, а її опонентів, зрозуміло, погіршилися

Великі держави ніяк не відреагували на цей загарбницький акт Гітлера. Англійський прем'єр-міністр попередив Париж, що чинити опір не варто. Не зважаючи на це, французький посол в Німеччині виразив протест „проти підтриманого силою примусу, жертвою якого стала незалежна держава”. Радянський Союз обмежився засудженням ліквідації австрійського суверенітету.

Однак сприйняття аншлюсу Австрії не всюди було однаковим. Найбільше стурбованими ним були малі країни Європи, а особливо Чехословаччина, яка виявилася з трьох сторін оточена кордонами райху.

2. Мюнхенська угода 1938 р. Її наслідки

Зразу після аншлюсу Австрії німецькі нацисти взялися за Чехословаччину. Претензії Гітлера замкнулися на німецькій меншині (понад три мільйони чол.), яка компактно мешкала на території Судетської області і входила до 1918 р. до складу австрійських земель (Цеслейтанії) Австро-Угорщини. Судетські німці, ніскільки не ущемлені в своїх громадянських, культурних, мовних, конфесійних, майнових правах на території Чехословаччини, на чолі з своїм лідером Конрадом Генляйном, підбурювані нацистами, вимагали від Праги автономії. У Празі розуміли, що Берлін бере курс на ліквідацію чехословацької незалежності, що судетське питання лише привід для нагнітання напруженої ситуації навколо Чехословаччини. Уряд Франції, для якої Чехословаччина вважалася важливим союзником у стримуванні агресивних потуг Німеччини, запропонував надати Чехословаччині допомогу, якщо на неї буде здійснено напад. Керівництво Великої Британії, навпаки, вважало, що Чехословаччина повинна піти на поступки німецькій національній меншині в Судетах. Події в Чехословаччині і навколо неї швидко розвивалися по висхідній. 16 квітня чеський прем'єр-міністр Едуард Бенеш з метою ослаблення напруги заявив про амністію судетським німцям, котрі перебували в тюрмах і були засуджені, в тому числі за державну зраду. Однак для Берліна і лідерів судетських німців цього уже виявилось замало. І 24 квітня Генляйн оголосив Карлсбадську програму, яка передбачала повну автономію для Судетської області. 8 вересня Бенеш зробив чергові поступки прихильникам Генляйна: виділення великого кредиту для розвитку місцевої судетської промисловості, надання автономії німецькій поліції та абсолютної рівності мовам, здійснення повного кантонального самоуправління. Пропозиція знову не була прийнята. По всій

Судетській області проходили демонстрації на підтримку приєднання до Німеччини. Гітлер уже ніякими поступками не задовольнявся. Ще 7 серпня британський військовий аташе в Берліні в секретному донесенні міністерству закордонних справ повідомляв, що Гітлер уже вирішив вступити в Чехословаччину у вересні. Виступаючи в Мюнхені 12 вересня, Гітлер заявив, що пригнобленню судетських німців в Чехословаччині треба покласти край. Прихильники Генляйна сприйняли виступ Гітлера як заклик до повстання.

Унаслідок наростання напруги, яка нагніталася німецькими нацистами навколо судетського питання, у Чехословаччині було запроваджено військовий стан, а Гітлер потребував проведення плебісциту. 15 вересня британський прем'єр-міністр Невіл Чемберлен прилетів у Берхтесгаден, де Гітлер запевнив його, що прийме результати плебісциту в німецькомовних районах про приєднання до Німеччини, але „не бажає включати чехів в райх”. Чемберлен запевнив фюрера, що не буде проти відокремлення німецькомовних районів від Чехословаччини, якщо це відбудеться в результаті плебісциту. Цей план щодо Судет Гітлер доповнив вимогами про введення німецьких військ у райони, де буде проводитися плебісцит, і переходу до Німеччини всіх оборонних споруд і військового спорядження, яке знаходиться там, в цілості й недоторканності. 27 вересня англійський уряд зробив нові подарунки Гітлеру, запропонувавши до 10 жовтня вивести чехословацькі війська з усіх районів Чехословаччини, де більше 50% населення говорять німецькою мовою, і в цілому завершити їх виведення до 31 жовтня.

28 вересня 1938 р., коли остаточно стало ясно, що ніхто Чехословаччині не допоможе, Бенеш погодився в принципі з тим, що стало називатися спільним англо-французьким і німецьким планом про передачу Судет Німеччині. 29 вересня Чемберлен, прем'єр-міністр Франції Едуард Даладье, Муссоліні і Гітлер виробили документ, який увійшов в історію як мюнхенська змова. Чехословаччина участі у виробленні документа не брала. На питання представників Чехословаччини, чи можуть вони вносити пропозиції по суті угоди, їм було сказано, що все уже вирішено. З нею просто ніхто не рахувався.

Спускаючись по трапу з літака в Лондоні, Чемберлен сказав англійцям: „Я вам привіз мир”. Але в Англії не всі так думали. У палаті громад лідер лейбористської партії Клемент Еттли заявив: „Це не перемога розуму і гуманності. Це перемога грубої сили”. Керівник ліберальної партії сер Арчибальд Синклер дав таке визначення тому, що відбулося в Мюнхені: „Політика, яка нав'язує несправедливість невеликій і слабкій нації і тиранію вільним людям, ніколи не може стати фундаментом міцного миру”. Влучно й одночасно іронічно про політику своєї країни в Мюнхені висловився В.Черчилль: „Англія змушена була вибирати між ганьбою і війною. Вона вибрала ганьбу й на додаток ще війну”.

Що стосується Радянського Союзу, то він не переставав заявляти, що виконає свої зобов'язання, які виходять з чехословацько-радянського договору 1935 р., якщо Франція виконає свої. Франція, як відомо цього не зробила, а тому всі заяви були нічого не значущими фразами.

До подій, що відбувалися в Європі, поступово стала прояснюватися й позиція США. Після аншлюсу Австрії та мюнхенської змови не без внутрішньої боротьби всередині керівних кіл між інтернаціоналістами та ізоляціоністами відбувалися зміни у зовнішній політиці Америки. Інтернаціоналісти на чолі з президентом Ф.Д.Рузвельтом були переконані, що фашистсько-мілітарний блок створює серйозну небезпеку й у випадку нової світової війни Сполученим Штатам Америки не вдасться відсидітися за політичним бар'єром ізоляціонізму. США на перших порах стали втручатися у європейські справи в ролі арбітра, яка цілком узгоджувалася з принципами ізоляціонізму. Після приєднання Німеччиною Австрії державний секретар США Кордел Халл заявив, що спроба зберегти нейтралітет у період розповсюдження тоталітаризму є „гіркою ілюзією”. У вересні 1938 р. в дні мюнхенської кризи Рузвельт звернувся безпосередньо до Гітлера, пропонуючи не припиняти переговори з Чехословаччиною.

Отже, на Мюнхенській конференції територіальну цілісність Чехословаччини західні держави принесли в жертву „справі миру”. У стратегічному плані Мюнхен завершував повне руйнування системи французьких альянсів. Як результат Мюнхена, були також підписані англо-німецька (30 вересня) і франко-німецька (6 грудня) декларації про ненапад, які, скоріше, були спрямовані на заспокоєння громадськості від шоку розчленування Чехословаччини, оскільки нікого й ні до чого не зобов'язували і були звичайними заявами про наміри.

3. Нова невдала спроба створення системи колективної безпеки

Розправа над Чехословаччиною буквально протверезила творців мюнхенської змови. Той же Чемберлен заявив, що при будь-якій спробі Німеччини „домінувати над Європою”, в „кожній з країн, які цінують свою свободу”, буде розвиватися опір.

Події після Мюнхена почали розвиватися з калейдоскопічною швидкістю. 30 січня 1939 р. Гітлер заявив у рейхстазі, що для того, щоб прогнати своє населення, Німеччині потрібний „життєвий простір”. І висунув нові претензії до Чехословаччини, в яких були вимоги зменшення чехословацької армії, встановлення контролю над чехословацькою зовнішньою політикою, забезпечення Німеччини необхідною сировиною. 13 березня Гітлер викликав у Берлін президента Чехословаччини доктора Еміля Гаху. У ніч з 14 на 15 березня під час зустрічі, яка тривала до 4-ї години ранку, Гітлер пред'явив нові вимоги. Основні райони Чехії, Богемії і Моравії повинні стати „протекторатом райху”. Словаччина і її східна частина – Закарпаття – отримують статус незалежної держави. Якщо запропоновані зміни не будуть прийняті, він перетворить Прагу в купу руїн. 15 березня чехословацький уряд капітулював. У той же день німецькі війська увійшли в Богемію і Моравію. Чеські війська склали зброю. Німеччина отримала озброєння, якого було достатньо для спорядження півтора мільйонної армії. Чиновниками райхсбанку був вилучений і золотий запас Державного банку Чехословаччини. Сотні чеських громадян

відправлені в концентраційні табори, тисячі – на примусову роботу в Німеччину. У Закарпаття ввійшли угорські війська. Спроба закарпатських українців на чолі з Августином Волошиним створити свою незалежну державу була потоплена в крові.

„Мирна агресія” продовжувалася. Через кілька днів, 21 березня, в Берлін терміново був запрошений міністр закордонних справ Литви. Через кілька годин він підписав угоду про передачу райху Мемеля (Клайпеди). Муссоліні тим часом вторгнувся в Албанію, і її підкорення коштувало Італії життя 12 італійських солдат.

У березневих подіях 1939 р., пов’язаних з Чехословаччиною, на Заході побачили, нарешті, що Гітлер не обмежується територіями, де живуть німці за походженням і мовою. Виступаючи 17 березня в Бірмінгемі, Чемберлен визнав, що домовлятися з Гітлером неможливо. Це поклало початок змінам у британській позиції. Англійське керівництво прийшло до висновку про можливість війни. Англія почала військові переговори з Францією. 31 березня уряд Чемберлена, проконсультувавшись з французьким та польським урядами, заявив про надання гарантій Польщі, що й було оформлено 6 квітня 1939 р. союзницьким договором у Лондоні під час візиту міністра закордонних справ Польщі полковника Ю.Бека. Це поклало початок англійській „політиці гарантій”. У відповідь німецький державний секретар Ернст фон Вайцекер попередив польського посла Йозефа Ліпського, що договір 1934 р. про ненапад несумісний з англо-польською угодою. 13 квітня французький уряд підтвердив дієвість франко-польського договору від 1921 р. Таким чином Польща стала першою країною, яка отримала англо-французькі гарантії. 13 квітня Англія і Франція оголосили про надання таких же гарантій Румунії і Греції. 12 травня Англія підписала з Туреччиною декларацію про взаємну допомогу й співпрацю в разі агресії, яка призвела б до війни в Середземномор’ї.

Поглиблення кризи миру в Європі змусило США, які у цьому бачили для себе загрозу, здійснювати кроки, які могли б відвернути скочування світу у прірву війни. У персональному листі від 16 квітня 1939 р. Рузвельт звернувся до Гітлера і Муссоліні з проханням заявити, що вони протягом десяти років не вчинять агресії проти перелічених 29 країн. У разі позитивної відповіді він запропонує всім державам зробити такі самі заяви. Рузвельт запропонував також розглянути за участю Америки проблему роззброєння й питання справедливого розподілу сировини між країнами світу. Він не надіявся на позитивну відповідь Гітлера та Муссоліні, але мав мету розкрити перед американськими ізоляціоністами агресивні задуми німецьких націонал-соціалістів та італійських фашистів.

Тим часом спіраль катастрофи, що наближалася, розкручувалася все швидше. 28 квітня Гітлер звинуватив Польщу в тому, що вона хоче приєднатися до Великої Британії, щоб оточити Німеччину, і пояснив, що має намір всього-на-всього повернути Данціг і Польський коридор, де проживають в основному німці, що він, як вождь німецького народу, не дозволить, щоб Східна Пруссія була територіально відділена від Німеччини. За опір таким вимогам, пригрозив він Польщі, „броньований кулак зітре її з карти світу». Він

також заявив, що не має ніякого бажання підпорядковувати собі хоча б одного поляка.

Водночас на противагу англо-французькій „політиці гарантій” Гітлер прагнув розширити систему свого впливу в Європі через укладання пактів про ненапад з різними країнами. Норвегія, Швеція, Фінляндія відмовили йому. Данія підписала пакт 31 травня 1939 р., Латвія та Естонія, які самі просили про це і вважали, що велика загроза для їх незалежності йде з боку СРСР, 7 червня зробили те саме. У сенсі консолідації сил агресорів Німеччина та Італія уклали 22 травня Сталевий пакт, який мав наступальний характер.

Перспектива війни через Данціг зводила в ранг особливої важливості співпрацю з СРСР. І західні демократії, і гітлерівська Німеччина прагнули перетягнути його на свій бік. Коли після ліквідації незалежної Чехословаччини настала черга Польщі, Велика Британія, сподіваючись захистити її східний кордон, почала переговори з Радянським Союзом. У 1939 р. СРСР примкнув спочатку до західних держав. 19 березня СРСР висловив протест проти окупації Праги. Невдовзі почався обмін думками між Москвою і Лондоном. Радянський уряд запропонував провести конференцію Великої Британії, Франції, Польщі, Румунії, Туреччини, СРСР, держав, яких найбільше зачіпала ситуація, що склалася. Англія ж висловлювалася за спільну заяву про надання гарантій. Квітневий зондаж англо-франко-радянських заходів проти агресії був абстрактним і млявим. Сторони наче приглядалися одна до одної, зважували свої можливості. Франція, маючи східний кордон з нацистською Німеччиною, виявилася найбільш активною. 14 квітня французький уряд запропонував СРСР заявити, що він надасть допомогу Англії і Франції, якщо їх утягнуть у війну неспровокованою агресією проти Польщі чи Румунії. У такому випадку, Франція та Англія зробили б аналогічні заяви. Франція навіть згодна була на більш повний, ніж 1935 року, союз з додатком воєнної конвенції. Англія хотіла домогтися підтримки СРСР щодо Польщі, але не палала бажанням воювати за СРСР, якби напад стався на нього, а не на Польщу. Англії не передбачали також автоматичного виступу, якщо СРСР буде втягнений у війну. Англії не хотіли воювати за більшовицьку Росію, Сталін – за Польщу. Польща, що чіплялася за „політику рівноваги” між СРСР і Німеччиною, виходячи із концепції „двох вругов” заперечувала проти спільної заяви за участю СРСР. Бек не схвалював також надання гарантій Румунії. Усі, як бачимо, мали свої маленькі нюанси, які виявилися нездоланими на шляху до відвернення війни.

18 квітня Литвинов подав контрпропозиції щодо підписання пакту між трьома країнами про захист держав, яким загрожує фашистська агресія. Така угода мала складатися з трьох документів, а саме: 1) угоди про взаємодопомогу між трьома країнами; 2) воєнної конвенції; 3) гарантії для всіх країн, розташованих між Балтикою і Чорним морем, у тому числі прибалтійських.

Однак 3 травня Литвинова, який мав репутацію прихильника колективної безпеки і певною мірою друга Англії і Франції, було замінено В.Молотовим, що свідчило про поворот у зовнішній політиці Москви.

У складній обстановці початку зміни вектора зовнішньополітичного курсу СРСР і значних розходжень позицій Англії і Франції щодо механізму

стримування агресії почалися англо-франко-радянські переговори в Москві. Їх перша фаза тривала в травні-липні 1939 р., друга – з 12 по 21 серпня. У переговорному залі панувала атмосфера недовіри. Радянський Союз влаштував варіант війни на Заході. Англо-французи – німецько-радянський конфлікт на Сході. Ті й інші зондували можливість переговорів з Німеччиною.

Усе ж, хоча й важко, сторони, що вели переговори, просувалися в позитивному напрямі. 27 травня Молотов отримав нові англо-французькі пропозиції, які нарешті збіглися з радянськими. Мова йшла про взаємну допомогу, якщо вибухне війна внаслідок агресії проти Польщі, Греції, Туреччини чи Бельгії. На випадок агресії проти балтійських країн, зокрема Естонії та Латвії, або проти Фінляндії, Англія пропонувала укласти окремий протокол. А СРСР хотів включити їх до списку країн, яким надавалися гарантії. Радянський Союз поспішав отримати право на можливе введення військ у Прибалтику. Незначне в сенсі взаємних інтересів розходження дозволило Молотову відхилити західні пропозиції. З новими пропозиціями, поданими західними державами, в яких допускалося надання гарантій країнам Балтії і Фінляндії, до яких долучалися Голандія і Швейцарія, Молотов теж не погодився, викликавши цим протест Фінляндії (1 липня), Голандії (3 липня) і Швейцарії (7 липня). Радянський Союз, вважає Дюррозель, який уже вів секретні переговори з Німеччиною, просто затягував час.

Переговори про воєнну угоду почалися в Москві 12 серпня. Франція та Англія відрядили військові й морські делегації, що їх очолювали генерал Думенк від Франції та адмірал Дрекс-Пламкет від Англії. На перемовинах знову постала низка проблем: чи мають повноваження прибулі представники підписувати воєнну конвенцію? Чи погодиться Польща пропустити радянські війська через свою територію. Остання тягнула з відповіддю, і 17 серпня переговори були відкладені до 21 серпня. За словами міністра закордонних справ Франції Поля Рейно маршал Ридз Смігли заявив йому: „З німцями ми ризикуємо втратити нашу свободу, з росіянами – нашу душу”. Знову постали непереборні перешкоди на шляху до підписання воєнної конвенції. За таких обставин керівники західних делегацій отримали від своїх урядів вказівки затягувати час, але переговори продовжувати. Що стосується радянської делегації, то вона поспішала їх якомога швидше згорнути, оскільки з Німеччиною домовленості уже визначилися.

До них СРСР і Німеччина фактично йшли уже з кінця 1938 р. Сталін на ХУІІІ з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. повідомив, що між Німеччиною і СРСР не існує жодного приводу для конфлікту. Це означало, що всі перешкоди на шляху змови двох диктаторів усунуті. 14 червня радянський дипломат Г.Астахов сказав болгарському послу в Берліні, що Радянський Союз не підписуватиме договору з Англією, якщо домовиться про пакт про ненапад з Німеччиною. Французький історик Ж.-Б.Дюррозель вважає, що прискорити перемовини Німеччину підштовхнула ухвала 14 липня про початок воєнних переговорів між СРСР, Францією та Англією. Те, що мова йшла про зрив самої цієї акції, сумніватися не доводиться. Можливо, на це вплинула й невдала спроба Німеччини укласти воєнний союз з Японією.

4. Радянсько-німецький пакт про ненапад 1939 р. Секретні протоколи до нього

Ведучи переговори із західними країнами і водночас секретні з Німеччиною, радянське керівництво поступово переймалося ідеєю спільних дій з країною, яка була ближчою за ідеологією і обіцяла територіальні придбання. Уже на початку серпня 1939 р. між Берліном та Москвою відбувалися інтенсивні консультації щодо поділу сфер впливу на європейському континенті. Гітлер пропонував землі, яких аж дуже бракувало Сталіну для відтворення територіального складу Російської імперії до 1917 року: країни Балтії, Фінляндія, частина Польщі. Сталін, з свого боку, залишав Гітлеру розпоряджатися долею Польщі. До речі, на англо-франко-радянських переговорах ніколи не йшлося про ліквідацію цілих держав і поділ їх територій. Ні Англія, ні Франція нічого не обіцяли радянському керівництву, окрім спільної відсічі агресії.

У Берліні йшли на все, щоб гарантувати себе від війни на два фронти і не допустити створення англо-франко-радянської коаліції. Так, 19 серпня було укладено вигідну для СРСР торгово-кредитну угоду, яка передбачала розміщення радянських замовлень в Німеччині на виробництво протягом двох років сучасного устаткування за рахунок пільгового кредиту на суму 200 млн. марок і поставки радянської сировини. У Кремлі мали свої види на розвиток майбутньої ситуації, вважали, що радянсько-німецький пакт про ненапад призведе до воєнних дій на Заході, в ході яких Німеччина і західні демократії будуть знекровлені й виснажені, після чого Радянський Союз за допомогою Червоної Армії встановить контроль на всій території Європи.

Увечері 21 серпня Сталін дав згоду на приїзд у Москву Ріббентропа для підписання пакту про ненапад. Відлік долі світу пішов на години. О 18 годині 23 серпня польський уряд під тиском Франції, яка пригрозила Польщі розривом союзного договору, начебто погодився дозволити радянським військам пройти по своїй території. Але було вже пізно. Того ж дня керівники закордонних відомств СРСР і Німеччини – В. Молотов і Й. фон Ріббентроп – підписали у Москві пакт про ненапад. У ньому були звичайні протокольні речі, які стосуються подібного документа. Там містилися зобов'язання для обох сторін не брати участі в жодному акті агресії одна проти одної й не підтримувати жодної третьої сторони, яка б розв'язала війну проти однієї з них. Договір вступав в дію негайно і був укладений строком на 10 років з автоматичним продовженням на п'ять років. Пакт поставив хрест на англо-франко-радянських переговорах щодо системи колективної відсічі агресії та й на всіх інших домовленостях із західними демократіями. Коли французький посол Нажар зробив у Москві запит з приводу долі франко-радянського договору 1935 р., то отримав відповідь, що, з підписанням франко-німецького пакту про ненапад 1938 р., він втратив силу.

Другу частину договору складав таємний протокол про розподіл територій і сфер впливу. Стаття 1 секретного протоколу „в разі політико-територіальних змін” відносила до радянської зони впливу Фінляндію, Естонію й Латвію.

Литва відходила до зони впливу Німеччини. Кордон зон впливу в Польщі проходив по лінії річок Нарев-Вісла-Сан. Не виключалась можливість розгляду доцільності збереження польської держави та визначення її кордонів у перебігу майбутнього політичного розвитку. Спеціальною статтею визначались інтереси Радянського Союзу щодо Бесарабії. Під секретними протоколами також стоять підписи Молотова і Ріббентропа.

Таким чином, в глибокій таємниці від усього світу між націонал-соціалістичною Німеччиною і комуністичним Радянським Союзом було досягнуто згоди про „територіально-політичний переустрій областей, що входили в зону інтересів двох країн”. Якщо для Німеччини імперіалістична політика уже була апробованим курсом, то для СРСР чимось таким, що не узгоджувалося з курсом зовнішньої політики, проголошеної на ХУІІІ з’їзді ВКП(б) (1939 р.). Причому, і Радянський Союз, і Німеччина запевняли Польщу у своїх добрих намірах. Зокрема, СРСР і Польща 10 лютого 1939 р. підписали низку угод, які мали сприяти розширенню й покращенню стосунків між Москвою та Варшавою. Німеччина, зі свого боку, очікуючи сприятливої для себе ситуації, поєднувала погрози в сторону Польщі з елементами загравання. У січні 1939 р. Польщу відвідав Ріббентроп, мета якого була скоріш за все зондаж позиції Польщі в сенсі її намірів шукати підтримки в Англії та Франції. Він явно перегравав, то схиляючи Польщу до спільних дій проти СРСР, то ставлячи проблему Данціга. До такої гри зобов’язувало те, що обидві країни, які невдовзі вдалися до четвертого поділу Польщі, мали пакти про ненапад з Польщею – Німеччина 1934, СРСР – 1932 р.

Шлях війни, розпочатий у Мюнхені, був завершений змовою двох тоталітарних режимів. Закінчилась дипломатично-силовою прелюдія Другої світової війни. Тепер справа була за гарматами, які загуркотіли 1 вересня 1939 року.

Водночас слід звернути увагу на одну обставину, яку проігнорувало радянське керівництво. Поки СРСР відділяли від Німеччини Румунія і Польща, яким надали гарантії Англія та Франція, радянське керівництво мало можливість маневрувати у справі підтримки миру в Європі. Разом з тим, Польща і Румунія були єдиною серйозною перешкодою на шляху до масштабної радянсько-німецької війни. У випадку порушення їх суверенітету Радянський Союз отримував не тільки час для розгортання своїх стратегічних сил, а й союзників у війні з Німеччиною. Такий розвиток подій анітрохи не влаштовував нацистську Німеччину. Однак цього не сталося. Хапальний рефлекс переважив здоровий глузд й аналітично-раціональний підхід до вибору найбільш прийнятної альтернативи у спектрі розвитку тодішнього драматичного процесу.

Змова диктаторів, яка спровокувала Другу світову війну і кинула в її пекло мільйони людських життів, не могла протягнути й двох років. Цільова установка німецького націонал-соціалізму на створення тисячолітнього Третього райху абсолютно розходила з цільовою програмою насадження світового комунізму у формі Третього Риму, яку сповідували вожді Радянського Союзу. Принципово об’єкт обох тоталітарних режимів був один і

той же – світ – повністю і без вилучень. Поділивши Європу, вони не могли не накинута один на одного. І не так уже й важливо, хто зробив це першим. Рано чи пізно це обов'язково мало статися.

Рекомендована література до лекції № 5

1. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. Київ : Слово, 2008. 472 с.
2. Губарева Г. Г. Усі видані постаті всесвітньої історії. Харків : ОРСІНГ ПЛЮС, 2007. 352 с.
3. Коріненко П. С. Новітня історія країн Європи та Америки (1918-1945 рр.). Тернопіль : АСТОН, 2003. 384 с.
4. Косик В. Боротьба за незалежність України в 1938-1941 роках. Втрати України в Другій світовій війні. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю.Липи, 2013. 173 с.
5. Рудько С.О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII - поч. XXI ст.): навчально-методичний посібник. вид. 2-ге, доп. Острог, 2010. 220 с.
6. Трубайчук А. Ф. Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2 : 812 с.
7. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху : історія нацистської Німеччини : у 2 т. пер. О. Надтока, К. Диса; гол. ред. О. Дубчак. Київ : Наш Формат, 2017. 599 с.

СЕМІНАР 5.

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

1. Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців.
2. Румунія у міжвоєнні роки. Режим Й. Антонеску.
3. Болгарія в міжвоєнний період. Політична нестабільність держави. Встановлення королівської диктатури.

Теми повідомлень:

1. Королівство Югославія після державного перевороту 1929 р.
2. Економічна криза та політичне становище в Румунії у 30-ті роки
3. Зовнішня політика Болгарії у міжвоєнний період

Література

1. Бердичівський Я. Ладиченко Т. Всесвітня історія. 1914-1939 рр. Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 415 с.

2. Скрипник А. Ю., Газін В. П., Завадська І. М. Історія міжнародних відносин ХХ ст. [навч-метод. пос. для студентів соціально-економічних спеціальностей]. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2011. 200 с.
3. Щупак І. Я. , Морозова Л.В. Всесвітня історія новітній період (1900-1929)- Запоріжжя., 2010. 272 с.
4. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття : підручник. Київ : Генеза, 2005. 816 с.

ЛЕКЦІЯ № 6

ПОЛІТИКА І ДИПЛОМАТІЯ У ВИРІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 РР.)

План

1. Початок Другої світової війни
2. Формування антигітлерівської коаліції
3. Подільша консолідація Об'єднаних націй
4. Закінчення Другої світової війни. Ялтинська і Потсдамська конференції

1. Початок Другої світової війни

Вторгнення вермахту на територію Польщі 1 вересня 1939 р. прийнято вважати початком Другої світової війни (1939-1945 рр.), після цього сталося офіційне оголошення війни Німеччині з боку Англії і Франції (3 вересня). Дуже швидко „німецько-польський конфлікт” переріс у світову війну за участю всіх провідних держав. Правовою основою рішення Парижа і Лондона про вступ у війну були зобов'язання, якими вони були пов'язані з Польщею: спільні гарантії її незалежності від 31 березня 1939 р., франко-польська конвенція від 19 травня 1939 р. і польсько-британський договір про взаємодопомогу від 25 серпня 1939 р. 5 вересня Вашингтон оголосив про розповсюдження на німецько-польський конфлікт закону про нейтралітет 1937 р., що забороняв постачання військового спорядження воюючим країнам. Нейтральну позицію відносно подій прагнули зайняти і малі країни Європи. Таким чином, польські збройні сили залишилися наодинці з переважаючою армією німецького Райху. Активна участь Англії і Франції в бойових діях почалася лише навесні 1940 р.

У 1939-1941 рр. відбувається остаточне оформлення двох протидіючих блоків. Малі і великі країни приставали до однієї з воюючих сторін або оголошували про свій нейтралітет. Німецько-японський „антикомінтернівський пакт”, укладений в 1936 р. (Італія в 1937 році, Угорщина, Маньчжоу-Го, Іспанія 1939 р.), забезпечував деяку політичну підтримку Берліну. Проте Німеччина не завжди була задоволена позицією своїх союзників. Італія вступила у війну лише в червні 1940 р., Угорщина направила свої озброєні сили лише в червні 1941 р., Японія залишалася осторонь активних бойових дій аж до грудня 1941 р. Уряд генерала Франко в Іспанії взагалі офіційно оголосив про свій нейтралітет у

європейському конфлікту. Болгарія, Румунія, Фінляндія, Словаччина і Хорватія незабаром підтримали Німеччину. Москва не відразу пішла на переговори з Гітлером, прагнучи спочатку з'ясувати позицію урядів Англії і Франції. Навесні-влітку 1939 р. Лондон і Париж зробили декілька дипломатичних кроків, що свідчили про їх антинімецький настрій. У березні 1939 р. уряди Великобританії і Франції виступили з спільною заявою про те, що у разі нападу Німеччини на Голландію, Бельгію і Швейцарію вони нададуть їм допомогу. Більше того, кабінет прем'єр-міністра Чемберлена змушений був піти на поступки опозиції всередині країни, яка вимагала тіснішої співпраці з Москвою. Проте, як з'ясувалося в ході літніх переговорів, позиції Москви, Парижа і Лондона відрізнялися. Влітку 1939 р. представники трьох держав зустрілися в Москві. Але переговори закінчилися нічим.

Враховуючи це, Сталін наважується прийняти пропозицію Гітлера і дає згоду на приліт до Москви міністра закордонних справ Німеччини фон Ріббентропа. 23 серпня 1939 р. Молотов і Ріббентроп підписали договір про ненапад. Через місяць, 28 вересня, був підписаний Договір про дружбу і співпрацю між СРСР і Німеччиною. Найбільшу критику викликають так звані секретні протоколи, де мова йде про розмежуванні сфер впливу між Росією і Німеччиною з вказаними конкретними кордонами і територіями. У протоколах передбачалося, що Радянський Союз анексував землі Західної України і Білорусії. Досягнуті угоди стосувалися також не тільки розширення торговельно-економічних зв'язків між Москвою і Берліном, а й тісної дружби і співпраці в багатьох галузях.

У другій половині 1939 р., дотримуючись радянсько-німецького протоколу про розмежування сфер впливу в Прибалтиці, Радянський Союз встановлює свій протекторат над трьома прибалтійськими республіками. У вересні-жовтні уряд СРСР змусив прибалтійські країни підписати договори про розміщення на їх території радянських військ.

У цей же час вирішувалося питання про повернення Бессарабії і передачі Північної Буковини Радянському Союзу. 28 червня уряд Румунії поступився вимозі Москви, в результаті чого була сформована Молдавська РСР, а до України відійшли південні прибережні території історичної Бессарабії.

У квітні 1940 р. Німеччина окупувала Данію і Норвегію, 10 травня німецькі війська вторглися до Голландії, Бельгії і Люксембургу. Зробивши цей маневр, вермахт обійшов лінію Мажино і перетнув кордон Франції. 22 червня французька делегація підписала комп'єнське перемир'я — фактично акт про капітуляцію, внаслідок чого країна була поділена на дві зони: північна Франція з Парижем була окупована німецькою армією, а південна частина, залишаючись вільною від окупації, знаходилася під юрисдикцією петеновського уряду, що знаходився у місті Віші.

15 серпня 1940 р. був нанесений перший з серії могутніх повітряних ударів по території Англії, які тривали до травня 1941 р. і з меншою інтенсивністю, — до нападу Німеччини на Радянський Союз. Влітку 1940 р. активні бойові дії почала вести Італія. Муссоліні направив свою армію до Східної Африки і Греції. 27 вересня в Берліні Німеччина, Італія і Японія підписали Троїстий

пакт, за умовами якого Європа входила до сфери впливу Італії і Німеччини, а Східна Азія — Японії.

2. Формування антигітлерівської коаліції

Формування антигітлерівської коаліції — одна із складних тем в історії Другої світової війни. Створений альянс був дуже специфічним. Стосунки між США, Великобританією і Радянським Союзом в роки Другої світової війни — це безперервний і часто безуспішний пошук спільного знаменника для реалізації зовнішньополітичних завдань трьох суверенних держав у боротьбі з спільним ворогом. Кожна з країн діяла виключно заради власних інтересів. Але хоч військова мета була спільною, методи і засоби її досягнення дуже часто відрізнялися, оскільки у кожного з учасників коаліції було своє особливе бачення післявоєнної світобудови.

Кожен член альянсу, беручи участь у війні, переслідував власну мету й ухвалював рішення в межах політико-військової системи, що існувала в своїй країні. Різні дипломатичні й військові традиції, інтереси і ресурси партнерів, зумовили різні підходи до ведення бойових дій і облаштування післявоєнного світу.

У роки Другої світової війни сформувалася антигітлерівська коаліція — військово-політичний союз держав і народів, які боролися проти агресивного фашистського блоку Німеччини, Італії, Японії та їхніх союзників. До кінця війни в антигітлерівську коаліцію входило понад 50 держав. У боротьбу проти фашистсько-мілітаристського блоку важливий внесок зробили США, СРСР, Великобританія, Франція, Китай, а також Югославія, Польща, Чехословаччина та інші країни.

Під впливом смертельної небезпеки фашистського поневолення виник союз, що об'єднав раніше непримиренних ворогів — Радянський Союз і Великобританію. Наприкінці 1941 року в Москві відбулася конференція представників СРСР, США і Англії з питань взаємних військових поставок з метою об'єднання і поліпшення використання матеріальних ресурсів трьох великих держав у війні проти гітлерівської Німеччини. Матеріали Московської конференції свідчили про початок процесу співробітництва провідних держав антигітлерівської коаліції.

Юридичною основою коаліції стала Декларація Об'єднаних націй від 1 січня 1942 р., яку підписали 26 держав у Вашингтоні. Уряди цих держав зобов'язувалися застосувати усі свої економічні і військові ресурси проти членів агресивного Потрійного пакту та держав, що приєдналися до нього. Країни, що підписали декларацію, зобов'язалися тісно співпрацювати одна з одною і не укладати сепаратного миру або перемир'я зі спільними ворогами.

У травні 1942 р. в Лондоні був підписаний радянсько-англійський договір про союз у війні проти фашистської Німеччини і її союзників у Європі та про співробітництво і взаємну допомогу після завершення війни. 11 червня 1942 р. у Вашингтоні була укладена радянсько-американська угода про принципи взаємної допомоги і ведення війни проти фашистської агресії. Ці договори

стали ядром антигітлерівської коаліції, що зусиллями держав „великої трійки” за роки війни значно розширилася. Ще в липні 1941 року СРСР підписав угоду про спільну боротьбу урядами Чехословаччини і Польщі, які перебували в еміграції в Лондоні. У вересні першого року війни радянське керівництво встановило контакти з національним комітетом „Вільна Франція”. На вересневій конференції 1941 р. в Лондоні за участю СРСР, Бельгії, Чехословаччини, Голландії, Норвегії, Югославії, Люксембургу та „Вільної Франції” (на чолі з генералом Ш. де Голлем) була оголошена декларація уряду СРСР, у якій формулювалися завдання країн антигітлерівської коаліції в боротьбі із блоком агресивних держав з метою звільнення народів Європи від фашистського ярма.

Приєднання до союзу США завершило створення коаліції, зовні схожої з колишньою Антантою. Однак антигітлерівський союз відрізняли глибокі ідеологічні, соціально-політичні протиріччя та відсутність твердих економічних і політичних взаємодій, характерних для Антанти часів війни 1914-1918 років. Справа в тому, що СРСР, США і Англія не були зв'язані тристороннім союзним договором. Існували і діяли лише двосторонні угоди. Із цього погляду відносини в середині коаліції не уклалися в параметри блоку і скоріше відповідали поняттю тимчасового союзу. Разом з тим антигітлерівській коаліції були властиві характерні для військово-політичних блоків обговорення післявоєнного устрою світу, прийняття домовленостей про розділ сфер впливу та механізмів майбутнього контролю над переможеним супротивником.

Незважаючи на всі труднощі і перешкоди, країни-учасниці антигітлерівської коаліції все-таки знаходили шляхи до успішного співробітництва протягом всієї Другої світової війни. Однак після її закінчення та поразки фашистської Німеччини і милітаристської Японії, США і Англія, прагнучи не допустити впливу СРСР у Європі і Азії, стали проводити у відношенні свого колишнього союзника в Другій світовій війні – Радянського Союзу – політику „холодної війни”, що поклало кінець взаємному співробітництву у рамках антигітлерівської коаліції.

Однак багато що залежало від здатності держав антигітлерівської коаліції розпорядитися ресурсами та скоординувати свої дії. Напад Німеччини на СРСР поклав початок формуванню антигітлерівської коаліції. 12 липня 1941 р. була підписана радянсько-англійська угода про співробітництво; 24 червня про свою підтримку СРСР заявили США. 1 жовтня була підписана перша тристороння угода, по якому Сполучені Штати і Великобританія зобов'язалися надати допомогу СРСР у вигляді озброєння і продовольства. Перші танки і літаки, відправлені союзниками, з'явилися на озброєнні Червоної Армії вже під час битви під Москвою. Першою спільною акцією СРСР і Великобританії стала окупація Ірану з метою не допустити його зближення з Німеччиною.

У серпні 1941 р. Рузвельт і Черчілль підписали Атлантичну хартію, що стала одним з основних документів антигітлерівської коаліції. У ній говорилося про відсутність в США і Англії прагнення до територіальних захоплень, про їхню повагу права народів на самовизначення. Вони зобов'язалися відновити суверенні права поневолених народів і створити після війни більш

справедливий і безпечний мир на основі відмови від застосування сили. Пізніше СРСР поставив свій підпис під Атлантичною хартією, що остаточно визначило цілі країн антигітлерівської коаліції. СРСР визнав емігрантські уряди Чехословаччини і Польщі.

У листопаді 1941 р. на Радянський Союз була поширена чинність закону про ленд-ліз. Вступ США у війну сприяв завершенню створення антигітлерівської коаліції. 1 січня 1942 р. 26 держав підписали Декларацію Об'єднаних Націй, приєднавшись до цілей і принципів, викладених в Атлантичній хартії. Найважливішою у взаєминах СРСР, США і Великобританії із самого початку стала проблема відкриття союзниками другого фронту в Європі, чого постійно вимагав СРСР. Спочатку його планувалося відкрити в 1942 році. У серпні була спроба висадити десант на узбережжя Північної Франції в районі міста Дьєпп. Операція закінчилася нищівною поразкою союзників. Стало очевидно, що десантна операція в цьому районі вимагає створення такої переваги сил над супротивником, про яке поки можна було тільки мріяти. Радянсько-германський фронт, на якому спільно з німцями діяли румунські, угорські та фінські війська, залишався головним фронтом Другої світової війни.

Іншою проблемою була допомога СРСР, життєво важлива для нього після втрати в 1941 р. найважливіших промислових і сільськогосподарських регіонів. Поставки почали здійснюватися з листопада 1941 р.. Вони йшли через північні порти (Мурманськ, Архангельськ), через Іран і Далекий Схід. Союзники поставили 22 тисячі літаків, 13 тисяч танків, 427 тисяч вантажівок, велику кількість продовольства.

Основна маса поставок у Радянський Союз здійснювалася через Близький Схід, в основному через Іран. Єдина залізниця була на той момент довжиною всього біля дев'яти кілометрів. У короткий строк її розширили і продовжили до Каспійського моря. Англійці з Індії направили сюди сто локомотивів і тисячу вагонів. До осені 1942 р. пропускна здатність перського коридору зрівнялася з можливостями північних конвоїв. По ньому в СРСР почало надходити біля 100 тисяч тонн вантажів щомісяця: танки, вибухівка, авіаційне паливо, вантажівки, глибинні бомби – усе, що вимагав фронт.

З США і Канади постачалися торпедні катери, які дали радянським морякам можливість активніше воювати на морі. Новітні американські бронетранспортери і всюдиходи виявилися незамінні для десантних операцій. Тільки американських плаваючих автомобілів було поставлено близько 13 000 одиниць. Цілі червоноармійські полки, що брали участь в оточенні гітлерівського угруповання під Сталінградом, були озброєні заокеанським автоматом – пістолетом-кулеметом „Томпсон”.

Важливою умовою перелому стало забезпечення переваги союзників у військовому виробництві. Це вимагало мобілізації всіх ресурсів. Твердий державний контроль, як і в роки Першої світової війни був установлений над усім економічним життям. У Великобританії в 1942 р. був прийнятий закон, що надав уряду надзвичайні повноваження. Всі англійці від 18 до 50 років передавалися ніби в його розпорядження, робочий день був подовжений,

введений картковий розподіл продовольства і предметів споживання, регулювалися ціни і заробітна плата.

Схожі заходи були прийняті в 1942 р. у США, де контроль над економікою перейшов до рук Управління військовим виробництвом. Великобританія, чий національний дохід був нижчий, ніж в Німеччині, завдяки цим заходам у тому ж році обійшли її по випуску танків і літаків. Тільки США виготовили в 1942 р. 25 тис. літаків і 24 тис. танків, тоді як Німеччина 15,4 і 9,3 відповідно. До кінця 1942 року СРСР обійшов Німеччину у випуску бойової техніки.

У цілому, союзники виготовили до кінця 1942 р. – у 3 рази більше літаків і в 10 разів більше танків, ніж країни Потрійного пакту. До цього часу країни антигітлерівської коаліції мали не тільки кількісну, але й якісну перевагу над супротивником. Радянські танки Т-34, ІС, КВ, американський бомбардувальник Б-17, англійський винищувач „Спитфайер”, радянський штурмовик ІЛ-2 виявилися неперевершеними за своїми якостями у роки війни.

3. Подільша консолідація Об'єднаних націй

Перша зустріч лідерів США і СРСР відбулася тільки у 1943 р. Цей рік став поворотним у розробці єдиної стратегії альянсу. Підписані до цього Атлантична хартія і Декларація Об'єднаних Націй не могли стати основою для розробки єдиної стратегії. Формулювання цих документів були дуже розпливчатими, що не дозволяло використовувати їх при ухваленні конкретних рішень з питань післявоєнного облаштування світу. Вперше стало зрозуміло, що військова перемога не за горами — усвідомлення цього факту змусило лідерів трьох країн сісти за стіл переговорів для обговорення конкретних питань.

19-30 жовтня 1943 р. відбулася Московська конференція, на якій, передуючи зустрічі великої трійки в Тегерані, зустрілися міністри закордонних справ Англії, США і СРСР. У роботі конференції взяв участь представник Китаю (посол Китаю в Москві). Союзники обговорювали питання про скорочення термінів війни (про відкриття другого фронту), про післявоєнний устрій Німеччини, про становище в Італії та Австрії, про створення після війни нової міжнародної організації. Єдиним реальним підсумком конференції стало впровадження європейської консультативної комісії, яка, за задумом міністрів закордонних справ, повинна була розробляти і представляти трьом урядам пропозиції, пов'язані із закінченням військових дій в Європі, а також умови капітуляції країн вісі.

На Московській конференції був зроблений практичний крок до створення ООН. У „Декларації чотирьох держав з питання про загальну безпеку” йшлося про намір сторін продовжувати боротьбу до беззастережної капітуляції супротивника. В процесі переговорів міністри намагалися не дратувати один одного радикальними пропозиціями, оскільки розуміли, що головні і принципові рішення повинні були прийматися лідерами на зустрічі в Тегерані.

По дорозі до Тегерана Ф.Рузвельт і У.Черчілль зустрілися в Каїрі 23 листопада 1943 р. Основним питанням на Каїрській конференції було

обговорення майбутнього далекосхідного регіону. Саме для цього до Каїра був запрошений лідер Китаю Чан Кай Ші, що викликало деяке роздратування в Черчілля. Англійський лідер бачив, що Рузвельт намагається сформувати новий клуб великих держав, з якого виключалися „старі” гравці — Франція і Великобританія. Формальним підсумком конференції стала декларація по Далекому Сходу, в якій сторони, що підписали її, заявили про повну ліквідацію Японської імперії після капітуляції. Сталін погодився з Каїрською декларацією, підтримав США в їх прагненні ввести Китай до клубу великих держав, але при цьому зажадав сприятливого для СРСР вирішення територіальних питань по Сахаліну і Курилах.

Тегеранська конференція відбулася в столиці Ірану 28 листопада – 1 грудня 1943 р. Особливістю цієї конференції стало помітне зближення Москви і Вашингтона, які після візиту в 1941 р. Молотова до США набагато краще розуміли один одного і прагнули зберегти єдність позицій з принципових питань майбутнього облаштування світу. Черчілль, навпаки, тримався стратегії англо-американського блоку.

Однією з головних тем конференції стало питання про відкриття другого фронту. Союзники побачили реальну перспективу появи радянського солдата в серці Європи, що зовсім не входило до їх планів. Особливо це дратувало лідера Англії, який не вірив у можливість співпраці з Радянською Росією. На конференції Черчілль і Рузвельт дали згоду на відкриття другого фронту, хоча рішення цього питання далось їм нелегко. Політичне і військове керівництво Англії і США погодилося відкрити другий фронт навесні 1944 р. в Нормандії. Сталін обіцяв до цього часу почати могутню наступальну операцію на східному фронті.

Велика трійка обговорювала також і майбутні кордони в Європі. Найболючішим питанням було польське. Сталін запропонував пересунути польський кордон на захід, до Одера. Радянсько-польський кордон повинен був проходити по лінії, встановленій у 1939 р. Тоді ж Сталін заявив про претензії Москви на Кенігсберг і нові кордони з Фінляндією. Союзники вирішили погодитися з територіальними вимогами Москви. Сталін, у свою чергу, пообіцяв вступити у війну проти Японії після підписання Німеччиною акту капітуляції.

„Велика трійка” обговорювала питання про майбутнє Німеччини, яка, на загальну думку, мала бути розділена. Проте конкретного рішення досягнуто не було, оскільки у кожної із сторін був свій погляд на майбутні кордони німецьких земель. Починаючи з Тегеранської конференції питання про кордони в Європі стане найважливішим для всіх подальших зустрічей.

У Тегерані було оголошено про те, що післявоєнним світом керуватимуть чотири держави, що діють під егідою міжнародної організації, статут якої розроблявся представниками СРСР, США і Великобританії в серпні-вересні 1944 р. в Думбартоноксі, США. Неофіційна конференція завершилася ухваленням „Пропозицій стосовно створення Загальної міжнародної організації безпеки”. У Думбартоноксі були узгоджені цілі, принципи, членство і структура майбутньої організації.

Наступна конференція керівників США, Англії і СРСР відбулася 4-11 лютого 1945 р.: велика трійка зібралася в Ялті. Зустріч почалася вже після відкриття другого фронту в північній Франції. Звільнення французької території вимагало вирішення нової політичної проблеми — хто очолить Францію. Авторитетний керівник антифашистського французького руху генерал де Голль викликав роздратування як у Вашингтоні, так і в Лондоні. Генерал зовсім не бажав здавати позиції Франції на Близькому Сході, де активізувалася Англія, що не сприяло зближенню двох країн.

Перед приїздом до Криму лідери США і Великобританії провели попередні консультації на Мальті. Проте західним лідерам не вдалося зняти суперечності, які виявитися в ході переговорів у Ялті. Рузвельт мав намір продовжити курс на співпрацю з Москвою, сподіваючись за допомогою Радянського Союзу завершити демонтаж колоніальної системи. Черчілль тим часом наполягав на збереженні атлантичної солідарності, тим більше, що лідерів США і Англії пов'язувала таємниця атомного проекту, реалізація якого почалася в Сполучених Штатах.

Основним питанням Ялтинської конференції стала доля Німеччини. Сторони досить легко погоджували плани і терміни остаточного розгрому німецької армії. Було ухвалено рішення про утворення чотирьох окупаційних зон на території Німеччини і створенні спеціального контрольного органу головнокомандувачів трьох держав з місцеперебуванням у Берліні. Проте ухваливши це рішення, сторони не визначили кордонів цих зон. Незважаючи на протести Сталіна, сторони домовилися запросити і Францію зайняти певну зону і взяти участь в роботі контрольного органу. Союзники погодились і з питання про репарації, утвердили порядок примусового виконання умов беззастережної капітуляції Німеччини.

У центрі уваги учасників конференції знову стояло польське питання. Черчілль і Сталін по-різному бачили польсько-німецький кордон. Східний кордон повинен був піти по лінії Керзона. Розбіжності викликало питання і про польський уряд. Тут зіткнулися інтереси Лондона, який підтримував „лондонський уряд”, і СРСР, який підтримував прокомуністичний уряд, що спочатку розташовувався в місті Любліні, — „люблінський уряд”. Москва не хотіла визнавати уряд Польщі у вигнанні, що працював у роки війни в Лондоні. У свою чергу, західні лідери не бажали віддавати владу в Польщі підконтрольному Москві „люблінському уряду”. В ході палких дискусій сторони погодились на швидке проведення демократичних виборів, за наслідками яких і мав бути сформоване новий уряд.

Учасники конференції обговорили ряд питань, пов'язаних і з іншими країнами Європи. Сталін погодився на англо-американський вплив в Італії і на британський у Греції. Незважаючи на те, що Лондон і Вашингтон не задовольняла позиція Радянського Союзу по Угорщині, Болгарії і Румунії, де Москва діяла фактично самостійно, вони вимушені були погодитися вирішувати ці питання надалі по звичайних дипломатичних каналах. Де-факто Східна Європа переходила під радянський вплив. Саме цей результат ялтинської конференції не можуть пробачити Рузвельту консервативно налаштовані

американські дослідники і експерти, хоча ухвалені в Ялті рішення були зовсім не односторонніми поступками Москві, а результатом компромісу.

Радянському Союзу також вдалося отримати згоду на членство двох радянських республік в ООН. Установча конференція нової міжнародної організації була запланована на квітень 1945 р. За пропозицією американської сторони було узгоджене питання про вступ СРСР до війни проти Японії не пізніше, ніж через три місяці після капітуляції Німеччини.

4. Закінчення Другої світової війни. Ялтинська і Потсдамська конференції

1 травня Радянська армія взяла Берлін. В ніч з 8 на 9 травня 1945 р. німецький фельдмаршал Кейтель і маршал Жуков підписали історичний документ — Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. За декілька днів до цього аналогічні документи були підписані в штабах британських (4 травня) і американських (7 травня) сил. У Європі війна була закінчена. Радянська армія, всупереч бажанню західних союзників, дійшла до Центральної Європи, звільнивши від фашистів Польщу, Болгарію, Чехословаччину, Угорщину, Австрію, Німеччину (східні землі), Румунію. Суворо дотримуючись даних союзникам зобов'язань, Сталін віддав наказ про початок бойових дій на Далекому Сході. Одна з кращих армій Японії, розташована в Маньчжурії, була розгромлена. 2 вересня 1945 р. на борту американського лінкора „Міссурі” в Токійській затоці був підписаний акт про беззастережну капітуляцію Японії. Друга світова війна закінчилася.

Післявоєнна Європа представляла жалюгідне видовище. Розгромлена Німеччина і Італія втратили самостійність і авторитет на міжнародній арені. Більшість європейських країн були розорені, в багатьох з них за роки окупації були ліквідовані національні державні органи влади. Був потрібен час, щоб їх відновити. Великобританія, яка була країною-переможницею, не мала ресурсів для підтримки імперських амбіцій. Світ стояв на порозі краху колоніальної системи, що провіщало серйозні потрясіння. За підсумками війни утворилося два центри сили — США і Радянський Союз, які починали відігравати ключову роль у визначенні долі світу. Така ситуація не могла влаштовувати решту країн, але вони були неспроможні що-небудь змінити.

Згідно з ялтинськими домовленостям союзники зібралися на конференцію, яка повинна була підвести підсумки війни в Європі. Лідери трьох держав зустрілися в Потсдамі. Конференція проходила з 17 липня по 2 серпня 1945 р. з дводенною перервою на час парламентських виборів в Англії. На чолі делегацій були: радянської — Й. Сталін, американської — Г. Трумен та англійської — У.Черчель (після перемоги лейбористів на виборах делегацію очолив Д.Етлі).

Щодо Німеччини були вироблені єдині принципи, направлені на демілітаризацію, денацифікацію і демократизацію країни. Було передбачено повне роззброєння та ліквідацію всієї промисловості Німеччини, яку можна було використовувати для виробництва озброєння. Заборонялася мілітаристська і нацистська пропаганда. Учасники конференції домовилися про

репарацію Німеччини. Радянський Союз отримав промислове устаткування зі своєї зони окупації, а також 25% промислового капітального устаткування із західних зон. США, Англія та інші країни свої репараційні претензії здійснювали за рахунок західних зон окупації і німецьких активів за кордоном. Німецький військово-морський і торговий флот були розділені порівну між трьома державами. Англія домоглася затоплення більшої частини німецького підводного флоту.

Дуже важко давалося вирішення територіальних питань. Місто Кенігсберг з прилеглим до нього районом передавався СРСР, кордон між Польщею і Німеччиною встановлювався по лінії річок Одер і Західний Рейн, частина Східної Пруссії і місто Данциг відходили до Польщі. На конференції було ухвалено рішення про переміщення частини німецького населення з Польщі, Чехословаччини і Угорщини до Німеччини.

Було вирішене питання про укладення мирних договорів з Італією, Фінляндією, Румунією, Болгарією і Угорщиною. Для підготовки цих договорів створювалася Рада міністрів закордонних справ (РМЗС), яка повинна була також займатися проблемою колишніх італійських колоній.

При підготовці мирних договорів низка держав намагалася вирішити свої територіальні проблеми. Так, Греція пред'явила претензії Болгарії, Вашингтон і Лондон запропонували переглянути вже ухвалені рішення про кордони між Фінляндією з Радянським Союзом і Угорщини з Румунією. Гостру дискусію викликали питання, пов'язані з кордонами між Італією і Югославією, зокрема про долю Трієста, де США прагнули заснувати свою військово-морську базу. Проте було ухвалено рішення про надання Трієсту і прилеглий території статусу вільної території. У 1954 р. ця територія була поділена між Югославією і Італією.

Рішення Потсдамської конференції і мирні договори з п'ятьма країнами були останніми компромісними угодами колишніх союзників, які працювали на мирний розвиток країн Європи. Після цього почалося протистояння, де головна ставка була зроблена на гонку озброєнь.

Рекомендова література до лекції № 6

1. Гейстінгс М. І розверзлося пекло... Світ у війні 1939–1945. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 752 с.
2. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія (рівень стандарту) : підручник.. Харків : Ранок, 2019. 224 с.
3. Говард М. Війна в європейській історії. Київ : Знання, 2000. 501 с.
4. Мартиненко А. К., Мартиненко Б. А. Міжнародні відносини 1945-1975 років: посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Ліра, 2007. 368 с.
5. Мицик Л. М., Кузьменко Ю. В. Новітня історія країн Європи та Америки (1918-2007). [навч. пос.]. Академвидав, 2008. 544 с.
6. Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: засторога. Київ : Форс Україна, 2019. 352 с.

7. Плохій, С. М. Ялта. Ціна миру. пер. з англ. Н. Коваль. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 413 с
8. Україна і позаєвропейський світ: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.]. / [Б. Катеринчук, П Гетьманчук, О. Воронянський] Всесвітня історія XX ст.: Київ : Парус, 2008. 336 с.
9. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху : історія нацистської Німеччини : у 2 т. пер. О. Надтока, К. Диса; гол. ред. О. Дубчак. Київ : Наш Формат, 2017. 599 с.

СЕМІНАР 6.

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ ВПРОДОВЖ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Зміцнення нацистського блоку. Відносини між СРСР та Німеччиною на передодні Другої світової війни.
2. Військові дії на німецько-радянському фронті у 1941-1944 рр.
3. Розгром італо-німецьких військ у Північній Африці. Капітуляція Італії.
4. Напад Японії на США. Бойові дії на Тихому океані

Тема повідомлень:

1. Проблема другого фронту у відносинах держав „великої трійки” в 1941-1943 роках.
2. Тегеранська конференція та її значення
3. Нацистський «новий порядок» в Європі. Рух Опору.

Л і т е р а т у р а

1. Єкельчик С. Український досвід Другої світової війни. Київ : Медуза, 2020. 268 с.
2. Овчаренко О., Сухушина О., Земзюліна Н. З історії війн першої половини XX століття: деякі питання міжнародних відносин. монографія. Черкаси : 2018. 430 с.
3. Попович М. Червоне століття. вид. 3-є, допов. Київ : АртЕк, 2019. 887 с.
4. Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 - 50-х роках. Київ : Пульсари, 2002. 520 с.
5. Скрипник А. Ю., Газін В. П., Завадська І . М. Історія міжнародних відносин XX ст. [навч-метод. пос. для студентів соц-ек. спеціальностей]. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2011. 200 с.

ЛЕКЦІЯ № 7

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ 1945 – 1956 рр.

План

1. Міжнародна політика після Другої світової війни
2. Утворення і діяльність ООН у перші післявоєнні роки
3. Початок „холодної війни”. Доктрина Трумена. План Маршалла

1. Міжнародна політика після Другої світової війни

Перемога США, СРСР, Великобританії та Франції над агресивними державами „вісі” в Другій світовій війні суттєво змінила ситуацію у світі, що зумовило майбутній розвиток держав на десятиріччя. Відповідно Німеччина, Італія і Японія, які раніше мали статус провідних держав, внаслідок воєнної поразки були не лише послаблені в економічному відношенні, а й втратили на певний час можливість брати активну участь у міжнародній політиці. З іншого боку, Франція і Великобританія, через великі матеріальні втрати у війні, також позбулися статусу світових лідерів. Розпад їхніх колоніальних імперій, що розпочався відразу після закінчення війни, ще більше продемонстрував послаблення міжнародних позицій колишніх світових метрополій. У той же час провідні позиції на світовій арені займають США і СРСР, які зміцнили у військовому і політичному аспектах. На декілька десятиліть характер міжнародних відносин залежав від рішень, що приймалися в Москві і Вашингтоні. У Другій світовій війні вони виступали як союзники і спільно забезпечили перемогу держав антигітлерівської коаліції. Проте ще не встигла закінчитися війна, як між СРСР і США почали виникати непорозуміння і суперечності. Причини полягали у розбіжностях бачення післявоєнного устрою, зокрема, прагненні Радянського Союзу встановити свій вплив у Європі і деяких азіатських регіонах.

До осені 1945 р. військові експерти США підготували спеціальну доповідь, де розкривалися негативні для Америки наслідки встановлення радянського контролю над більшою частиною Європи, що дозволило б Москві отримати доступ до ресурсів стратегічного характеру. Безпека Сполучених Штатів тісно пов'язувалася із збереженням вільного доступу до ресурсів Євразії, а також з прихильністю країн регіону до ліберальних капіталістичних цінностей. Причому їх інтереси не обмежувалися лише територією Західної Європи, Німеччини і Близького Сходу. Військові експерти висловлювали серйозні побоювання з приводу розвитку ситуації і в країнах Південно-Східної Азії. Саме конфлікт в Кореї остаточно оформив біполярну структуру конфронтаційного змісту.

Незважаючи на побоювання провідних американських експертів втратити вплив у Євразії, вони не чекали радянської військової агресії. Існували прогнози, що протягом наступних десяти років після закінчення Другої світової війни СРСР не зможе здійснити повномасштабну воєнну операцію. Ці висновки були зроблені обіч факту його військової присутності в Ірані. Навіть під час обговорення доктрини Трумена в Конгресі в березні 1947 р. керівник військової розвідки армії США не зміг навести факти підготовки можливої агресії з боку

Москви. У вересні 1947 р. експерти ЦРУ підтвердили, що СРСР не прагне до завоювання Західної Європи. Не змінилися оцінки військових і розвідників навіть після того, як комуністи захопили владу в Чехословачині у 1948 р. Загалом провідні експерти говорили про слабкість Радянського Союзу порівняно з потенціалом Сполучених Штатів, що не дозволяло прагматичному Й.Сталіну реально планувати нову війну в Європі.

Проте деякі американські лідери наполягали на посиленні позицій США в Європі, чого активно добивалася Великобританія. Річ у тому, що вони побоювалися не стільки військової інтервенції з боку СРСР, скільки перемоги лівих сил в європейських країнах. Серед тих, хто наполягав на необхідності здійснення таємних операцій в Німеччині, Франції, Італії в 1947-1948 рр., були державний секретар Д.Маршалл, голова військового відомства Р.Патерсон, міністр оборони Д.Форрестол і директор штабу політичного планування при Державному департаменті Д.Кеннан. Їх мета полягала в тому, щоб не допустити подальшого впливу лівих партій в країнах Західної Європи. Президент Г.Трумен погодився з цими рекомендаціями, а наступні президенти приділяли велику увагу саме таємним операціям для перешкодження діяльності Радянського Союзу.

Вся політика відносно СРСР в післявоєнний час базувалася на запропонованій Кеннаном стратегії стримування, яка вперше була озвучена у відомій „довгій телеграмі” від 22 лютого 1946 р. Стратегія стримування виходила з припущення, що радянська політика стане більш м'якою, експансіоністські спрямування Москви послабляться. З метою забезпечення безпеки в Європі було вирішено зберегти там присутність значного контингенту американських збройних сил. Разом з економічною допомогою і військовою присутністю існував певний простір, в межах якого США проводили, — як доповнення до дипломатичних зусиль — таємні операції для протистояння радянському впливу шляхом допомоги антикомуністичним групам. Втілення в життя цих кроків було покладено на ЦРУ. Таємні акції передбачали і військові операції разом з політичними та економічними заходами.

Опираючись на результати перемоги, керівництво СРСР розпочало політику активного просування соціалістичних ідей в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, насаджуючи в них тоталітарні комуністичні режими. Зовнішня і внутрішня політика цих країн була поставлена під контроль Радянського Союзу. Посилення СРСР та перетворення країн Центральної і Південно-Східної Європи у форпост подальшого просування соціалізму були сприйняті недавніми союзниками як такі, що загрожували їх корінним інтересам. І якщо Радянський Союз ставив своєю метою насадження соціалізму в світі, то Захід всіляко протидіяв цьому. Західні країни розглядали радянську політику як втручання у внутрішні справи держав цього регіону і засуджували її. Як наслідок, Сполучені Штати як найсильніша в економічному плані країна світу стала об'єднувальною силою у протидії СРСР.

Зовнішня політика Й.Сталіна поєднувала елементи консерватизму й експансіонізму. Москва змогла успішно скористатися результатами перемоги в

Другій світовій війні. Стратегічне становище СРСР після 1945 р. помітно покращало. Територіальні надбання на Заході і Далекому Сході, присутність Червоної армії в країнах Східної Європи, встановлення своєрідного „буфера безпеки” дозволили Москві претендувати на статус „наддержави”. Й.Сталін цілком раціонально оцінював можливості своєї країни і не хотів розв'язування бойових дій проти Заходу. Всі сили були сконцентровані на зміцненні позицій в країнах Східної і Центральної Європи. Спочатку Москва не втручалася в політичні процеси цих країн, в багатьох з яких пройшли демократичні вибори. Однак дуже швидко політичне життя там підпало під контроль Кремля. Виняток становила Югославія, де Броз Тіто взяв курс на самостійність. Відсутність спільного кордону з СРСР „врятувало” Югославію від вторгнення. У 1948 р. Комінтерн виключив Комуністичну партію Югославії з організації за „антирадянські і антипартійні погляди, несумісні з ідеологією марксизму-ленінізму”. Спираючись на лояльні збройні сили і партію, Б.Тіто, що користувався заслуженою славою борця з фашизмом, зумів відстояти право на вільну від контролю Кремля політику. Побоюючись повторення югославських подій, Москва ініціювала зміну режимів у Польщі, Болгарії, Угорщині, Чехословачині та Румунії, де з 1949 р. до влади прийшли „лояльніші” до Кремля сили.

Однак, перш ніж стосунки між вчорашніми союзниками досягли критичної позначки на початку 50-х рр., їм вдалось втілити у життя ряд домовленостей і укласти важливі угоди. Розроблено статут ООН (1945 р.) і започатковано її діяльність, засуджено головних військових злочинців на Нюрнберзькому (1945-1946 рр.) і Токійському (1946-1948 рр.) процесах. Подолавши різні труднощі, союзники спромоглись довести до логічного завершення Паризьку мирну конференцію (липень-жовтень 1946 р.), на якій узгоджувалися умови мирних договорів з колишніми союзниками Німеччини — Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією. Мирні договори, підписані 10 лютого 1947 р., фіксували повернення до довоєнних кордонів та певні територіальні зміни в Європі. Зокрема Італія позбавлялась усіх своїх колоній, знищувала військові укріплення на кордонах з Францією, італо-югославський кордон змінювався на користь Югославії, острови Додеканес від Італії передавалися Греції. Радянсько-фінський кордон встановлювався станом на 1 січня 1941 р.

Під час Другої світової війни держави-учасники антигітлерівської коаліції підписали декілька угод про покарання німецьких військових злочинців. Судовий процес над нацистами проходив з 20 листопада 1945 р. по 1 жовтня 1946 р. в Нюрнберзі. До Міжнародного трибуналу входили представники СРСР, США, Великобританії і Франції. На лаві підсудних опинилися 24 колишніх вищих партійних, державних і військових керівники фашистської Німеччини, які були звинувачені в плануванні, підготовці, розв'язанні і веденні агресивної війни, у вбивствах військовополонених, заручників, мирного населення. Дванадцять з них були засуджені до страти, а іншим оголошені вирoki до різних строків ув'язнення. Трибунал оголосив злочинними організаціями керівний склад нацистської партії, СС, СА, СД та гестапо.

Долаючи могутній опір всередині Конгресу та громадськості, яка виявляла більшу цікавість до внутрішніх проблем, адміністрація президента Г. Трумена розпочинала широкомасштабну програму економічної допомоги європейським країнам. Спочатку програма була розрахована для всіх країн Європи, що постраждали в роки Другої світової війни, проте СРСР і країни Східної Європи відмовилися від участі в ній. У сучасній історичній літературі є різні оцінки цього факту. Одні дослідники говорять про правильність цього рішення, інші — про серйозну помилку Москви, що відмовилася брати участь у програмі. Одне можна стверджувати точно: негативна відповідь Й. Сталіна допомогла Білому дому заручитися підтримкою правих у Конгресі, яких не влаштовувало залучення США до європейських справ і витрачання величезних коштів на допомогу, тоді як ці гроші, на їхню думку, стали б в пригоді самій Америці.

Події в Чехословачині і блокада Берліна (1948 р.), що були наслідками проведення західними союзниками без погодження з Москвою грошової реформи в американській, англійській і французькій зонах окупації Німеччини, допомогли адміністрації США переконати громадськість в реальності комуністичної загрози в Європі. Прихід комуністів до влади в Празі в лютому 1948 р. при цілковитій підтримці Радянського Союзу, не дуже вразив Захід. Однак події навколо Берліна змусили західну громадськість серйозно заговорити про необхідність „залізної завіси”. Відповідно до досягнутих домовленостей Німеччина була поділена на чотири зони окупації, при цьому Берлін, що знаходився в радянській зоні, також ділився на чотири сектори. Однак яких-небудь умов пропуску західних союзників до міста обумовлено не було. 24 червня 1948 р. Радянський Союз оголосив про блокаду Берліна, оскільки західні союзники без узгодження з Москвою здійснили грошову реформу в своїх зонах і приступили до обміну грошових знаків у своїх секторах. Збройні сили США і Великобританії здійснили безпрецедентну операцію по транспортуванню всіх необхідних товарів до Західного Берліна повітряним шляхом. Блокада продовжувалась до травня 1949 р. Підсумком протистояння стали фактичний поділ Німеччини (ФРН — вересень 1949 р., НДР — жовтень 1949 р.) і утворення Північноатлантичного альянсу.

У 1949 р. відбулися ще дві події, що вплинули на розвиток американо-радянських стосунків: це перші успішні випробування радянської атомної бомби та перемога комуністів у Китаї. Таким чином, американське суспільство було психологічно готове прийняти запропоновані адміністрацією корективи до військової реформи. Військові вимагали привести реформу боєготовності збройних сил США відповідно до офіційної оборонної доктрини стримування. Об'єднаний комітет із співробітників державного департаменту і міністерства оборони отримав завдання проаналізувати військову і зовнішню політику Сполучених Штатів і підготувати свої рекомендації по її зміні відповідно до нових реалій у світі. В доповіді, представленій до Ради національної безпеки в квітні 1950 р., пропонувалося збільшити кількість збройних сил і зміцнити обороноздатність країни загалом. Особлива увага приділялася зміцненню союзницьких зв'язків. Документ став відомий як СНБ 68. Вперше після демобілізації чиновники зважилися говорити про збільшення витрат на воєнні

потреби. Однак Білий дім зіткнувся з тією ж проблемою, як і перед ухваленням в Конгресі плану Маршалла. Потрібно було продемонструвати реальну загрозу безпеці США з боку комунізму.

25 червня 1950 р. почалася корейська війна. Рада Безпеки ООН визнала Південну Корею жертвою, а Північ — агресором, і зажадала від КНДР припинити бойові дії. Прийнята резолюція (СРСР бойкотував засідання внаслідок відмови позитивно вирішити питання про заміну представника Чан Кайши в Раді Безпеки на делегацію комуністичного Китаю) забороняла надавати допомогу Півночі і вимагала відвести її збройні сили від 38-ої паралелі. 7 липня Рада Безпеки ухвалила резолюцію про передачу військового командування об'єднаними силами ООН в Кореї Сполученим Штатам. СРСР з союзниками кваліфікував ці дії як підтримку агресивної політики Півдня. Але було вже пізно, Америка отримала міжнародну підтримку для проведення військової операції на Корейському півострові.

На першій стадії військових дій ініціатива належала армії КНДР. Їй вдалося взяти Сеул, але потім американські війська спільно з силами Південної Кореї почали тіснити її та, у свою чергу, зайняли Пхеньян. У конфлікт втрутився комуністичний Китай, який направив до Кореї загони добровольців. Китайські збройні сили зуміли не тільки зупинити успішний наступ сил ООН, але й поставити їх на межу повної поразки. Тільки після ультиматума Д.Макартура, який заявив про готовність США застосувати ядерну зброю, війна набула затяжного характеру і закінчилася в 1953 р. На політичній карті світу з'явилися дві Кореї.

Однак головна боротьба на Далекому Сході між Москвою та Вашингтоном розгорнулася за Китай. Незважаючи на підписаний у серпні 1945 р. Договір про дружбу та союз між СРСР і Республікою Китай, сталінська окупаційна адміністрація не допустила війська Чан Кайші у Маньчжурію і чинила всілякі перешкоди його урядовцям. У радянській зоні окупації активно формувалася армія комуністів Китаю. Москва їх озброювала і надавала всіляку допомогу. Вашингтон у свою чергу підтримав офіційний уряд Чан Кайші. Впродовж повоєнних років між комуністичними та гомінданівськими збройними силами відбувалися локальні сутички, які навесні 1947 р. перейшли у широкомасштабну громадянську війну, що завершилася перемогою комуністів. 1 жовтня 1949 р. було проголошено Китайську Народну Республіку (КНР). Рештки партії Гоміндан переправилися на о. Тайвань.

Мирний договір з Японією було укладено у вересні 1951 р. на міжнародній конференції у Сан-Франциско. За його умовами Японія визнавала незалежність Кореї і відмовлялась від претензій на Курильські острови, Південний Сахалін, Тайвань. СРСР, Польща і Чехословаччина, що були учасниками конференції, відмовилися поставити свої підписи під цим договором, вимагаючи запрошення для участі у роботі конференції делегацій комуністичного Китаю і Монголії. Крім того, СРСР вимагав вивести з Японії американські війська і ліквідувати військові бази США. Лише у 1956 р. була підписана радянсько-японська декларація про припинення війни і відновлення дипломатичних відносин.

Питання про мирний договір Росії, як правонаступниці СРСР, з Японією залишається до сьогодні не вирішеним.

Кінець 40-х – початок 50-х років ознаменувалися створенням нових альянсів і союзів, які збігалися з кордонами двох таборів. Держави вступали в союзи для того, щоб спільними зусиллями вирішити міжнародні проблеми на взаємно вигідних умовах. Союзи в роки „холодної війни” стали віддзеркаленням національних інтересів наддержав, чітко фіксуючи їх зовнішні кордони. Необхідно відзначити, що не всі коаліції, сформовані за ініціативою США або СРСР, існували довго і мали однакове значення. Тим не менш вони однозначно виявили тенденцію, спрямовану на мінімізацію ролі інших (потенційно ворожих) держав у стратегічно важливих регіонах світу. Пошук надійного союзника став наріжним каменем політики національної безпеки Сполучених Штатів і Радянського Союзу. Згідно з планами Вашингтону країни-союзники мали бути провідниками американських інтересів у регіонах, а також сприяти проникненню США на світові фінансові ринки.

Створені Вашингтоном і Москвою системи, що склалися з офіційних союзів і угод з дружніми державами, сприяли „поділу” світу на два табори, одночасно створюючи механізми колективної оборони.

2. Утворення і діяльність ООН у перші післявоєнні роки

Ідея створення системи колективної безпеки, ефективнішої, ніж Ліга Націй, виникла ще під час Другої світової війни. 26 серпня 1941 р. у знаменитому документі, укладеному У.Черчиллем та Ф.Рузвельтом і названому Атлантичною хартією, передбачалося „запровадження загальної безпеки, створюваної на ширших засадах”. Йшлося не про те, щоб просто відновити Лігу Націй у чистому вигляді. Її фіаско було очевидне, і психологічні наслідки її відновлення були б катастрофічні. Тому й виникла ідея створення нової організації. „Об’єднані нації” – „Декларації Об’єднаних Націй” від 1 січня 1942 р., коли представники 26 держав зобов’язались від імені своїх урядів продовжувати колективну боротьбу проти держав „вісі”.

Восени 1944 р. на конференції у Вашингтоні, на віллі Думбартон-Окс, представники СРСР, США і Великої Британії, до яких приєднався представник Китаю, підготували пропозиції щодо створення міжнародної організації для підтримки миру і безпеки — Організації Об’єднаних Націй (ООН). Конференція виробила загальне бачення щодо характеру, цілей та статуту ООН. Кримська (Ялтинська) конференція керівників трьох держав — Й.Сталіна, Ф.Рузвельта і У.Черчілля — схвалила напрацьовані у Думбартон-Оксі проекти та ухвалила скликати 25 квітня 1945 р. у місті Сан-Франциско Установчу конференцію Організації Об’єднаних Націй.

Учасниками конференції могли стати усі країни, що оголосили війну Німеччині та Японії до 1 березня 1945 р. Була досягнута домовленість про те, що членами ООН поряд з Радянським Союзом будуть союзні республіки: Українська РСР і Білоруська РСР. Конференція в Сан-Франциско проходила з

25 квітня по 26 червня 1945 р. На ній був прийнятий Статут ООН, який підтримали 50 країн-учасниць та Польща.

Відповідно членами ООН стали всі держави, які брали участь у конференції в Сан-Франциско, підписали та ратифікували Статут. Нові члени приймалися Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки. Відповідно до Статуту запроваджувалось шість головних органів ООН. Генеральна Асамблея стала головним дорадчим органом. Вона складалася із представників усіх держав-членів, кожна з яких мала один голос. Офіційними мовами стали англійська, іспанська, китайська, російська та французька.

Статут проголошував рівноправність усіх людей, права людини та основних свобод. Пізніше цей розділ був доповнений прийнятою в 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Декларацією прав людини. Статут зобов'язував вирішувати всі суперечки мирним шляхом, дотримуватися міжнародних договорів та зобов'язань. Основне призначення Організації згідно зі Статутом — гарантування загального миру та безпеки у всьому світі. При цьому ООН не мала права втручатися у внутрішні справи, окрім випадків, коли таке втручання необхідне для підтримки миру.

У Статуті була викладена основна мета та принципи роботи ООН: підтримка міжнародного миру та безпеки; розвиток дружніх відносин між націями на основі поваги принципу рівноправ'я та самовизначення народів; міжнародна співпраця щодо розв'язання проблем економічного, соціального та культурного характеру; заохочення і розвиток поваги до прав людини і основних свобод; координація дій націй в досягненні цих загальних цілей.

Основними робочими структурами ООН стали Генеральна Асамблея, яка збирається на свої сесії один раз на рік і приймає рішення 2/3 голосів, та Рада Безпеки, яка складається з 5 постійних (США, СРСР, Китай, Англія, Франція) і 10 тимчасових членів, що обираються на 2 роки Генеральною Асамблеєю. Сьогодні місце СРСР у Раді Безпеки займає Росія.

Рада Безпеки — дуже важливий, постійно діючий орган ООН. На нього покладається відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки. Рішення у ньому приймаються на основі принципу одноголосності постійних членів і є обов'язковими для всіх членів ООН. До порушників можуть застосовуватися санкції. Однією з основних функцій Ради Безпеки є також урегулювання суперечок між державами. Крім Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки, ООН має досить розгалужену структуру різноманітних міжнародних інститутів, головне призначення яких — сприяти взаємодопомозі та налагодженню співробітництва всіх країн світу. ООН фінансується за рахунок відчислень з ВВП країн-членів. Чим більший валовий національний продукт, тим більшими мають бути відчислення на рахунок ООН. Головні структури організації розміщені у Нью-Йорку, низка служб — у Женеві, Відні та інших містах.

Функції та повноваження Ради Безпеки: підтримка міжнародного миру та безпеки; розслідування суперечок, які можуть привести до конфліктів; надання рекомендацій щодо методів регулювання таких суперечок; розробка планів для створення системи контролю за озброєннями; заклик держав-членів організацій

до застосування економічних санкцій та інших заходів для попередження або припинення агресій; застосування військових дій проти агресора; вироблення рекомендацій відносно прийому нових членів; рекомендації Генеральній Асамблеї відносно призначення Генерального секретаря.

Міжнародні інститути ООН, покликані сприяти взаємодопомозі та налагодженню співробітництва між країнами світу, досить різноманітні. Наприклад: ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з освіти, науки і культури), ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), ЮНІСЕФ (дитячий фонд ООН) тощо.

Міжнародний суд є головним судовим органом ООН. До юрисдикції Суду входять усі питання, які передаються йому державами і передбачені Статутом. При прийнятті рішень суд спирається на такі джерела права: міжнародні конвенції, визнані конфліктуючими державами; міжнародний звичай як доказ всезагальної практики, визнаний в якості правової норми; загальні принципи права, визнані націями; судові рішення і документи найбільш кваліфікованих спеціалістів. Суд складається з 15 суддів, що обираються Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки, і які голосують незалежно один від одного. До складу суду не може бути включено двох представників однієї держави. Судді обираються на 9-річний термін і можуть бути переобрані. Місце знаходження суду – Гаага (Нідерланди).

Секретаріат обслуговує всі органи ООН, виконує програми і втілює в життя політику, прийняту ними. На чолі Секретаріату стоїть Генеральний секретар, який призначається Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки. Секретаріат нараховує близько 25 тис. чоловік з більш ніж 150 країн, виконує поточну роботу. Робота Секретаріату включає: керівництво операціями по підтримці миру; організація міжнародних конференцій; складання оглядів світових економічних і соціальних тенденцій і проблем; підготовка досліджень з таких питань, як права людини, роззброєння та розвиток; наділення засобів масової інформації свідченнями про ООН.

3. Початок „холодної війни”. Доктрина Трумена. План Маршалла

В американському місті Фултоні (штат Міссурі) 5 березня 1946 р. У.Черчіль закликав демократичні країни об'єднатися проти СРСР. „Залізна завеса, — заявив він, — опустилася на континент від Штеттіна на Балтиці до Трієста на Адріатиці”. Черчіль твердив про тиранію, яка вже здійснюється у країнах, що перебувають у зоні „панування росіян”, закликав „до союзу між Великобританією і США”, щоб зупинити просування комунізму, про можливість застосування в разі необхідності, навіть ядерної зброї. Усе ж стверджувати, що промова Черчілля започаткувала „холодну війну”, було б, принаймні, наївно. Її перші ознаки простежувалися вже на заключному етапі війни. Події навколо Варшавського повстання 1944 р., боротьба щодо статусу емігрантських урядів Польщі, Чехословаччини, Югославії, нехтування розмежувальною лінією просування союзних військ та іншими ялтинськими

домовленостями, взаємні „помилкові” бомбардування та обстріли військових колон — у цьому ряду.

Якщо рішення, прийняті в Ялті, ще певний час виконувалися великими державами, то в Потсдамі сторони вже не могли знайти спільної мови з більшістю питань, що обговорювалися. Спроби Й.Сталіна отримати бази на Босфорі, добитися опіки над якоюсь італійською колонією в Африці, чотиристороннього контролю над Руром і визнання Заходом поставлених Кремлем урядів Румунії і Болгарії — були відкинуті. Відкинута і план Трумена інтернаціоналізувати Дунай. Угоди було досягнуто лише з німецького питання (чотиристоронній механізм розгляду пов'язаних з Німеччиною питань, отримання кожною державою репарацій зі своєї зони). Союзники погодилися на запропоновану Москвою розділювальну лінію по Одеру — Нейсе, проте залишили за собою право пізніше повернутися до розгляду цього питання. Сталін погодився брати участь у війні проти Японії. Практичним наслідком Потсдамської конференції було започаткування процесу поділу Європи на дві сфери впливу.

Немає також підстав вважати, що Захід прагнув „холодної війни”. Уже наприкінці 1945 р., коли явно намітились тенденції до конфронтації, посол США в СРСР А.Гарріман запитав колишнього народного комісара закордонних справ СРСР М.Литвинова, чи можуть бути зупинені негативні тенденції розвитку напруженості та конфронтації, якщо США підуть на поступки, щоб задовольнити претензії Радянського Союзу. Добре знайомий зі сталінською політичною кухнею, Литвинов дав зрозуміти, що цього робити не слід: натомість будуть висунуті нові вимоги. Можливо, саме тому за два місяці до заяви Черчілля американський президент Г.Трумен писав державному секретареві США Дж.Бірнсу: „Росіянам потрібно показувати залізний кулак і говорити сильною мовою”. У своєму зверненні до нації 16 квітня 1945 р. Трумен заявив, що єдина „альтернатива глобальній колективній безпеці — анархія”. Це було визнанням неможливості післявоєнного консенсусного співробітництва. Захід відкрито заговорив про радянську військову загрозу. Ще через кілька місяців Джон Фостер Даллес, видатний політик і діяч Республіканської партії, закликав до створення оборонного блоку західних держав проти СРСР.

„Холодна війна” була не причиною міжнародної напруженості, а наслідком глобальної стратегії великих держав, яка проявилася у двох лініях, у двох курсах, у двох альтернативних баченнях світового суспільного порядку. Лінія Радянського Союзу була спрямована на „активне сприяння прогресові” — ліквідацію капіталізму в усьому світі, оскільки він „історично приречений”. Лінія США та їхніх союзників по демократичному табору — на ліквідацію ліворадикального тоталітаризму — комунізму, який загрожував свободі та демократії в усьому світі. В обстановці тотального озброєння, воєнного психозу та гонки озброєнь політика з позиції сили стала віссю, карданом міжнародної політики, навколо якого небезпечно крутилась людська цивілізація десятки років після Другої світової війни. Мілітаризація економіки, військові бази різного призначення і, нарешті, військово-політичні блоки стали її складовими.

В арсеналі „холодної війни” — також шпигунство, психологічна та ідеологічна війна, локальні конфлікти, економічне ембарго, інтриги у „третьому світі”. Негативно оцінюючи сам факт існування ядерних арсеналів великих держав, варто зауважити: їх наявність тривалий час служила єдиним стримуючим чинником.

І все ж не озброєння та військова сила визначали характер післявоєнного розвитку світу. Основну ставку в боротьбі проти комуністичної загрози Захід робив на економічну силу, на переваги економічної демократії над аморфною державною економікою з її зашореним плануванням. Пущений в дію економічний важіль Заходу був саме тим валом, що зупинив комунізм, насамперед у Європі. І тут головну роль відіграли США. Уже 12 березня 1947 р. була оприлюднена доктрина Трумена. Відповідно до її положень, Туреччині, де внаслідок крайньої низького рівня життя населення назрівала небезпека соціального вибуху, та Греції, де відбувалася громадянська війна, що підживлювалася радянським керівництвом з баз у Болгарії та Югославії, і де комуністи, захоплені Сталіним, рвалися до влади, Сполучені Штати Америки надали допомогу обсягом 400 млн дол., що дало змогу обом країнам подолати кризу. У тому ж 1947 р. був оприлюднений ще масштабніший план оздоровлення Європи — план Маршалла. 5 червня 1947 р., виступаючи з промовою перед студентами Гарвардського університету, державний секретар США Джордж Маршалл заявив: „Роль нашої країни має полягати в тому, щоб надати дружню підтримку Європі при складанні програми її економічного відновлення, а потім повною мірою, наскільки це можливо, допомогти проведенню програми в життя. Ця програма має бути загальною для всіх і виробленою спільно, якщо не всіма європейськими країнами, то багатьма із них”. Програма економічного відродження, акцентував Маршалл, буде „спрямована не проти якої-небудь країни чи доктрини, а проти голоду, злиднів, відчаю і хаосу”. Звичайно, висунута Маршаллом програма заслуговувала на підтримку, однак створені в 1944 р. Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції і розвитку не мали достатніх ресурсів для її реалізації. Проте такі ресурси були у США.

„План Маршалла” передбачав використання економічних методів для досягнення політичних цілей. Доларові ін’єкції у зруйновану економіку Європи мали на меті фінансове та господарське оздоровлення Європи, піднесення не лише економіки, а й життєвого рівня людей. А на цій основі, основі добробуту, досягти трансформації психології мільйонів людей, які мають усвідомити, що багате та заможне життя створюється не класовою боротьбою, не ліквідацією приватної власності, а зміцненням її, посиленням персонального інтересу кожного виробника. Американська допомога пропонувалася також і соціалістичним країнам, у тому числі й Радянському Союзові. Проте останній убачав в американській економічній допомозі своєрідну капіталістичну пастку, оскільки „план Маршалла” був спрямований насамперед на підтримку ринкової економіки. А тому Радянський Союз, побоюючись внутрішньополітичних та економічних метаморфоз і розвалу тоталітарної системи, не тільки не прийняв

„план Маршалла”, а й вчинив жорсткий тиск на ті східноєвропейські країни, які мали намір це зробити, наприклад, Чехословаччину.

Шістнадцять західноєвропейських країн, які прийняли „план Маршалла”, протягом чотирьох років (1948-1951 рр.) отримали 17 млрд. дол. (за сьогоднішнім курсом — 170 млрд. дол. — Авт.). „План Маршалла”, безперечно, сприяв відновленню західноєвропейської економіки на новій науковій та технічній основі, підвищенню життєвого рівня населення, відвернув небезпеку соціальних потрясінь. У цьому його позитивне значення. Безумовно, „план Маршалла” сприяв консолідації Західної Європи під лідерством США, зміцненню там американської присутності, посиленню економічного, політичного та військового впливу США. Водночас слід зазначити, що американська присутність у Європі, „американізація” Західної Європи жодною мірою не зазіхала на незалежність або інтереси тієї чи іншої західноєвропейської країни. США поводили себе як гарант цієї незалежності, її недоторканності.

Рекомендова література до лекції № 7

1. Джадт Т. Світ після війни. Історія Європи від 1945. Київ : Наш формат, 2020. 928 с.
2. Кудряченко А. І. Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 312 с.
3. Манжола В., Білоусов М., Гайдуков Л. та ін. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті роки): [підручник для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Либідь, 2003. 441 с.
4. Мартиненко А. Мартиненко Б. Міжнародні відносини 1945-1975 років: посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Ліра, 2007. 368 с.
5. Філіпенко А. С. Економічний розвиток. Європейський контекст. Київ : Знання України, 2001. 120 с.
6. Швагуляк М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок ХХІ ст.). [навч. пос. для студентів вищих навчальних закладів]. Львів: Тріада плюс, 2011. 700 с.

СЕМІНАР 7.

ГЛОБАЛЬНЕ ПРОТИСТОЯННЯ США ТА СРСР У 40-Х – 70-Х РР.

1. Підсумки Другої світової війни. Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини.
2. Встановлення прорадянських комуністичних режимів у країнах Східної Європи.
3. Існування біполярної системи у світі: НАТО та Організація Варшавського договору. „Холодна війна”.

Теми повідомлень:

1. Основні протиріччя післявоєнного врегулювання в Європі.
2. Початок формування біполярності (1945-1949 р.).
3. Міжнародні відносини в першій половині 50-х рр.: балансування на межі війни.

Література

1. Мицик Л. М., Кузьменко Ю. В. Новітня історія країн Європи та Америки (1918-2007). навч. пос. Академвидав, 2008. 544 с.
2. Сергійчук І. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 - кінець ХХ ст.). посібник для студентів вищих навчальних закладів. Суми: Університетська книга, 2002. 288 с.
3. Скрипник А. Ю., Газін В. П., Завадська І. М. Історія міжнародних відносин ХХ ст. [навч-метод. пос. для студентів соціально-економічних спеціальностей]. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2011. 200 с.

ЛЕКЦІЯ № 8 СВІТ У ПОСТСТАЛІНСЬКУ ЕПОХУ „ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ”

План

1. Німецька проблема
2. Країни соціалістичної співдружності в 50-60-х рр. ХХ ст.
3. Зародження і розвиток європейської інтеграції
4. Крах колоніальної системи

1. Німецька проблема

За умов наростання конфронтації між тоталітаризмом і демократією німецька проблема стала найбільш складною у повоєнний час. Уже в період війни союзники будували найрізноманітніші плани щодо Німеччини. Так, американський план Моргентау (1944 р.) передбачав розчленування та децентралізацію Німеччини, „інтернаціоналізацію” Рурської області. Відомий також рувельтівський план розчленування Німеччини на п'ять держав, підтриманий Черчіллем. Однак у міру наближення кінця війни ставало дедалі очевиднішим, що плани розчленування, федералізації (створення Дунайської федерації, куди мала увійти Південна Німеччина) та аграризації країни не влаштовують обидві сторони. Коли наприкінці війни почали проявлятися перші симптоми майбутнього протистояння і протиборства, єдина Німеччина стала потрібною обом сторонам як майбутній потенціальний союзник. Про попередні плани вже ніхто не згадував. Чи не тому кінцеві цілі Ялти та Потсдама не могли

здійснитися, хоча були конкретними і цілком реальними й формулювалися як „політика чотирьох Д”: демократизація, денацифікація, демілітаризація та декартелізація?

Для координованої політики реалізації ялтинських та потсдамських угод союзники створили Контрольну Раду, до складу якої увійшли командувачі окупаційних військ усіх чотирьох зон, на які була поділена Німеччина. Однак союзникам не вдалося узгодити свою політику у виконанні наміченої програми, і єдина демократична миролюбна Німеччина не була створена. І основною причиною цього був розкол світу, розкол Європи. Німеччина стала головним пунктом цього розколу, його каньйоном. Політико-дипломатичні кампанії навколо об'єднання Німеччини десятки років нагадували канат, який безуспішно намагалися перетягнути обидві сторони. Ситуація склалася так, що єдина Німеччина не могла стати ані демократичною, ані соціалістичною. Будь-яка спроба силою об'єднати Німеччину вела до порушення європейського та світового балансу й загрожувала ракетно-ядерним конфліктом. В обстановці посилення конфронтації між Сходом і Заходом Німеччина до 1990 р. існувала у двох системних іпостасях — соціалістичній і демократичній, що дало можливість наочно продемонструвати переваги і хиби обох суспільних систем: системи економічної свободи і системи тоталітарного соціалізму.

Політика колишніх союзників щодо дотримання ялтинських та потсдамських угод не була послідовною як на Заході, так і на Сході, хоча кожен вважав, що саме він, і ніхто інший їх виконує. Англія та США вважали, що німці дістали шанс прилучитися до демократії і мають оптимально його використати. Це привело до глибоких демократичних перетворень у Західній Німеччині. Західні зони через Бізонію (1946), Тризонію (1948), господарську реформу та „план Маршалла” (1948) прийшли в кінцевому рахунку до створення у 1949 р. демократичної ФРН. Східна Німеччина (окупаційна зона Радянського Союзу) поступово, але неухильно затягувалася до системи лівого тоталітаризму. Цей процес завершився в тому ж 1949 р. появою соціалістичної НДР. Становлення двох німецьких держав супроводжувалося загостренням радянсько-західних стосунків. У 1945 р., коли відбувся поділ Берліна на чотири окупаційні зони, Радянський Союз довго не міг змиритися з такою ситуацією. Це було викликано тим, що третину радянської зони контролювали союзники. Американці й англійці відвели свої війська за демаркаційну лінію лише тоді, коли Радянський Союз погодився на поділ Берліна на чотири зони. Так з'явився Західний Берлін, який Радянський Союз вважав скалкою, що вклинилася в соціалістичне тіло. Під приводом того, що через Західний Берлін знецінені німецькі марки у великій кількості потрапляють із західних зон окупації до радянської, Кремль розпочав у червні 1948 р. блокаду Західного Берліна, яка тривала 318 днів. Радянське керівництво розуміло, що нові дойчмарки сприятимуть входженню Західного Берліна до західної системи. А тому радянські контрольні органи повністю перекрили погоджені раніше транспортні комунікації, що вели до Західного Берліна. Водночас радянське керівництво заявило, що бере на себе постачання Західного Берліна всім необхідним, насамперед продовольством. Західні держави у відповідь створили

ефективний повітряний міст для постачання міста. Блокада була знята лише 12 травня 1949 р., коли виявилось, що вона неефективна і не приносить бажаних результатів. Перша берлінська криза поглибила суперечності між великими державами у німецькому питанні. Водночас виявилось, що вирішення спірних питань шляхом переговорів цілком можливе. Тоді ж, у травні 1949 р., після першої берлінської кризи обидві сторони підписали угоду про вільне пересування громадян між зонами в Берліні, без усяких обмежень.

Насильне і штучне роз'єднання Німеччини стало оголеним нервом міжнародних відносин, негативно впливало на них, особливо в Європі. Усі повоєнні спроби загальноєвропейського порозуміння впиралися в розкол Німеччини. Обидві Німеччини на передовій лінії конфронтації були втягнуті в жорстке силове протиборство, очолюване США і СРСР.

Після утворення двох німецьких держав спроби обох сторін об'єднати Німеччину, перетворити її на свого союзника стали ще більш активними, проте як і раніше залишалися ілюзорними і проблематичними. Так було в 1952 р., коли Радянський Союз та НДР висунули проект плану об'єднання Німеччини шляхом вільних загальнонімецьких виборів. Мирна нота СРСР від 10 березня 1952 р. закликала колишніх союзників до створення „на основі вільних виборів об'єднаної, нейтральної Німеччини, якій буде дозволено мати власні збройні сили, причому всі іноземні війська мають покинути її територію протягом року”. Там же містилася ціла низка застережень. Зокрема, пропонувалося заборонити „організації, ворожі демократії і збереженню миру”, що розумілося як ліквідація західної багатопартійної системи. Захід розцінив радянську пропозицію як спробу не допустити переозброєння Західної Німеччини і як сигнал про те, що гонка озброєнь обернулася для СРСР непосильними труднощами. Захід висунув власний проект, який також передбачав механізм загальнонімецьких виборів, але під контролем ООН. Проте ні той ні інший проект не міг бути реалізований. Обидва виявилися звичайними пропагандистськими кампаніями, породженням психологічної війни. Адже реалізація будь-якого з двох проектів привела б до об'єднання Німеччини на демократичній основі, що для СРСР було неприйнятним. Франція, Велика Британія і США у своїх нотах СРСР від 25 березня підтримали саму ідею об'єднання, проте категорично відкидали принцип нейтралітету Німеччини. Вони наполягали на тому, що об'єднана Німеччина має право вступати в „асоціації, які відповідають цілям і завданням ООН”. Підтримуючи принцип вільних виборів, Захід водночас вимагав, щоб комуністичний режим Східної Німеччини надав своїм громадянам право на свободу слова, свободу зібрань тощо. Найдалше пішов у цьому плані англійський міністр закордонних справ А.Іден, який пропонував так організувати вільні вибори, щоб їх результатом було відновлення демократії у НДР і входження єдиної Німеччини до НАТО. Обмін нотами продовжувався до вересня 1952 р., проте ніяких зрушень не відбулося, оскільки Захід підозрював Сталіна у намірі в такий спосіб не допустити вступу ФРН до НАТО, розколоти і ліквідувати альянс. З іншого боку, Німеччина з суто національною політикою була небезпечною і для Заходу. Невдовзі у Радянському Союзі дійшли висновку, що зберегти власну

сферу впливу у Східній Європі набагато важливіше, аніж виманити ФРН з обіймів Заходу.

До німецької проблеми сторони повернулися ще раз на початку 1954 р. під час конференції в Берліні. Там Іден і Молотов обмінялися планами, які в котрий раз продемонстрували неможливість об'єднання Німеччини. Зокрема, англійський міністр закордонних справ пропонував здійснити об'єднання Німеччини у п'ять етапів: вільні вибори, установчі збори, конституція, загальнонімецький уряд і мирний договір. Молотов, своєю чергою, не відкидаючи саму ідею вільних виборів, наполягав на укладенні договору про європейську безпеку строком на 50 років (його учасником мали бути і США), за умови неприєднання Німеччини до інших союзів. Захід кваліфікував це, як прагнення СРСР домогтися розпуску НАТО. Обидва плани зазнали невдачі.

Реальними й успішними були дії обох сторін щодо включення ФРН і НДР у „холодну війну” шляхом переозброєння. У вересні 1950 р. на нараді міністрів закордонних справ США, Англії та Франції підготовлено рекомендації по переозброєнню ФРН.

Для того, щоб ФРН змогла стати повноцінним союзником, з неї необхідно було зняти обмеження, пов'язані з окупаційним статутом. 26 травня 1952 р. державний секретар США Д.Ачесон, міністри закордонних справ Англії та Франції А.Іден і Р.Шуман, канцлер ФРН К.Аденауер підписали договір про відносини між ФРН і трьома західними державами, який дістав назву Боннського або Загального договору. Він мав замінити „Окупаційний статут”. Ішлося про включення ФРН до „Європейського оборонного співтовариства”, котре мало стати, своєю чергою, частиною Атлантичного співтовариства. Три західні держави все ж залишали за собою певні повноваження на території Західної Німеччини. На другий день міністри закордонних справ Франції, Бельгії, Голландії, Люксембургу, ФРН та Італії підписали договір про утворення „Європейського оборонного співтовариства” (ЄОС). Новостворені військові контингенти ФРН мали увійти до складу наднаціональної військової організації — „європейської армії”, ідею створення якої ще в 1950 р. висунув французький прем'єр-міністр Рене Плевен у плані європейської інтеграції. Проте договір про утворення „європейської армії” не викликав особливого ентузіазму серед європейського загалу, і крапку тут поставили французи. 30 серпня французький парламент проголосував проти створення „європейської армії”. Проте це не зупинило західні держави, і форма ремілітаризації ФРН все ж була знайдена. Відповідно до Паризьких угод, підписаних 23 жовтня 1954 р., ФРН увійшла до Західного Союзу, створеного в 1948 р. на основі Брюссельського договору, в якому брали участь Англія, Франція, Бельгія, Нідерланди та Люксембург. Тепер до нього приєдналися Західна Німеччина та Італія, а сам блок дістав назву Західноєвропейського Союзу (ЗЄС). За Паризькими угодами ФРН отримала дозвіл на формування 490-тисячної армії — бундесверу. Угоди передбачали також ряд обмежень. Зокрема, ФРН не дозволялося мати ядерну зброю та деякі види важкої наступальної зброї. 8 травня 1955 р. ФРН стала членом Північноатлантичного пакту.

Соціалістичні країни на чолі з СРСР розцінили Паризькі угоди як прямий виклик своїй безпеці, недопустиму спробу Заходу зламати баланс сил на свою користь. 11-14 травня на нараді у Варшаві вісім соціалістичних країн прийняли рішення про створення Організації Варшавського договору (ОВД), членами якої стали Албанія, Болгарія, НДР, Польща, Румунія, Чехословаччина, СРСР, Угорщина. У рамках ОВД почалася ремілітаризація Східної Німеччини. Бундесвер та 200-тисячна Національна народна армія НДР доповнили високобоездатні дивізії держав-переможниць на передній лінії обох блоків. Уся Німеччина, в буквальному розумінні цього слова, була нашпигована військами та засобами ведення великої війни. Небезпека воєнного конфлікту на території Німеччини різко зросла. Розкол Німеччини поглибився, а справа об'єднання стала ще проблематичнішою.

2. Країни соціалістичної співдружності в 50-60-х рр. ХХ ст.

Відносини між СРСР і соціалістичними країнами ЦПСЄ були далеко не безхмарними та зразковими, як їх подавала радянська історіографія. За умов жорсткої тоталітарної системи вони були позбавлені тих демократичних начал і принципів, які могли б сприяти розвиткові рівноправності та взаємовигідного співробітництва. Довгі роки стосунки між СРСР і так званими країнами народної демократії базувалися на засадах нерівності й жорсткого контролю з боку „старшого брата”, прикривались відомими зовнішньополітичними кліше: „корінні інтереси робітників і селян”, „світова соціалістична революція” тощо. Проте виявилось, що корінні інтереси всіх найкраще розуміла перша у світі країна робітників та селян. Десь у середині 50-х років утвердилась нова ідіома: „корінні інтереси соціалізму”. Неминуча світова соціалістична революція відходила в небуття, однак світ безкомпромісно продовжував ділитися на своїх і чужих.

У цілому ж відносини між „братніми країнами” розвивались у рамках „обмеженого суверенітету” соціалістичних країн ЦПСЄ, регулюючими чинниками якого стали ідея „радянськості” та „доктрина Брежнєва”. Хто обійме вищу державно-партійну посаду у Празі, Варшаві та інших столицях співдружності, залежало від згоди кремлівського керівництва. За таких умов дедалі очевиднішою ставала штучність нав'язаної СРСР системи командно-адміністративного тоталітаризму. Навіть створені спільні організації типу Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) були зліпками, структурами, збудованими за тією ж жорсткою вертикальною схемою, тоталітарними організаціями. Командно-планові економічні стосунки між СРСР і країнами ЦПСЄ могли реалізовуватися більш-менш успішно лише на етапі екстенсивного розвитку. Із завершенням втягнення у процес виробництва всіх ресурсів та резервів вичерпалися й „успіхи”. Спроби соціалістичних країн перейти до інтенсифікації у рамках державної власності та планової економіки зазнали невдачі. Виявилось, що інтенсифікація і командно-адміністративна система — антиподи. Внаслідок цього уже в 50-60-х роках почалася серйозна криза тоталітарної системи. Масові виступи проти насадження сталінської моделі

соціалізму відбулися в НДР (1953), Угорщині (1956), Чехословаччині (1968). Керівництвом СРСР ці події сприймалися як замах на ідеї соціалізму та комунізму. Проти союзників — „молодших братів” — було застосовано силу. В ім'я „корінних інтересів соціалізму” потоплене в крові народне повстання в Угорщині. Спроба Чехословаччини вийти з системи командно-адміністративного соціалізму в 1968 р. закінчилася вступом десятків дивізій військ Варшавського договору на територію країни. Політика „радянцентризму” залишалася основоположною для радянського керівництва щодо країн народної демократії. Усяке відхилення вліво чи вправо від накресленої радянським керівництвом схеми будівництва соціалізму негайно каралося. Так здійснювалася на практиці „доктрина Брежнєва”, суть якої полягала у спільному захисті соціалізму скрізь, де тільки виникала загроза його „завоюванням”, і всіма засобами, включаючи також військову інтервенцію. Прерогатива визначати ступінь такої загрози і спосіб її усунення залишалися за радянським керівництвом. Політика СРСР щодо країн Центральної та Південно-Східної Європи була однією з основних причин загострення відносин між Сходом і Заходом.

Що ж до економічних відносин, то тут встановився своєрідний поділ праці. Радянський Союз поставляв сировину (93 % всіх поставок СРСР до соціалістичних країн становили сировина та напівфабрикати), європейські соціалістичні країни — готову продукцію. Для обслуговування багатосторонніх торговельно-економічних зв'язків у 1963 р. був запроваджений так званий перевідний карбованець, який в конкретно-предметній формі не існував, а використовувався для безготівкових розрахунків шляхом взаємозарахувань. Така система не сприяла розвитку економічних і торговельних зв'язків. На міжнародній арені, зокрема в ООН, світ стикався з погодженою, одностайною політикою країн радянського блоку.

3. Зародження і розвиток європейської інтеграції

Поза сумнівом, найважливішим результатом Другої світової війни була поява і кардинальна зміна всієї системи міжнародних відносин, що існувала до цього. Поява і суперництво двох супердержав — Радянського Союзу і США — стали головним чинником, що визначає цю нову систему. Світ виявився розділеним на два антагоністичні табори, де не знайшлося місця Європі. „Колишня Європа померла в 1945 році, — писав у своїй книзі „Роздуми про Європу” відомий французький соціолог і культуролог Е.Морен, — ставши в період „холодної війни” полем боротьби між двома наддержавами”.

Але як це не парадоксально, глобальне протистояння мало цілком певні позитивні моменти для західноєвропейських держав. У цей період були чітко визначені і зафіксовані державні кордони, забезпечилася стабільна система безпеки. „Холодна війна” допомогла вивести з компетенції європейських держав цілий ряд незручних питань, таких, як оборона, яка знаходилася у веденні США і контролюваною ними НАТО; німецьке питання, яке стримувалося розподілом Німеччини між блоками; визначення „місця Європи в

світі”, яке в результаті звелось до визнання Західною Європою того факту, що набагато зручніше і безпечніше слідувати американському лідерству у визначенні глобального порядку. Породжений „холодною війною” розкол між двома блоками приховав останні відмінності й розмежування в Європі, а також глибоко трансформував їх, придушивши всі самостійні конфліктогенні риси. Він з особливою гостротою поставив питання європейської ідентичності.

І хоча будь-які ініціативи міжнародного характеру з боку західноєвропейських країн повинні були вписуватися в ту систему стосунків, яка відповідала інтересам двох супердержав, — СРСР і США, саме „холодна війна” і світопорядок, що склався після Другої світової війни, створили умови для прискорення процесу західноєвропейської інтеграції. Останній, як показав час, став головним і визначальним чинником усього післявоєнного розвитку Європи.

Європейська ідея формувалася впродовж усієї історії континенту. У минулому вона використовувалася при створенні імперій або протистояла песимістичним прогнозам про занепад європейської цивілізації. Загальним тлом, на якому відродилася ідея європейської єдності після Другої світової війни, стало гостре відчуття втрати історичного лідерства.

Причини поглиблення процесу європейської інтеграції не можна пояснити лише економічним і політичним протистоянням двох систем. Вони диктувалися також глибинними чинниками інтернаціоналізації виробництва і ринку, розвитком НТР. Регіональна інтеграція була формою забезпечення конкурентних позицій європейської промисловості й сільського господарства на світових ринках. Європейське об'єднання створювалося як сила „заборони” і „відкидання соціалізму”, але одночасно економічно воно було направлене проти США, а потім Японії.

Об'єктивна залежність від США з самого початку поставила європейські національні держави у вельми скрутне становище. Вони вже не могли самі забезпечувати національну безпеку і тим самим втратили істотну ознаку традиційного національно-державного суверенітету, що також робило менш хворобливим процес інтеграції.

Першою віхою на шляху до європейської інтеграції було утворення в 1951 р. Європейського об'єднання вугілля і сталі, членами якого стали Італія, Франція, ФРН та країни Бенілюксу. В 1957 р. ці ж країни підписали договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС або „Спільний ринок”, з 1992 р. — Європейський Союз (ЄС)). Пізніше до ЄЕС увійшли також Велика Британія, Данія, Ірландія (1973), Греція (1981), Португалія й Іспанія (1986), Австрія, Швеція та Фінляндія (1995). Мета організації — поступове усунення всіх обмежень між країнами-учасницями щодо вільного пересування осіб, капіталів, послуг. Передбачалося також зближення законодавчих норм країн-учасниць, уніфікація податкових систем. Однією з головних причин активізації інтеграційних процесів була необхідність поглиблення міжнародного поділу праці. Важливими чинниками, що сприяли розвитку економічної інтеграції, були досягнення науково-технічної революції, становлення та зміцнення прав людини як державного й суспільного

пріоритету. Європейська економічна інтеграція не була породженням суб'єктивної волі якоїсь однієї особи чи групи осіб (де Голля, Аденауера та ін.). Інтеграційний процес починається там, де постають певні об'єктивні умови. У Західній Європі були готовність партнерів до багатостороннього співробітництва, високий рівень виробництва, добре відпрацьована система економічної свободи та вільного підприємництва, а демократія стала нормою усіх сфер життя. Водночас ринкова свобода великого економічного простору може реалізовуватися на принципах, вільних від будь-яких політичних амбіцій та прагнень. Непорушним законом інтеграції є повага до національно-державних інтересів кожної країни-учасниці. Без цих складових всяка інтеграція виявилася б фікцією. Крім усього іншого, європейська інтеграція викликана переливанням через національні кордони великої товарної маси, що об'єктивно вело до руйнування митних кордонів. Для поглиблення розвитку економіки необхідно було зняти митні бар'єри. Це стало аксіомою для країн-учасниць. „Спільний ринок” став найбільш процвітаючим та життєздатним інтеграційним утворенням.

Менш ефективною виявилася утворена в 1960 р. Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), куди увійшли Австрія, Велика Британія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія та Швеція. Після виходу з ЄАВТ у 1973 р. Англії та Данії, у 1986 р. — Португалії, а в 1995 р. — Австрії і Швеції, які вступили до „Спільного ринку”, в Європейській асоціації вільної торгівлі залишилося чотири члени: Норвегія, Ісландія, Швейцарія та Ліхтенштейн. З 1984 р. вона співпрацює з ЄЕС.

Спроби інтегрувати соціалістичні країни Східної Європи привели до утворення наддержавної економічної структури, — так званої Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), — яка нічого спільного не мала з нормальною інтеграцією.

Таким чином, європейська інтеграція у формі „Спільного ринку” була породжена об'єктивними умовами економічного розвитку вільної ринкової економіки. Вона сприяє розвитку виробництва в цілому і кожного члена-учасника економічного об'єднання зокрема. А тому є життєвою і необхідною.

4. Крах колоніальної системи

У другій половині 50-х років поглибився процес краху колоніальної системи. Колись могутні колоніальні імперії — Британська, Французька — в 60-х роках зійшли з історичної арени. У 1956-1974 рр. від колоніалізму звільнилося 250 млн чол., утворилося 50 нових держав. Станом на 1970 р. площа колоній становила лише 4 % суші. На цій території проживало близько 1 % населення земної кулі. У цілому, процес деколонізації пройшов три етапи. На першому етапі (1945-1955) звільнилися від колоніалізму і стали на шлях незалежності насамперед країни Азії — Індія, Пакистан, Цейлон, Бірма, В'єтнам, Індонезія, Сірія, Ліван тощо. На другому етапі (друга половина 50-х — перша половина 60-х років) відбулося становлення незалежних країн Північної та Тропічної Африки (Марокко, Туніс, Алжир, Кенія, Камерун, Конго, Малі,

Руанда, Уганда, Нігерія, Танганьїка, Занзібар та ін.). 14 грудня 1960 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам. У ній виражалася позиція світового загалу щодо вирішення проблеми деколонізації. Переважна більшість народів здобула незалежність мирним шляхом. Проте не обійшлося й без тривалих кривавих війн (Алжир, В'єтнам, Малайя). На третьому етапі деколонізації (1975-1990) здобули незалежність країни африканського Півдня (Ангола, Мозамбік, Зімбабве, Намібія).

Причини краху колоніальної системи крилися в метаморфозах капіталістичного суспільства як такого. Після Другої світової війни виявилася цікава закономірність. Країни, позбавлені колоній (Німеччина, Японія, Італія, а також США, які ніколи не були колоніальною країною у класичному розумінні цього слова) розвивалися набагато швидше, аніж країни, що володіли значними територіями в Азії та Африці (Велика Британія, Франція, Португалія, Голландія). Виявилося, що не обов'язково володіти територіями з багатими покладами корисних копалин, а досить лише, використовуючи багатий науковий і виробничий потенціал, виробляти потрібні всім товари, і проблема забезпечення сировиною буде вирішена: її просто і дешево можна купити у тих, кому потрібні високоякісні товари. Розвиток продуктивних сил, науково-технічна революція у промисловості, „зелена революція” у сільському господарстві, поява новітніх галузей, що визначають обличчя сучасного світу, прискорили розвал колоніальної системи. Зрештою виграв той, хто скоріше позбувся своїх колоній. Хоча не варто применшувати значення таких чинників, як зростання національної свідомості пригноблених народів, розвиток продуктивних сил у самих колоніях, прагнення людей до національно-державної само-визначеності. Крахові колоніалізму сприяли також процес демократизації світового співтовариства в повоєнний час і навіть певною мірою протиборство двох систем і їх боротьба за вплив у колоніях.

Що ж до колоніальних ринків збуту, яким так багато уваги приділяла радянська історіографія, то слід зауважити, що вони ніколи не були місткими. Ринки стають такими там, де зростають добробут і життєвий рівень населення. Інша річ, що деякі колишні колонії, а нині незалежні держави, особливо ті з них, які вирішили скористатися соціалістичною ідеєю, опинилися у ще трагічнішому становищі, аніж за колоніальних часів (Гана, Гвінея, Мозамбік, Ефіопія та ін.). І навпаки, ті країни, які, спираючись на допомогу Заходу, пішли шляхом ринкової економіки, економічної та політичної демократії, добилися разючих успіхів у створенні сучасного виробництва та зростанні рівня життя своїх громадян (Республіка Корея, Сінгапур, Тайвань, Єгипет та ін.).

Рекомендована література до лекції № 8

1. Воронянський О. В. Всесвітня історія XX ст.: [посіб. для студ. вищ. навч. закл.]. Харків : Парус, 2008. 336 с.

2. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки). : посібник. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Либідь, 2004. 624 с.
3. Іваницька О. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002). Вінниця: ФОЛІАНТ, 2003. 560 с.
4. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення: : посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Либідь, 2002. 448 с.
5. Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні системи. Світова політика. Київ : ФАДА, ЛТД, 2001. 307 с.
6. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. Київ : Мегатайп, 2003. 283 с.
7. Луук ван Міделаар. Перехід до Європи. Як континент став союзом. Київ : Дух і літера, 2013. 576 с.
8. Акунін О. С. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки (1492-1918 рр.): Хронологія подій. навч. пос. Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2013. 575 с.
9. Сергійчук І. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 - кінець ХХ ст.). [посібник для студентів вищих навчальних закладів]. Суми: Університетська книга, 2002. 288 с.
10. Кудряченко А. І. Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945-2015 рр.): монографія. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 312 с.

СЕМІНАР 8.

ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ І ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ У 50-Х – 80-Х РР.

1. США і Канада у другій половині ХХ ст.
2. Економічний і політичний розвиток латиноамериканських країн
3. Ліквідація військово-диктаторських режимів і відновлення конституційного ладу в ряд країн регіону.

Теми повідомлень:

1. США у 50-х – 70-х рр.
2. Кубинська революція 1959 року. Ф. Кастро.
3. Економічні труднощі 80-90-х років

Література

1. Коппель О. А. Пархомчук О. С. Міжнародні системи. Світова політика. Київ : ФАДА, ЛТД. 2001. 307 с.

2. Ладиченко Т. В. Всесвітня історія : (рівень стандарту) : підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2019. 160 с
3. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті роки).: [підручник для студ. вищ. навч. закл.]. / В. Манжола, М. Білоусов, Л. Гайдуков та ін. Київ : Либідь, 2003. 282 с.
4. Скрипник А. Ю., Газін В. П., Завадська І. М. Історія міжнародних відносин ХХ ст. [навч-метод. пос. для студентів соціально-економічних спеціальностей]. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2011. 200 с.

ЛЕКЦІЯ № 9

ЗМІНИ МІЖНАРОДНОЇ СИТУАЦІЇ У ЄВРОПІ В 70-90-Х РОКАХ

План

1. Розрядка міжнародної напруженості в першій половині 70-х років. Її передумови і наслідки
2. Проблема безпеки та співробітництва в Європі
3. Міжнародна політика у другій половині 70-х – на початку 80-х років. Крах комунізму в Східній Європі
4. Посткомуністичні країни у 90-х рр.

1. Розрядка міжнародної напруженості в першій половині 70-х років.
Її передумови і наслідки

Наприкінці 50-х років у міжнародних відносинах відбувся певний поворот від війни до миру, що виявилось у поліпшенні американо-радянських стосунків, підписанні договорів, спрямованих на стримування ракетно-ядерних озброєнь. Зокрема, Московський договір 1963 р. забороняв випробування ядерної зброї у трьох сферах: на землі, під водою та в атмосфері. У 1968 р. сторони уклали договір про непоширення ядерної зброї, до якого приєдналася більшість країн світу. Водночас мали місце події, які свідчили, що досягнення тривкого, стабільного миру поки що є справою далекого майбутнього. У 1960 р. процес нормалізації радянсько-американських відносин був перерваний конфліктом, пов'язаним з польотом американського розвідувального літака У-2 над територією СРСР. У 1962 р. військово-політичні амбіції радянського керівництва спровокували Карібську кризу. Прагнучи урівняти ракетно-ядерні озброєння (співвідношення СРСР — США становило 1:17) і вчинити тиск на США, Радянський Союз умовив Ф.Кастро дати дозвіл на розміщення радянських ракет з ядерними боеголовками на Кубі. Влітку 1962 р. на Кубу були перекинуті ракети класу „земля-повітря”, винищувачі „Міг-21”, бомбардувальники „Іл-28”, ракети класу „земля-земля” і навіть кілька мотострілецьких полків. На думку радянського керівництва, це мало додати

козирів СРСР у боротьбі навколо берлінської проблеми і змусити США піти на поступки. Проте авантюра швидко вийшла за межі ролі, яка була їй призначена.

Світ був поставлений на межу катастрофи. Тільки стриманість і витримка американського президента Дж.Кеннеді та прозоріння радянського лідера М.Хрущова, котрий врешті-решт усвідомив свою помилку і вчасно схаменувся, дали змогу уникнути фатальних наслідків. США підтвердили свої мирні наміри щодо кубинського режиму, а Радянський Союз вивіз із Куби свої війська та ракети з ядерними боєголовками і таким чином визнав доктрину Монро. Досягти переваги над США не вдалося, а світ ледве не скотився у прірву ядерної війни.

Наприкінці 60-х років Радянський Союз ціною неймовірних зусиль та затрат нарешті досяг воєнно-стратегічного паритету зі США, що, зрозуміло, дістало належну оцінку протилежної сторони. Конфронтація на деякий час поступилася місцем співробітництву та співіснуванню, насамперед між СРСР і США. Пріоритетною стала тенденція мирного співіснування. У першій половині 70-х років між СРСР і США підписано цілий ряд важливих документів, які, з одного боку, регулювали американо-радянські відносини, а з іншого, стосувалися світових проблем. Серед перших слід виділити „Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами”, Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), а також Тимчасову (строком на 5 років) угоду про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СОСО-1). Досягнуті домовленості були значним кроком на шляху зменшення загрози війни та зміцнення міжнародної безпеки.

Друга група договорів стосувалася міжнародних проблем: європейської безпеки, Близького Сходу, країн Південно-Східної Азії тощо. У 1972 р. укладено також радянсько-американську торговельну угоду, котра так і не набула чинності, зіткнувшись із проблемою прав людини в СРСР. Зокрема, суперечки розгорілися навколо еміграційного питання, що виникло у зв'язку зі спробою радянських властей 1972 р. увести „виїзний збір” на євреїв, що емігрували до Ізраїлю, аби компенсувати у такий спосіб затрати на освіту тощо. У грудні 1974 р. конгрес США за пропозицією двох сенаторів Г.Джексона і Ч.Веніка прийняв поправку до торговельного законодавства, яка пов'язувала режим торгівлі зі свободою еміграції у країнах з так званою „неринковою економікою”. Відповідно до цієї поправки надання кредитів і статусу найбільшого сприяння у торгівлі прямо пов'язувалося з імміграційною політикою того чи іншого уряду. Поправка Веніка—Джексона стала на заваді радянсько-американській торговельній угоді. Слідом з'явилася поправка Стівена, яка з тієї ж причини законодавчо обмежила позики і кредити Радянському Союзу з боку Експортно-імпортного банку США. Так що розрядка не була позбавлена труднощів і непорозумінь, які ускладнювали стосунки, поглиблювали недовіру. Розрядка була обережною і суперечливою. Політика з позиції сили не була згорнута, а лише відсунута на задній план.

2. Проблема безпеки та співробітництва в Європі

Перша половина 70-х років характеризувалася також поліпшенням політичного клімату в Європі. Процес європейської розрядки став можливим завдяки тим змінам, які відбулися в радянсько-американських стосунках, у самих державах Західної і Східної Європи. Мається на увазі прихід до влади у ФРН „малої коаліції” під керівництвом далекоглядного німецького політика, соціал-демократа В.Брандта, який висунув тезу, що коли надія завела країну в глухий кут, об'єднання Німеччини може бути досягнуто шляхом примирення з комуністичним світом, а тому наполягав на визнанні НДР, кордонів по Одру — Нейсе, поліпшенні стосунків з СРСР. До того ж труднощі, які переживали країни Східної Європи, спонукали їх до тісніших економічних зв'язків із Заходом. Необхідність у західних технологіях та кредитах ставала більш ніж очевидною. Всі ці обставини відкрили шлях до Європейської наради з безпеки та співробітництва, в якій активну участь взяли США та Канада.

Уже 22 листопада 1972 р. з ініціативи Фінляндії представники 32 європейських держав, США та Канади почали багатосторонні консультації в Гельсінкі. До липня 1973 р. було погоджено текст Заключних рекомендацій, що дістав назву „Синьої книги”. По суті „Синя книга” містила процедурні питання та порядок проведення наради з питань безпеки та співробітництва. Погоджений порядок денний включав чотири пункти: питання безпеки у Європі, питання співробітництва в галузі економіки, проблеми співробітництва в гуманітарній та інших сферах, розвиток загальноєвропейського процесу після наради.

Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) почалася 3 липня 1973 р. на рівні міністрів закордонних справ 35 країн. Уже на самому початку форуму стали очевидними серйозні розходження в самих підходах сторін до обговорюваних питань. Радянський Союз та інші соціалістичні країни виявили найбільший інтерес до налагодження економічних, торговельних та наукових зв'язків, цікавилися можливостями отримання нових технологій, обміну інформацією тощо. Західні держави основну увагу приділили третьому пунктові порядку денного, особливо проблемі прав людини. Таким чином, на першому етапі чітко визначилися позиції Заходу і Сходу.

Другий етап Наради, що розпочався 18 вересня 1973 р. у Женеві, тривав з перервами до 21 липня 1975 р. Він характеризувався поглибленням суперечностей із зовнішньополітичних та ідеологічних питань між представниками Заходу і Сходу. Радянський Союз та інші соціалістичні країни домагалися, в першу чергу, визнання принципу непорушності кордонів у Європі, що склалися після Другої світової війни. Річ у тім, що мирний договір з Німеччиною так і не був підписаний і західні кордони Польщі, Чехословаччини та Радянського Союзу не були юридично закріплені на міжнародному правовому рівні. Двосторонні угоди ФРН з СРСР (1970), Польщею (1970), Чехословаччиною (1973) не означали остаточної відмови ФРН від перегляду кордонів. Особливо непевною була ситуація з питання кордонів між обома німецькими державами. Після тривалих дискусій сторонам усе ж вдалося знайти формулу, що влаштувала всіх. Було прийнято принцип непорушності

кордонів у Європі. Теза про можливість територіальних змін мирним шляхом, на чому особливо наполягала ФРН, звучала як можливість зміни кордонів „відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю”, тобто відповідала принципіві суверенної рівності держав, поваги прав, властивих суверенітету.

Значну увагу учасники женецького етапу Наради приділили заходам, спрямованим на зміцнення довіри між Сходом і Заходом. Проблема прав людини, висунута західними державами як ключова, зустріла в гуманітарній комісії опір з боку делегацій соціалістичних країн. Проте й тут було знайдено компроміс.

На завершальному етапі Наради фактично мали місце лише протокольні формальності. 1 серпня 1975 р. вищі керівники 35 країн-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі підписали в Хельсінкі Заключний акт. У ньому визначалися принципи відносин між державами, в тому числі повага до суверенітету й незалежності, територіальної цілісності та непорушності кордонів, відмова від застосування сили чи загрози її застосування, невтручання у внутрішні справи. Важливими принципами співіснування держав і народів було визнано повагу до прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань, рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею, співробітництво між державами, добросовісне виконання взятих на себе зобов'язань з міжнародного права. Як бачимо, цілий ряд положень Заключного акту мав явно антитоталітарний характер і був спрямований на протидію курсові, який Радянський Союз здійснював щодо країн ЦПСЄ. Інші положення вимагали від соціалістичних держав кардинальних змін стосовно прав та свобод своїх громадян.

Гельсінкські рішення, у перспективі виявилися для комуністичної системи поразкою. „Москва, — зауважував із цього приводу Г.Кіссінджер, — як виявилось пізніше, втрачала від цієї конференції набагато більше, аніж демократичні країни, оскільки в підсумку вона надала всім своїм учасникам, включаючи Сполучені Штати, право голосу в питаннях політичного устрою Східної Європи”. І тут головну роль зіграв „третій кошик” — проблема прав людини. Вона підняла, зміцнила і розширила дисидентський рух у соціалістичних країнах, значною мірою надихала горбачовську перебудову, сприяла розвалові комунізму в Європі. Від усіх країн, що підписали Заключний акт, „третій кошик” вимагав забезпечення прав людини, припинення політичних репресій, толерантного ставлення до інакомислячих.

Нарада в Гельсінкі відкривала сприятливі можливості для співробітництва в Європі і світі. Проте тривалий час прийнятий документ не реалізовувався. Для Радянського Союзу та інших соціалістичних країн Європи це означало б здійснити глибоку політичну й економічну реформацію всього суспільства, на що радянське керівництво, зрозуміло, не могло піти. Однак переоцінити чи недооцінити Заключний акт неможливо. Він стимулював посилення боротьби з тоталітаризмом, зростання дисидентського руху в країнах соціалістичного табору. У другій половині 80-х — на початку 90-х років Заключний акт став теоретичною базою формування нової Європи, нового європейського мислення.

Однак у другій половині 70-х років Заключний акт в Гельсінкі не став віхою дальшого поглиблення розрядки в Європі та світі. В цей час відлига почала змінюватися новим похолоданням. Філософія розрядки не була підкріплена структурними зрушеннями. Комуністичний режим у своїй базисній основі, ідеології поведінки не зазнав якихось змін. Причини, що породили повоевну конфронтацію, не були усунуті. Тоталітарна система у своїй зовнішній політиці живилася пошуком ворогів. Та й Захід не змінив свого попереднього уявлення про Радянський Союз. Ніксон, зазначав Г.Кіссінджер, уявляв собі розрядку у тривалій сутичці. Хоча й був переконаний, що час працює на демократію, оскільки період миру за відсутності експансії посилить відцентрові сили всередині комуністичного світу. Уже в 1975 р., відразу ж після підписання Заключного акту, стало зрозуміло, що його ідеї не будуть утілені в життя. Усі сторони мали намір використовувати принципи акту вузько вибірково. Для Радянського Союзу важливим був лише територіальний статус-кво в Європі, для американців пріоритетним став принцип дотримання прав людини. Заключний акт як цілісний документ, який належало виконувати в повному обсязі, на 10 років фактично був похований. За такої ситуації всі так звані мирні пропозиції знову перетворилися на звичні порожні декларації. Під їх прикриттям розпочався процес похолодання в міжнародних стосунках, розгорталася небачена досі гонка озброєнь, здійснювалися кроки, що прискорювали сповзання світу до ракетно-ядерної катастрофи.

3. Міжнародна політика у другій половині 70-х – на початку 80-х років. Крах комунізму в Східній Європі

Охолодження у відносинах між СРСР і США, що розпочалося на рубежі 70-х і 80-х років, відбилося і на загальному стані міжнародних відносин. Багато позитивних рішень, досягнутих в період розрядки, залишилося в минулому. Знову почалася тяганина на перемовинах із роззброєння, посилилося втручання великих держав у регіональні конфлікти, що зовсім не сприяло їх розв'язанню, проводилися пропагандистські кампанії, направлені одна проти одної. Спочатку Сполучені Штати з союзниками, а потім Радянський Союз, бойкотували Олімпійські ігри 1980 і 1984 рр. Антирадянська істерія в США і антиамериканська в СРСР створювали несприятливу атмосферу для будь-яких контактів.

У 80-ті роки продовжувала нарощуватися гонка озброєнь. 1983 р. президент Рональд Рейган оголосив стратегічну оборонну ініціативу (СОІ) — програму по використанню космічного простору для забезпечення безпеки США і союзників. З технічної точки зору програма була далека від реальності. Проте в рамках її здійснення найбільші корпорації і дослідницькі лабораторії отримали державне фінансування на вдосконалення військових технологій. Р.Рейган дав фактичний старт новому витку гонки озброєнь, провокуючи Москву на адекватну відповідь. Як відомо, економіка Радянського Союзу не змогла довго витримувати узятий американцями темп. Радянські лідери намагалися перехопити ініціативу на дипломатичному фронті, висуваючи защораз нові мирні ініціативи, проте Захід на них практично не реагував. В

Європі почали розгортати ядерні ракети середньої й малої дальності, що у свою чергу підштовхнуло до розвитку антивоєнного руху в країнах Західної Європи.

У країнах „третього світу” Москва і Вашингтон продовжували розширювати сфери впливу. Після інтервенції США до Лівану (1983 р.) СРСР збільшує об'єми військових поставок до Сирії. Москва як і раніше вела бойові дії в Афганістані, де Радянській армії протистояли моджахеди, яких підтримували і озброювали американці через територію сусіднього Пакистану. У Латинській Америці ареною протистояння стали Нікарагуа і Сальвадор, куди через територію Куби поступала радянська матеріальна і фінансова допомога силам, що боролися з режимами, які підтримував Вашингтон. У Південно-східній Азії в центрі протистояння опинилися Кампучія і Лаос, де зіткнулися інтереси різних країн — СРСР, В'єтнаму, Китаю, США. До того ж напружені стосунки між Пекіном і Москвою ускладнювали ситуацію в регіоні. У 1983 р. в небі над територією Радянського Союзу радянський винищувач збив корейський пасажирський літак, що порушив кордон і не відповідав на запити диспетчерських служб. Загибель літака, на борту якого, як потім з'ясувалося, знаходились цивільні особи, була використана Заходом для раздмухування антирадянської істерії.

Перша половина 80-х років стала одним з найбільш напружених періодів у радянсько-американських стосунках. Розпочатий Рейганом „хрестовий похід” проти комунізму зустрів адекватну реакцію лідерів СРСР. Вони припинили будь-які контакти, перервали усі переговори по актуальних проблемах роззброєння і безпеки в Європі. В Радянському Союзі оголосили про те, що „період розрядки був похований Америкою”. Навіть ліберально налаштований О.Яковлев, характеризуючи радянсько-американські стосунки, говорив про найнижчий рівень довіри, який коли-небудь існував за всю їх історію. Ситуація змінилася тільки в 1985 р., коли обидві сторони погодилися відновити переговори з проблеми ядерного роззброєння.

У березні 1985 р. Генеральним секретарем КПРС стає М.Горбачов. Вже в середині 1985 р. він намагається активізувати зовнішню політику СРСР і виходить з низкою ініціатив по обмеженню гонки озброєння. У листопаді 1985 р. відбулася перша з чотирьох зустрічей у верхах між президентом Рейганом і Горбачовим в Женеві, де вдається зробити прорив і вивести стосунки між двома країнами із застою. У жовтні 1986 р. в столиці Ісландії Рейк'явіку Горбачов намагається переконати президента США припинити програму „Зоряних воєн”. У грудні 1987 р. у Вашингтоні був підписаний історичний документ про ліквідацію цілої категорії озброєння — ракет середньої і малої дальності. Більше того, був налагоджений механізм контролю за виконанням цієї угоди. Остання зустріч на вищому рівні відбулася в Москві 29 травня – 2 червня 1988 р. Вона підтвердила готовність лідерів двох держав зустрічатися на регулярній основі, навіть якщо за підсумками зустрічі не передбачалося конкретних домовленостей.

Після перемоги на виборах 1988 р. Овальний кабінет Білого дому зайняв колишній віце-президент в адміністрації Р.Рейгана — Дж.Буш, який зібрав одну

з найпрофесійніших зовнішньополітичних команд в новітній історії США. Вашингтон приступив до переоцінки своєї політики відносно СРСР.

Питома вага Америки в світовій економіці почала повільно знижуватися, ЄС за цим показником обігнав США. Але в період президентства Дж.Буша ці тенденції тільки ставали „видимими” для політиків. Зовнішньополітична інерція вимагала першочергового вирішення саме європейських проблем, які дійсно були дуже гострими. „Холодна війна” почалася в Європі, там вона і повинна була завершитися.

Наприкінці 80-х років проходять „оксамитові революції” в країнах Східної Європи. У 1988 р. зміни відбулися в Угорщині: 76-річний Янош Кадар пішов у відставку, після чого новий лідер оголосив про початок радикальних реформ в економічному і політичному житті країни. У жовтні 1989 р. Угорська Соціалістична Республіка позбавляється слова „соціалістична”. Демократизація в Угорщині безпосередньо торкнулася інтересів НДР: через її територію східні німці отримали можливість проникати у ФРН і просити там політичного притулку. Тисячі „перебіжчиків” дестабілізували ситуацію на кордоні. Москва вже не могла впливати на події, як це було в 50-60 роки. Розпад соціалістичного табору і поява нових дійових осіб на європейській арені стали реальністю і змусили лідерів США і СРСР узятися за розробку нової стратегії для Європи. Необхідно було дати чітку відповідь на питання про майбутнє НАТО, ОБСЄ, ОВД.

У жовтні 1989 р. Горбачов відвідує Східний Берлін для участі в святкуванні 40-річчя створення НДР. У цей час східні німці не припиняли акцій протесту, вимагаючи радикальних реформ. Горбачов особисто схвалив курс на реформування країни. Проте процеси вже не контролювалися ні Берліном, ні Москвою. 9 листопада впала Берлінська стіна, що поділяла місто на Західний і Східний. Рішенням Ради Міністрів НДР були відкриті кордони східнонімецької держави з ФРН і західним Берліном.

У листопаді чехи і словаки, що спостерігали за подіями в Німеччині, вийшли на вулиці міст і змусили комуністичну партію віддати владу. „Переворот” у Чехословачині увійшов в історію під назвою „Оксамитової революції”. Колишній дисидент В.Гавел, що прийшов до влади, відмовився виконувати зовнішньополітичні зобов'язання „члена соціалістичного табору”. Прага першою з соцкраїн нормалізувала відносини з Ізраїлем. На початку 1990 р. Москва погодилася з вимогою Праги вивести свої війська з території країни. На відміну від Чехословачини, Угорщини, НДР, Болгарії і Польщі румунська революція вийшла кривавою. Авторитарний режим Н.Чаушеску не хотів без бою здавати свої позиції. Проте протягом декількох місяців у всіх країнах Східної і Центральної Європи, що знаходилися у сфері впливу СРСР, комуністи втратили владу. Горбачов нічого не зробив, щоб зупинити цей процес.

В середині лютого 1989 р. адміністрація Дж.Буша розпочала розробку нової національної стратегії, яка була покликана врахувати зміни у світі. Тоді ж з метою проведення консультацій з основних питань міжнародної політики в поїздку по столицях західноєвропейських союзників відправився державний секретар Д.Бейкер. Більшість з союзників, за винятком Великобританії, виявили

бажання побачити істотні зміни в зовнішній політиці США, які враховують процеси, що відбувалися як в країнах Центральної і Східної Європи, так і в Радянському Союзі. Окрему позицію зайняли лідери Франції і Німеччини: вони виступили за поступки з боку альянсу в питанні про тактичну ядерну зброю.

Навесні в Хамтремку (штат Мічіган) президент Дж.Буш заявив про готовність США „прийняти” зміни status quo на Європейському континенті: „Сполучені Штати ніколи не визнавали законність існування розділеної Європи. Ми не визнаємо сфер впливу, якщо це заперечує суверенне право на самовизначення. „Холодна війна” почалася в Східній Європі, і закінчиться вона повинна там само”. Промова президента оголошувала готовність США надати підтримку процесу політичних і економічних реформ в країнах Східної Європи, а також висловлювалася упевненість, що подібні зміни вигідні й Радянському Союзу.

М.Горбачов визнав неминучість розпаду соціалістичного табору. Більш того, багато західних лідерів бачили реальні кроки радянських лідерів у напрямі поліпшення стосунків із Заходом. Рішення про вивід військ з Афганістану, офіційно позитивна реакція на падіння Берлінської стіни і зміну комуністичних режимів у країнах Східної Європи, візит Горбачова до Риму та історична зустріч з Папою римським у 1989 р. свідчили про реальну трансформацію радянського зовнішньополітичного курсу. Лідер СРСР змушений був визнати, що ситуація в країні вимагала зміни курсу. Ресурси і можливості країни реалізовувати колишню політику на міжнародній арені були обмеженими. Лінією Горбачова стала довгострокова стратегія налагодження стосунків із Заходом. Пропонувалося активізувати перемовини з проблем контролю за озброєнням, домовитися про скорочення чисельності Радянської Армії, визнати право на самовизначення країн Східної Європи. Предметом обговорення повинні були також стати питання прав людини, врегулювання регіональних конфліктів, умови участі СРСР у вирішенні глобальних проблем. В період перебування при владі Горбачова ідеологічний аспект радянсько-американських стосунків фактично втратив своє значення.

Американців, також як і радянських лідерів, турбували проблеми скорочення звичайних озброєнь у Європі. Ліквідація радянської військової присутності стала необхідною умовою надання американської допомоги процесам східноєвропейської лібералізації, що насамперед стосувалося Польщі й Угорщини. У березні 1989 р. проведене співробітниками міністерства оборони США дослідження, засноване на таємних даних розвідки, показало, що радянські війська, розташовані у Східній Європі, відмовилися від підтримки режиму „постійної бойової готовності”: СРСР свідомо йшов на пом'якшення напруженості в регіоні. Таким чином, вже на початку 1989 р. вищі чини адміністрації знали, що у військ НАТО значно збільшився час попередження атаки на континенті. Радянська Армія в Східній Європі відмовилась від наступальної стратегії на європейському театрі воєнних дій.

У першій половині 1989 р. Вашингтон офіційно визнав появу нового центру економічної і політичної інтеграції в Західній Європі, здатного розділити з Сполученими Штатами тягар відповідальності за безпеку в регіоні.

У цей період були озвучені нові напрями зовнішньополітичного курсу США: активізація переговорного процесу по скороченню звичайних озброєнь у Європі і програми надання допомоги країнам соціалістичного табору, що розвалюється.

Протистояння двох суперників у „холодній війні” завершилось несподіваним для більшості аналітиків розпадом Радянського Союзу і зміцненням позицій США. Проте закінчення „холодної війни” навряд чи коректно оцінювати в термінах перемоги і поразки, як би того не хотілося багатьом. Швидше слід сказати, що завершився черговий етап у розвитку міжнародних відносин. 90-і роки відкрили перед колишніми супротивниками нові можливості реалізації своїх історичних амбіцій.

4. Посткомуністичні країни у 90-х рр.

Для країн Центральної і Південно-Східної Європи після антитоталітарних демократичних революцій 1989-1990 років питання щодо тісної дружби з Радянським Союзом чи Росією не стояло. Вибір був однозначний – орієнтація на захід, західні цінності, входження до європейських і євроатлантичних структур як гарантії забезпечення незалежного демократичного курсу. Щоб, по-перше, якомога скоріше подолати „наслідки табірної життя” і „знайти нормальне майбутнє”, по-друге, за допомогою Заходу забезпечити економічні й політичні трансформації. Радянський Союз у цьому сенсі нічого такого не міг дати. Та й сам, врешті-решт, став заручником системи, яку сорок років насильно прищеплював країнам Східної Європи. Як тільки Москва підняла ціни на свої енергоресурси і сировину до рівня світових, виявилось, що її та європейські соціалістичні країни після 1989 р. ніщо більше не зв'язувало.

Становище постсоціалістичних країн було вкрай складним. Революції закінчилися дезінтеграцією, дестабілізацією, банкрутствами, безробіттям, втратою доходів, заощаджень і соціального забезпечення. Промислове виробництво в Чехії скоротилося на 40 %, у Польщі та Словаччині на – 50 %, в Румунії та Болгарії на 60 %, що частково було наслідком руйнації в 1991 р. радянського ринку, на який вони були орієнтовані. Багато підприємств продано за безцінь. У східноєвропейських країн накопилися серйозні зовнішні борги. Розпалися Югославія і Чехословаччина.

Після 1989-1991 років демократичний Захід, розглядаючи країни колишнього радянського блоку як жертви комуністичної агресії, вдався не до помсти, а до заходів опіки й допомоги жертвам провального соціального експерименту. Найбільш значущими її формами були: пільгові кредити, гранти, списання боргів; допомога продовольством; технічна допомога (рекомендації експертів з проведення необхідних інституційних і структурних перетворень). Ефект не забарився там, де реформи здійснювалися рішуче й послідовно (Польща, Угорщина, Словенія, Чехія, Естонія). Там, де довгий час вони лише імітувалися (Україна, Молдова, Румунія, Болгарія), поглибився спад виробництва, росла соціальна напруженість, політична нестабільність, недовіра до влади.

З метою залучення коштів для загоєння ран, завданих економіці країн Східної та Центральної Європи комунізмом, у 1990 р. було створено Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). У 1994 р. почалося співробітництво країн регіону з НАТО у форматі „Партнерство заради миру”, яке для багатьох стало першим кроком на шляху до Альянсу. Воно дозволило країнам прилучитися до участі у миротворчих операціях, стало школою організації військової співпраці за умов демократії. Таким чином, США й західноєвропейські країни ставили за мету стабілізувати ситуацію у Східній Європі, допомогти її народам вийти на магістральний шлях розвитку європейського співтовариства.

Найбільшу допомогу ці країни отримали в економічній сфері, де відставання від Заходу чітко вималювалося з початку 80-х. Так, для НДР, економіка якої базувалася на підприємствах, які збереглися з гітлерівських часів, а інтеграція в Європу відбувалася у формі інкорпорації в ФРН шляхом відмови східних німців від своєї державності, потужним соціально-економічним локомотивом стала саме Західна Німеччина, яка взяла на себе величезні трансформаційні витрати на східнонімецьких землях. Виявився явний прогрес в усіх сферах життя. У цілому, східнонімецьку модель ринкової трансформації можна вважати радикальною, що спричинила серйозну шокуючу терапію, сильнішу за проведену батьком німецького „економічного дива” Л.Ерхардом у 1948 р. Усе ж у частини населення проявляється ностальгія за минулим, в основі якої вітринна роль НДР у соціалістичній співдружності, на яку виставлялося буквально все і за вигідними цінами. Таким чином, передумови глибокої трансформації східнонімецьких земель були закладені успішним розвитком ФРН у 50-ті – 80-ті роки.

До 1989 р. значні трансформаційні передумови були створені в Польщі. До 1989 р. сформувалася контреліта, яка спиралася на могутню масову „Солідарність”, очолювану інтелектуалами, яка виникла всередині комуністичної системи і всупереч їй і була структурою громадянського суспільства. „Солідарність” хотіла надати соціалізму людське обличчя, виправити його. Але дуже швидко виявилось, що він не піддається лікуванню. І вона розвернулася у бік цінностей ліберальної економіки, що відповідали індивідуалістичній природі польської ментальності, яка інстинктивно відторгнула приписаний офіційний колективізм. Комунізм на дух не приймався основною масою поляків. Інтелектуально поляки готові були до реформ.

Вони почалися уже з січня 1990 р., коли інфляція сягала 300-400 %. Методом реалізації плану економічної санації Польщі стала „шокова терапія” міністра фінансів в уряді Л.Бальцеровича, в основі якої лежала лібералізація цін. Західний імпорт, що пішов у Польщу, блокував зростання цін і вони стали падати. Польща рішуче переорієнтувала своє економічне співробітництво та торгівлю на Захід. Уже в 1993 році була розпочата приватизація, що зумовила економічне піднесення. Захід подав Польщі серйозну допомогу в царині „стратегії системної трансформації держави, суспільства й економіки”. При проведенні структурних реформ залучалися західні експерти. Прискорення процесу подолання перехідного періоду надав вступ Польщі в європейські та

євроатлантичні структури (1999 в НАТО, 2004 – до ЄС). У країну потужно пішли західні інвестиції.

В Угорщині передумови демонтажу тоталітарної системи були створені ще в кадаровську еру. Це підтверджує хроніка подій після 1956 р. Всупереч волі Москви, яка одна присвоїла собі право на „генеральну лінію” розвитку світового комунізму, ліберально-ринкова реформа була запущена ще з 1 січня 1968 р. 1980 року дозволено створення невеликих підприємницьких об'єднань. Через два роки Угорщина стала членом МВФ. У 1987 р. з'явилися комерційні банки. Інституційне середовище, таким чином, стало формуватися вже при соціалізмі. 1988 р угорці отримали право виїжджати за кордон без угорської візи. Тоді ж в країні стала ходити 90 % іноземна валюта. Часткове використання господарського механізму сприяло виходу на цін з-під адміністративного контролю. Відбувалася плавна лібералізація економіки. Угорщина мирно і тихо, постійно виправдовуючись перед радянським керівництвом за порушення „генеральної лінії”, поверталася до ринку. У надрах соціалізму народжувалися його могильники.

Усе це сприяло тому, що спад у виробництві після 1989 р. складав лише 15-20 %. Інфляція не піднімалася вище 36-38 %

Однак Угорщина мала свої проблеми. Комунізм залишив 25 млрд. дол. боргів, що відповідав річному ВВП країни. Щоб отримати гроші для його повернення, на продаж виставлялися промислові підприємства, які були придбані німцями, австрійцями, французами, італійцями, американцями. Це сприяло мобілізації західних інвестицій.

Вже у 1991-1993 рр. в угорську економіку було інвестовано 5 млрд. дол. Роль західного капіталу в приватизації була ключовою, і велика промисловість повністю належить йому. Захід серйозно допоміг Угорщині у трансформації. Наступні успіхи значною мірою наступили й тому, що Угорщина, як і Польща, задовго до подій 1989-1990 рр. стала на шлях повороту від командно-адміністративної економіки до ринкової. Чим більше перша вичерпно виявляла свою нездатність, тим активніше відмирили її методи господарювання й замінювалися елементами ринкової економіки.

Процес об'єктивного оновлення суспільства й економіки у Чехословаччині був загальмований інтервенцією радянських військ у період „празької весни” 1968 р. На цілих 20 років чехословацьке суспільство застигло в очікуванні змін, які намітилися з горбачовською перебудовою. У 1988 р. наказна система на державних підприємствах стала замінюватися робітничим самоуправлінням, що було формою м'якої спонтанної приватизації. Так само спонтанно почалася лібералізація цін. Однак економічна реформа як частина системної трансформації в Чехословаччині масштабно почалася лише в 1991 р. Тоді ж стала наростати західна участь в ній, особливо в банківській сфері.

У 1992-1994 рр. проведена вигідна для населення ваучерна приватизація. При цьому приватизаційні фонди ставали акціонерами підприємств. 60 % з 6 млн., що отримали ваучери, вклали обмінені на них акції у фонди.

Економічне зростання почалося в 1993 р. Роль Бальцеровича в Чехії зіграв реформатор Вацлав Клаус, хоча й іншими інструментами. Особливо

важливим стало приєднання до європейських структур. У 2007 р. на ЄС припадає 83% зовнішньоторгового обороту Чехії. Структура НАТО сприяла трансформації чеської армії і підвищенню рівня безпеки. Сьогодні її чисельність 36 128 чол. Результати досягнень перехідного періоду очевидні. Склався середній клас, який, що відродно, кількісно домінує. Демонтовано тоталітарну систему і завершено перехід до демократії та ринку.

У Словаччині процес системної трансформації йшов більш важко і повільно, аніж у Чехії. Сюди теж прийшов іноземний капітал, який 2000 року становив 4 млрд. дол.

До 1993 р. реформи там проводилися чехословацьким керівництвом. Однак з 1993 року Словаччина обирає свої методи переходу до європейської ліберальної демократії. Опинившись в глибокій економічній кризі, причини якої коренилися в структурі словацької промисловості (70% продукції оборонної промисловості Чехословаччини, яка займала 5 місце у світі по виробництву військової техніки та зброї, створювалося на словацьких заводах), керівництво країни вдалося до випуску і продажу облігацій фонду національного майна з п'ятирічним терміном обігу і наступним погашенням з виплатою річних процентів, рівній обліковій ставці Національного банку. Погашення власникам купонів приватизації почалося у 2000 р. У Словаччині залучення іноземних капіталів теж стало вирішальним чинником успіху. Продаж підприємств іноземцям став здійснюватися лише в 1998 р. Як і в сусідній Угорщині, в ній розмістили свої виробництва найбільші світові автопідприємства. Більшість банків теж продано іноземцям.

Румунія і Болгарія до системної трансформації вдалися набагато пізніше за Польщу, НДР, Чехію. У перші роки після антитоталітарних революцій там почалися процеси, які перші пройшли вже до 1989 р. З обох країн мала місце масова трудова міграція. Болгарію у першій половині 90-х років покинуло більше 1 млн. чол. Румунію – близько 3 млн. Епоха Чаушеску залишила румунському суспільству дуже важку спадщину. Та й 35-річне царювання Тодора Живкова не принесло радості болгарам.

У Румунії та Болгарії відбувся глибокий спад в економіці після 1989 р. І там, і там він складав 50%. В обох країнах реформи йшли вкрай повільно. До 1989 р. передумов демонтажу тоталітаризму створено не було. В обох країнах экс-комуністи, що були при владі, підтримували сильний державний контроль за економікою і чинили спротив розпродажу підприємств західним господарям. Цьому сприяло й те, що Болгарія і Румунія, аграрні країни з високим процентом сільського населення, у своїй попередній історії не мали практики демократії. Ні там, ні там не виникла контреліта як протипага комуністичній номенклатурі. В обох країнах після 1989 р. спротив комуністичному режиму був слабким. Іон Іллієску, комуністичний діяч, що піднявся в період кривавих подій грудня 1989 р., теж сповідував соціалізм, хоча й відмінний від крайньої диктатури Н.Чаушеску, і блокував конструктивні починання більш рішуче налаштованих ліберальних лідерів румунського політикуму, таких, як Петре Роман. А в Болгарії потрібно було пережити гіперінфляцію і господарську катастрофу 1997 року, щоб громадяни остаточно переконалися в історичній

неспроможності комуністів і відмовили їм у мандаті на владу. А тому й підтримка Заходу довгий час була досить незначною, відповідною до тих реформ, які там проводилися. А вони були повільними й обережними, обмеженими й незначними. До 1989 р. в Румунії та Болгарії не було створено ніякої бази для системної трансформації суспільства та економіки.

Тільки початок реформ став тим сигналом, який повернув Захід обличчям до Румунії та Болгарії. Почалися переговори про вступ у НАТО та ЄС. Структурні та інституційні реформи забезпечили привабливість обох країн для західних інвесторів. Так в Болгарії в 2006 р. парламент працював без канікул, прийняв 118 законів, з них 115 були необхідні для вступу в ЄС. Вступ до ЄС у Болгарії сприймався як головний проект широкомасштабної модернізації країни, що передбачав фундаментальні перетворення в усіх сферах життя. Без взаємодії і підтримки ЄС не відбулося б переходу до ринку і демократії в Болгарії та Румунії.

Членство в НАТО забезпечило обом країнам безпеку і довіру інвесторів у світі. Після падіння комунізму альтернативи вступу в ЄС і НАТО не було. Обидві країни підтримують політику „відкритих дверей” в НАТО, отримують від ЄС солідні суми на допомогу, як таким, що доганяють країни Західної Європи. У 2007 р. з фондів ЄС Румунія одержала більше 1 млрд. дол., а в найближчі роки отримає ще 10,5 на розвиток села й аграрну політику. Болгарія, своєю чергою, в 2007-2013 рр. отримає з цього ж джерела 7 млрд. євро. Болгарія і Румунія стали другим ешеленом європеїзації, під чим розуміється демонтаж комунізму і прилучення до європейських цінностей політичного, суспільного, державного та соціально-економічного характеру.

Особливу опіку з боку західних держав відчули країни Балтії. Зокрема, політика США, які ніколи не визнавали радянської анексії Латвії, Литви та Естонії, у 90-ті роки була спрямована на введення країн Балтії до європейських інтеграційних структур. Литва уже в січні 1994 р. подала заяву про вступ до НАТО. 16 січня 1998 р. США у Вашингтоні підписали з країнами Балтії Хартію партнерства, в якій говорилось: “Сполучені Штати мають реальний, глибокий і постійний інтерес у збереженні незалежності, національного суверенітету, територіальної цілісності і безпеки Латвії, Литви та Естонії”. Спільна мета – повна інтеграція країн Балтії в європейські структури. Росія, навпаки, стверджувала, що це загроза для неї. Нездатність Росії перешкодити вступу країн Балтії в західні структури виявилася тому, що для них входження стало вищим пріоритетом їх діяльності. Усі питання, що є у Росії стосовно країн Балтії, таким чином уже вийшли на рівень Європейського Союзу і НАТО. А це інше позиціонування, вищий рівень якості розвитку і безпеки.

Історія переходу країн Центральної і Східної Європи від лівого тоталітаризму до ринку і демократії, досвід, набутий ними в перебігу самого процесу, можуть слугувати тим пострадянським країнам (за винятком країн Балтії), які ще дуже далекі від завершення цієї вкрай важливої для майбутнього творчої кампанії. За умов фінансово-економічної кризи він стає ще більш привабливим. Результат очевидний: країни, які пройшли період трансформаційних процесів і стали повноправними членами європейських та

євроатлантичних структур, відчувають себе більш впевнено в розбурханому морі фінансово-економічної негоди. Хоча криза їх і не обминула, вони мають можливості для маневру, використання таких засобів державного регулювання, як зменшення витрат з бюджету та збільшення податків тощо, щоб вирівняти ситуацію та зберегти робочі місця. Там, де стовбур нового зміцнілого організму надійно розбудований і захищений, спирається на підтримку високорозвинутих країн ЄС, її удари не настільки страшні й болісні, як для тих, які з тих чи інших причин не встигли здійснити трансформаційні заходи.

Рекомендована література до лекції № 9

1. Бжезинский З. Велика шахівниця. Київ : Основи, 2000. 242 с.
2. Бінгем Д. Чандлер Ф., Таплін С. Всесвітня історія: повна ілюстрована енциклопедія. Київ : Країна Мрій, 2007. 416 с.
3. Внутрішні та зовнішні складові формування зовнішньої політики країн пострадянського простору: зб. наук. пр. / заг. ред. А. Г. Бульвінського. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : 2021. 274 с.
4. Газін В. П. Всесвітня історія ХХ ст.: посібник [для студ. історичн. спец.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. 156 с.
5. Гайдуков Л., Кремінь В., Губернський Л. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 рр.): [підручник для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Либідь, 2001. 622 с.
6. Країни Європейського Союзу [енциклопедичний довідник.] / М. В. Багров, Я. Б. Олійник, К. О. Третьяк, А. В. Степаненко. Київ : ВГЛ Обрії, 2004. 176 с.
7. Кудряченко А. І. Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 312 с.
8. Луук ван Міделаар. Перехід до Європи. Як континент став союзом. Київ : Дух і літера, 2013. 576 с.
9. Манжола В., Білоусов М., Гайдуков Л. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті роки) [підручник для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Либідь, 2003. 282 с.
10. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України. підручник. Київ : Либідь, 2006. 712 с.

СЕМІНАР 9.

РАДЯНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ „НОВОГО ПОЛІТИЧНОГО МИСЛЕННЯ” ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР.

1. Перебудова в СРСР і доктрина „нового політичного мислення”.
2. Радянсько-американські відносини в роки перебудови. Зустрічі на вищому рівні.

3. СРСР і країни Східної Європи в другій половині 80-х років.

Теми повідомлень:

1. М.Горбачов і його роль у світовій політиці.
2. Регіональні проблеми в другій половині 80-х рр.
3. Концепція „загальноєвропейського дому”, позиції США і європейських країн.

Л і т е р а т у р а

1. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України. підручник. Київ : Либідь, 2006. 712 с.
2. Скрипник А. Ю. Завадська І. М. Історія міжнародних відносин : навчально-методичні матеріали. [для студ. вищ. навч. закл.]. Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2008. 115 с.
3. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. Київ : Мегатайп, 2003. 283 с.
4. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст. [підруч. для вищих навч. закл.]. Київ : Генеза, 2005. 816 с.
5. Виклики глобалізації і цивілізаційні цінності / за заг. ред. Зернецької О. В. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 196 с.

ЛЕКЦІЯ № 10. КАРДИНАЛЬНІ ЗМІНИ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.

План

1. Подальший розвиток інтеграційних процесів у Європі
2. Північноатлантичний альянс: рух на Схід
3. Відносини Сполучених Штатів з провідними країнами світу
4. СНД у 90-ті роки ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

1. Подальший розвиток інтеграційних процесів у Європі

У другій половині 80-х – на початку 90-х років поглибився процес західноєвропейської інтеграції, що стала оптимальним варіантом прискорення економічного розвитку демократичних держав, а також політичного урегулювання назрілих проблем країн-учасниць „Спільного ринку”. У 1987 р. набув чинності Єдиний європейський акт, що передбачав формування єдиного внутрішнього ринку, заснованого на принципі „чотирьох свобод” (вільного пересування товарів, капіталів, послуг, а також громадян). Новий важливий імпульс інтеграційному процесові було дано в лютому 1992 р., коли 12 країн-учасниць „Спільного ринку” підписали в Маастріхті (Нідерланди) договір про Європейський Союз (ЄС), що охоплював увесь комплекс відносин між ними. До кінця 1992 р. були завершені заходи по створенню єдиного внутрішнього

ринку. За деяким винятком рішення приймалися кваліфікованою більшістю (не менше 2/3 голосів). З 1 січня 1993 р. у межах ЄС стали практично вільно перемішуватися товари, послуги і капітали. Країни-члени ЄС, що підписали Шенгенську угоду (Німеччина, Франція, країни Бенілюксу, Італія, Іспанія та Португалія), яка набула чинності у 1995 р., допускають також вільне переміщення через свої кордони громадян цих держав. Інші, побоюючись притоку емігрантів з країн, що не входили до ЄС, і зростання злочинності, зберегли поки що візовий режим.

У 90-ті роки продовжувався процес зміцнення ЄС. Новою формою фінансово-економічного співробітництва було створення єдиного валютного союзу. 1 січня 1995 р. членами ЄС стали Австрія, Фінляндія, Швеція, що є підтвердженням вигідності членства в ЄС і подальшого наростання інтеграційних тенденцій в Європі. Ще 10 країн у 1994-1996 рр. подали офіційні заявки на вступ до ЄС (Угорщина, Польща, Чехія, Румунія, Словаччина, Латвія, Естонія, Литва, Болгарія, Словенія). Про своє бажання приєднатися до економічного союзу заявили також Албанія, Македонія, Хорватія, Туреччина. Стати найближчим часом асоційованим членом ЄС прагне також Україна.

У червні 1997 р. Комісія Європейського Союзу прийняла документ під назвою „Порядок денний 2000 року”, у якому визначалися країни першого ешелону, з якими в 1998 р. було розпочато переговори про вступ до ЄС. Це — Польща, Угорщина, Чехія, Словенія, Кіпр та Естонія. На думку Комісії, ці держави спроможні забезпечити відповідні стандарти як передумову вступу до ЄС. Це, насамперед, стабільність державних і громадських інститутів, гарантії демократії, верховенство закону і дотримання прав людини, нормально функціонуюча ринкова економіка, здатність витримати конкуренцію усередині єдиного ринку, відповідати всім критеріям членства. На „саміті розширення”, що відбувся 12—13 грудня 2002 р. у Копенгагені, визначено 10 країн, які вступають до ЄС у 2004 р. Це ті ж Польща, Чехія, Угорщина, Словенія, Кіпр, Естонія, а також Латвія, Литва, Словаччина і Мальта. До зазначеного строку ці країни мають привести свої політичні, економічні, юридичні й інституційні умови у відповідність до європейських.

З 1999 р. 12 країн ЄС (Австрія, Бельгія, Німеччина, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Греція, Португалія, Фінляндія, Франція) запровадили єдину європейську валюту — євро — і утворили Європейський валютний союз. Європейським Центральним банком (Франкфурт-на-Майні) до найменших деталей було продумано процедури переходу на нову валюту, розроблено методи та інструменти грошово-кредитної політики валютного союзу. Переваги єдиної валюти очевидні: були ліквідовані витрати на обмін національних валют, запрацювала система швидкісних транскордонних розрахунків. До 2002 р. нова валюта існувала в безготівковій формі, а з початку 2002 р. з'явилися банкноти євро, які через кілька місяців повністю витіснили національні гроші. Євро — один із чинників подальшого об'єднання Європи. Нова валюта водночас претендує на роль світової регіональної грошової одиниці, унаслідок чого вже сьогодні почала складатися біполярна валютна

система. Євро має потужну економічну основу. Сьогоднішній ЄС — це 30 відсотків світового ВВП і 20 відсотків світової торгівлі.

Наприкінці 80-х – у 90-х роках інтеграційний процес як результат дії об'єктивних чинників світового економічного і технічного прогресу почав глобалізуватися. У світі сформувалися і діяли три потужні регіональні інтеграційні угруповання — ЄС, НАФТА (Північноамериканська угода про вільну торгівлю), АТЕС (Організація азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва). Наслідком їхньої взаємодії було подальше посилення глобалізації господарського життя.

Основою НАФТА (1994) стала давня співпраця між економіками США та Канади. Започаткована 1989 р. АТЕС, куди увійшли країни-учасниці НАФТА, була дещо аморфнішою групою, аніж усі інші інтеграційні об'єднання. У 2001 р. до АТЕС входила 21 країна азійсько-тихоокеанського регіону. В 1998 р. до асоціації вступила й Росія, після чого частка АТЕС у світовій економіці склала 55, а в зовнішній торгівлі — 54 відсотки.

АТЕС є різнорівневим господарським комплексом. Найбільш розвинуті країни АТЕС США і Японія стали локомотивами технічного прогресу і джерелом капіталів. На цю ж роль дедалі більше претендували Південна Корея, Тайвань, Сінгапур. Однак членами АТЕС стали й такі бідні країни, як Папуа — Нова Гвінея, В'єтнам, Перу. Різниця в доходах на душу населення між найрозвинутішими і найвідсталішими країнами АТЕС становила наприкінці ХХ ст. 71:1, тоді як у ЄС-5:1.

2. Північноатлантичний альянс: рух на Схід

Крах комунізму в Європі значно вплинув на функціональне призначення і прерогативи НАТО. Альянс залишився єдиним військово-політичним блоком у світі. Час змів його суперника ОВД. Але потреба в НАТО не відпала, оскільки світ ще далекий від безпеки і загального миру. А стаття 6 Вашингтонського договору, яка обмежувала зону відповідальності блоку територією країн-учасниць і морськими районами Середземного моря та Північної Атлантики, що прилягають до них, виявилася несумісною з тими новими завданнями, які постали перед НАТО. Північноатлантичний альянс почав виконувати за нових умов миротворчі місії в конфліктних районах, які з'явилися як продукт краху комунізму. Уже в період кризи у Перській затоці (1990-1991) військові сили блоку використовувалися за межами його традиційної географічної зони. За операцією „Буря в пустелі” настали миротворчі акції в Боснії (1994-1995) та Косово (1999), які можна назвати практикою „примусу до миру”. Нові миротворчі функції сприяли трансформації Північноатлантичного альянсу у військову силу системи колективної безпеки. Якщо раніше НАТО було оборонним союзом Заходу і протистояло ОВД, то тепер його основне завдання — підтримка миру і безпеки в Європі та світі. У зв'язку з цим на мадрідському саміті у липні 1997 р. було прийнято рішення про перегляд і оновлення стратегії НАТО. У документах саміту наголошувалося, що „акцент

переноситься з оборони географічної зони відповідальності НАТО на забезпечення інтересів його країн-членів у будь-якому регіоні світу”.

Звідси цілком закономірне і навіть необхідне розширення членства союзу (Рада НАТО ухвалила рішення з цього питання ще в 1992-1993 рр.).

9 липня 1997 р. у Мадриді було прийнято рішення щодо членства в НАТО Польщі, Чехії та Угорщини. У грудні 1997 р. ці країни підписали протокол про вступ до НАТО, після чого почалася тривала процедура його ратифікації всіма членами Альянсу. Головною метою означених країн було не тільки закріпити свою західну орієнтацію, а й прикритися натівським щитом, не опинитися знову в „братніх” обіймах колишнього східного наставника. Нарешті, закріпити свої демократичні надбання, назавжди порвавши з комунізмом. Цього ж прагнули і три прибалтійські держави, які у січні 1998 р. підписали Хартію партнерства зі США, що було розцінено Москвою як перший крок країн Балтії до НАТО. Для країн Центральної і Східної Європи прилучення до НАТО стало реалізацією європейського вибору.

Плани розширення НАТО викликали негативну реакцію Москви, яка розцінила їх як наступ Заходу на свої національно-державні інтереси в колишніх районах свого впливу. З одного боку, Росія заявляла, що розширення НАТО не суперечить її національним інтересам, а з іншого — виявляла стурбованість втратою позицій у Центральній та Східній Європі і водночас не відмовлялася від надій на відновлення статусу наддержави.

Основоположний акт, підписаний 27 травня 1997 р. між Росією і НАТО як спроба нормалізації стосунків, визначив на перспективу сфери, норми і механізм взаємовідносин сторін (Росія стала усіченим членом „вісімки”, членом Паризького клубу кредиторів тощо). Однак прийнятий сторонами акт не знайшов практичного застосування. Російське керівництво, яке традиційно вважає Балкани сферою свого впливу, вкрай негативно відреагувало на воєнну акцію НАТО проти Югославії навесні і влітку 1999 р. Не маючи інших засобів впливу, Росія затягувала ратифікацію СНО-2, посилювала антинатівську кампанію, чому сприяли антизахідні настрої в усіх верствах російського суспільства. Зобов'язання Основного акту „працювати спільно заради встановлення в Європі сумісної і всесторонньої безпеки, основаної на прихильності загальним цінностям і нормам безпеки в інтересах усіх держав”, певний час виявилися незатребуваними.

Однак, крім небезпеки опинитися в ізоляції, спротив Росії розширенню НАТО на Схід нічого не обіцяв, а тому новий російський президент В.Путін, зважаючи на реальну ситуацію, розпочав новий діалог з Альянсом. Він завершився у 2002 р. фіксацією стосунків Росії з НАТО за формулою „Ради 20” (НАТО + Росія, 19+1), що відкривало шлях до співробітництва у сфері миротворства, ядерної безпеки та роззброєння. Така форма влаштовувала обидві сторони. Не маючи наміру в найближчому майбутньому стати членом НАТО, Росія водночас прагнула якомога більше впливати на його рішення. Зі свого боку НАТО не хотіло обтяжувати себе відповідальністю за проблеми Росії, зокрема на Далекому Сході (територіальні суперечки з Японією, прикордонні непорозуміння з КНР тощо).

Тим часом процес розширення НАТО на Схід тривав. На пражському саміті (21-22 листопада 2002 р.) лідери НАТО запросили до Альянсу сім країн. Повноправними членами НАТО у 2004 р. стали Естонія, Латвія, Литва, Болгарія, Румунія, Словаччина та Словенія.

Заключним акордом „самітів розширення” стало підписання в середині грудня 2002 р. між НАТО і ЄС спільної декларації про стратегічне партнерство, що надало європейцям можливість проводити як спільні з НАТО, так і самостійні військові операції. З цією метою ЄС створило 60-тисячний корпус, формування якого завершилося 1 березня 2003 р.

3. Відносини Сполучених Штатів з провідними країнами світу

Ключовою проблемою в трансатлантичних стосунках у 90-х рр. минулого століття було завдання взаємного пристосування інститутів ЄС і НАТО в галузі забезпечення політичного керівництва і безпеки, а також Сполучених Штатів і Європейського Союзу, а потім — відповідно НАТО і ЄС в плані створення умов для організації в північній півкулі зони вільної торгівлі.

У планах американської політичної еліти НАТО цілком справедливо вважалося головною організаційною ланкою між США і Європою. Протягом всієї „холодної війни” безпека європейських країн залежала від Сполучених Штатів. Разом з тим Сполучені Штати впродовж 90-х років не схвалювали „розпорошення” ресурсів Європи на створення військових структур і бойових підрозділів в рамках ЗЕС і під егідою ЄС, так само як і збільшення ваги європейців у командних структурах Північноатлантичного альянсу. Проте, маючи досвід поступового пом’ягшення „сепаратистської” позиції європейців, американці вважали за краще не перешкоджати тенденції, а дочекатися, коли вона сама собою зійде нанівець. З часом передбачалося домогтися у відповідь поступок з боку Європейського Союзу як компенсації за згоду США з питань європейської оборони і інтеграції.

Окрім чисто політичних, американська адміністрація керувалася й іншими прагматичними мотивами. У Вашингтоні не хотіли гасити європейську військово-політичну активність беззастережно, щоб не відроджувати в європейців відчуття безсилля і залежності. Разом з тим, після підписання Амстердамських угод і особливо у зв’язку зі зміною раніше проамериканської (проатлантичної) позиції Великої Британії з питань інтеграції ЗЕС в структури Європейського Союзу в 1998 р. стала фактом відсутність формалізованих зв’язків між НАТО і ЄС, що з часом загрожувало перерости в серйозну проблему.

У 90-і роки Китай перетворився на таку величину в міжнародній політиці й економіці, що не зважати на нього як на регіональну і світову державу стало неможливо. У цьому сенсі політика заморожування офіційних контактів після подій на площі Тянань-мін в 1989 р. вже не виглядала раціональною і далекоглядною. Власне, США реально могли запропонувати тільки два підходи до політики відносно КНР. Один з них припускав „заборону” й ізоляцію Китаю як найбільш небезпечного конкурента Сполучених Штатів на міжнародній

арені. Інший виходив з необхідності включення Китаю до міжнародних інститутів і процесів з тим, щоб врешті решт зростання його могутності контролюваним, а його дії передбачуваними.

Адміністрація Б. Клінтона достатньо чітко позначила свої преференції на користь другого варіанту. І відбулося це через ту просту обставину, що США були зацікавлені у збереженні стабільності в КНР і в довгостроковій інтеграції до світової економіки, до глобальних і регіональних інститутів. У Вашингтоні вважали, що навіть провали у внутрішній політиці КНР або її слабкість представляють серйозну загрозу регіональній і світовій стабільності через розміри, військову потужність і демографічний потенціал країни. Як наслідок, у 1993 р. були зняті обмеження на контакти з Китаєм. З середини 90-х років розвиток стосунків став одним з пріоритетних напрямів американської зовнішньої політики.

Це не означало, що в США зовсім припинилася критика Пекіна за порушення прав людини або амбіцій регіонального і навіть глобального гегемона. Проте в діалозі з китайською владою Вашингтону вдалося знайти ту міру послідовності у відстоюванні власних пріоритетів і готовності до компромісу, яка дозволила б у цілому нормалізувати ставлення сторін до сумного інциденту з китайською амбасадом у Белграді навесні 1999 р.

У 1997-1998 рр. відбувся обмін візитами голови КНР Цзян Цземіня до Сполучених Штатів і президента Б. Клінтона до Китаю. Американська сторона продемонструвала в ході обміну візитами готовність Вашингтона визнати Китай рівним партнером і вести з ним діалог не тільки по регіональних, але й по глобальних проблемах міжнародних відносин. Більше того, в ході візиту до Китаю в червні 1998 р. президент Б.Клінтон виступив з етапною заявою з надзвичайно чутливої для Піднебесної тайваньської проблеми. Зміст її полягав в тому, що США прийняли формулу „три ні” по Тайваню: Штати не підтримуватимуть: незалежність Тайваню; будь-яке рішення, направлене на створення „двох Китаїв” або „Китаю і Тайваню”; залучення Тайваню до складу таких представницьких міжнародних організацій, як ООН. Ця заява, як і готовність американської сторони до компромісів, зумовила помітне потепління в стосунках наприкінці 90-х років.

Адміністрація Дж. Буша-молодшого різко змінила курс. КНР була оголошена потенційним противником, який потребує „заборони”. Дж. Буш мало не демонстративно анонсував операцію з продажу сучасних озброєнь Тайваню, санкціонував розвідувальні польоти вздовж кордонів Китаю. Однак Пекін і Вашингтон до цього дня пов'язують і багато спільних інтересів в Атлантично-тихоокеанському регіоні (АТР). При виробленні зовнішньополітичного курсу тодішня вашингтонська адміністрація не визначилася остаточно, який з викликів представляє для США небезпеку — все більш вагома присутність Китаю на міжнародній арені як світової держави або його дестабілізація. В той час окреслилася помітна політична подвійність щодо Пекіна. Спочатку жорстка критика порушень прав людини, польоти розвідувальних літаків у дусі стратегії „заборони” і логіки військового

протистояння часів „холодної війни”, а потім прийом у Всесвітню торгівельну організацію (ВТО) і подібні „позитивні сигнали”.

Основною проблемою американо-японських стосунків протягом 90-х років ХХ ст. виступало питання про трансформацію існуючого Договору безпеки і у зв'язку з цим — майбутнє американо-японського союзу. Річ у тім, що в США існує досить широке коло офіційних осіб і представників наукового співтовариства, які вважають, що до стосунків Вашингтона і Токіо цілком прийнятна аналогія так званої „проблеми безбілетника”. З погляду цієї групи Японія „економить” на обороні за рахунок Америки, яка несе основний тягар витрат по забезпеченню безпеки регіону, і таким чином підвищує власну конкурентоспроможність. Якщо в роки „холодної війни” Сполучені Штати були змушені миритися з таким станом справ, то в 90-і роки голос критиків американо-японського союзу на колишніх умовах зазвучав з новою силою. У зв'язку з цим висувалася вимога посилення ролі Японії і сил самооборони в забезпеченні національної і регіональної безпеки разом зі скороченням американської військової присутності.

Поза сумнівом, виведення американських військ з Окінави спричинило б повномасштабну ремілітаризацію Японії, а можливо, й перетворення її на нову ядерну державу. При цьому перспективи військового посилення Японії також викликали неоднозначне ставлення в США. За твердженням аналітиків, американські війська в Японії, окрім іншого, виконують роль своєрідного „корка”, утримуючи „Країну висхідного сонця” від відродження мілітаризму. Воєнно-політична залежність не дозволяє другій економічній державі світу здобути статус повноцінної „великої держави” на міжнародній арені. Відомий американський політолог Р.Престон відзначав у зв'язку з цим: „Поки економічна потужність дає можливість Японії досягати успіху на міжнародній арені насамперед економічними засобами, відношення з США матимуть для Японії життєво важливе значення”.

Найменш проблематично міжнародні відносини США розвивалися з Республікою Індією. Визнання з боку Вашингтона стабілізуючої ролі Індії в регіоні і статусу провідної регіональної держави сприяло розвитку двосторонніх контактів на різних рівнях. Згортання американської військової допомоги Пакистану у зв'язку з розвитком останнім власної ядерної програми сприяло збільшенню довіри до Вашингтона з боку офіційного Делі.

Єдиним, але досить серйозним епізодом, який дещо попсував позитивний розвиток американо-індійських контактів, стало випробування Індією ядерних пристроїв у травні 1998 р. Американська сторона досить негативно сприйняла майже демонстративне ігнорування режиму нерозповсюдження з боку Делі. Разом з тим, характер американської реакції, незважаючи на введення санкцій проти Індії, не залишав сумнівів у тому, що нормалізація стосунків між країнами є питанням часу.

Стосунки Російської Федерації і США впродовж 90-х років розвивалися достатньо нерівно. На початку 90-х років великі надії пов'язувалися з розвитком рівноправного партнерства колишніх противників у „холодній війні”. Проте вже на середину 90-х у відносинах між країнами почали виникати

серйозні протиріччя. Справа в тому, що Сполучені Штати, досягнувши своїх основних геополітичних (політична „плюралізація” пострадянського простору) і військово-політичних (радикальне скорочення арсеналів ядерних і звичайних озброєнь) цілей щодо Росії, просто почали втрачати до неї інтерес. На думку низки високопоставлених чиновників і відомих американських аналітиків, „Росія не знаходиться і не може знаходитися в центрі американської зовнішньої політики. Роль Росії як великої держави ґрунтувалася на її військовій потужності. Ця ситуація склалася історично і нічого з цим поробити не можна. Під час „холодної війни” військова потужність була вдало доповнена „ідеологічною привабливістю”.

У 90-х роках минулого століття Росія втратила і те, й інше. Військовий потенціал істотно скоротився або був підірваний в ході безсистемних перетворень у військовій сфері. Ідеологічний чинник просто зник. Як наслідок, хоча РФ і залишалася важливою країною (через її ядерні можливості, географічне положення, ресурсний потенціал, роль в Раді Безпеки ООН тощо), вона вже не могла претендувати на центральне місце у сфері американських інтересів, проблем глобального управління і забезпечення процвітання, що все більше зміщувалися в бік постійного економічного зростання.

До серйозних подразників у двосторонніх стосунках можна було б віднести політику Вашингтона щодо держав СНД, спробам перешкодити і без того слабким інтеграційним тенденціям і підтримати присутність „геополітичного плюралізму” на території колишнього СРСР всупереч проголошенню Росією „ближнього зарубіжжя” сферою власних життєвих інтересів; усунення Російської Федерації від ухвалення принципів для Москви рішень у сфері європейської безпеки; розширення НАТО на схід; різку критику Вашингтоном деяких аспектів російської внутрішньої політики, особливо у зв'язку з ситуацією в Чечні. В свою чергу, безсистемність і непродуманість зовнішньої і внутрішньої політики Росії також не сприяли нормалізації двосторонніх стосунків. Останніми штрихами, що доповнювали картину стосунків РФ і США, стали „кововська криза” і війна в Іраку 2003 р., в ході яких країни опинилися по різні боки барикад.

У результаті цього на рубежі нового тисячоліття виник привід заговорити про вірогідність виникнення „нової холодної війни” в стосунках Росії зі США. З приходом до влади В. Путіна і особливо після висловлення солідарності з американським народом і рішучої підтримки Росією Сполучених Штатів у вересні 2001 р. розвиток російсько-американських стосунків вдалося перевести в партнерське русло. Вашингтон став зацікавлений в Росії — для обмеження впливу Китаю, в рамках боротьби з міжнародним тероризмом, у зв'язку з необхідністю забезпечення режиму нерозповсюдження ядерної зброї.

4. СНД у 90-ті роки ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Одним із конфліктних регіонів стали терени колишнього СРСР. Новоутворені держави зіткнулися з непростими проблемами. Це, насамперед, визначення шляхів переходу до нормального, цивілізованого ринкового

суспільства, подолання економічної, політичної та психологічної спадщини минулого, розв'язання міжнародних конфліктів (Карабах, Абхазія, Таджикистан), входження до світового співтовариства. Співдружність незалежних держав (СНД), утворена 8 грудня 1991 р., розглядалася деякими лідерами країн-учасниць як своєрідний механізм уладнання проблем, що дісталися в спадок від СРСР, дехто із них вважав Співдружність інститутом нової інтеграції. Проте СНД не стала ні тим, ні іншим. Численні конфлікти, міждержавні тертя на просторах СНД свідчили про труднощі розлучного процесу, різну оцінку широким загалом і керівними структурами ситуації, що створилася після розпаду СРСР, перспектив майбутнього. З іншого боку, на пострадянському просторі відсутні будь-які об'єктивні передумови для розвитку інтеграційних процесів. Адже необхідними умовами інтеграції є насамперед приватна власність, ринок, соціальний характер економіки, глибокий демократизм суспільства та всіх його структур, високий рівень виробництва тощо. Нічого цього на теренах СНД не було. Політична, насильна інтеграція здатна привести лише до нового імперського утворення. Чи не тому всі рішення СНД залишалися нереалізованими. У цьому ж плані слід брати до уваги також різні рівні суспільно-політичного розвитку країн СНД. Якщо Росія у першій половині 90-х років досягла певних успіхів у здійсненні ринкових перетворень, то Білорусь, Туркменістан, Таджикистан навіть не приступали до реформування своєї економіки на ринкових засадах.

На середину 90-х років різновекторність інтересів країн СНД стала ще очевиднішою. В організаційно-політичному плані Співдружність перетворилася на об'єднання, в якому простежуються принаймні три рівні взаємозв'язків. Перший — це тандем Росія — Білорусь, який після підписання Союзного договору (2 квітня 1996 р.) поступово прямує до створення єдиної держави. Другий рівень, заснований на Ташкентському пакті 1994 р. (охоплює Росію, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан), передбачав співпрацю у галузі оборони. Щоправда, у 1999 р. Узбекистан заявив про припинення своєї участі у цьому пакті. Країни СНД, що входять до групи ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова) складають третій рівень Співдружності, зв'язки якого з СНД можна назвати скоріше асоціативними. До співробітництва з країнами ГУАМ після виходу із Ташкентського пакту схилився також Узбекистан. Учасники цього об'єднання підписали низку договорів, що стосуються військово-технічного співробітництва, торгівлі, транспорту тощо. Вони дотримуються принципів двостороннього співробітництва на основі взаємовигідного партнерства і багатостороннього — у випадку вирішення життєвих питань регіонального характеру (зокрема, використання нафтових ресурсів Каспійського моря і торговельного коридору „шовковий шлях”). Учасники ГУАМ категорично виступають проти будь-якого домінування у СНД і створення наднаціональних структур. Рівні, що існують у СНД, об'єктивно свідчать про відсутність єдності й наявність конфліктності у Співдружності. Більшість рішень, прийнятих на самітах керівників держав — членів СНД, не йшли далі звичайних декларацій, оскільки часто-густо не узгоджувалися з національно-державними інтересами тих чи інших країн. Так,

давно виношувана ідея створення на теренах СНД зони вільної торгівлі, як показав січневий саміт 2000 р. у Москві, блокується Росією, яка не бажає втрачати монопольних прибутків від реалізації енергоносіїв і використання їх як засобів політичного тиску.

Водночас імперські кола Росії не відмовилися від ідеї політичної інтеграції СНД під своїм керівництвом, що викликало відповідну реакцію з боку інших країн Співдружності. Однак намагання здійснювати тиск на колишні союзні республіки завдавало шкоди й самій Росії, змушувало її партнерів міняти економічну й політичну орієнтацію, дистанціюватися від неї. Така ситуація дедалі більше переконувала учасників Співдружності, що СНД — не ембріон нового, а осколок старого, незграбна тінь колишньої імперії. СНД у її тодішньому вигляді була позбавлена будь-якої перспективи. А тому різноманітні стосунки між державами, що виникли на теренах колишнього СРСР, розвивалися здебільшого на двосторонній основі.

Рекомендована література до лекції № 10

1. Внутрішні та зовнішні складові формування зовнішньої політики країн пострадянського простору: зб. наук. пр. / за заг. ред. А. Г. Бульвінського. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : 2021. 274 с.
2. Гайдуков Л., Кремінь В., Губернський Л. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 рр.): [підручник для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Либідь, 2001. 622 с.
3. Ентін Л. Інституційна структура та механізм прийняття рішень у Європейському Союзі. : посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. 136 с.
4. Євроінтеграція України в системі міжнародної економічної інтеграції : навчальний посібник / І. Ю. Матюшенко, С. В. Беренда, В. В. Резніков. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 504 с.
5. Європейський Союз. Словник-довідник / ред. М. Марченко. вид. третє, оновлене. Київ : "К.І.С", 2005. 140 с.
6. Інтеграційний поступ пострадянських країн в контексті трансформаційних перетворень. зб. тез / за заг. ред. Кудряченка А. І. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 116 с.
7. Інтеграційні процеси в Азії та Африці як складова світового історичного розвитку (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : монографія / за заг. ред. В. Шведа, пер. англ. Прип'юк Є. О., Кравченко М. В. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2022. 285 с.
8. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу : монографія / за заг. ред. І. Яковюка. Київ. Харків : Право, 2013. 208 с.
9. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: Історія і засади функціонування. Київ : Знання, 2012. 759 с.
10. Шабо Ф. Історія ідеї Європи. пер. Я. Барб'єрі. Київ : Либідь. 2020. 352 с.

СЕМІНАР 10.

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

1. Причини і передумови європейської інтеграції.
2. Від Спільного ринку до Європейського союзу: причини успіхів.
3. Проблеми євроатлантичної безпеки. НАТО.

Теми повідомлень

1. Країни Західної Європи у 60-х – 80-х рр.
2. НАТО і Україна: початок співробітництва
3. Історія впровадження єдиної європейської валюти

Література

1. Воронянський О. В. Всесвітня історія ХХ ст.: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Вітрило, 2008. 336 с.
2. Іваницька О. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002). Вінниця: ФОЛАНТ, 2003. 560 с.
3. Шляхи і напрями забезпечення євроатлантичного вектора розвитку України: аналітична доповідь / А. І. Кудряченко (кер. авт. колективу). Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 140 с.\
4. Європейська інтеграція [навч. посібник] /за ред. М. І. Макаренка, Л. І. Хоменка. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 344 с.

ЛЕКЦІЯ № 11.

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.

План

1. Основні напрями зовнішньої політики України
2. Україно-американські відносини 90-х рр. ХХ ст.
3. Еволюція взаємовідносин Україна – НАТО

1. Основні напрями зовнішньої політики України

2 липня 1993 року Верховна Рада схвалила „Основні напрями зовнішньої політики України”. Цей документ визначає базові національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики, містить засади, на яких реалізується зовнішньополітична діяльність нашої держави.

У документі, зокрема, зазначається, що з огляду на геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал

Україна має всі можливості стати впливовою світовою державою, виконувати значну роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі.

Зовнішня політика України спрямовується на виконання таких найголовніших завдань: утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів; включення національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України, надання їм допомоги згідно з міжнародним правом; поширення в світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Засади, на яких наша держава реалізує свою зовнішню політику, базуються на дотриманні загальноєвропейських норм і принципів міжнародного права, статуту ООН, Гельсінського Заключного акту, Паризької хартії для нової Європи та інших документів НБСЄ.

Україна здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав чи груп держав. Вона розбудовує свої двосторонні та багатосторонні відносини з іншими державами та міжнародними організаціями на основі принципів добровільності, взаємодопомоги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи. Україна, наголошується в документі, не є ворогом жодної держави. Вона беззастережно засуджує війну як знаряддя національної політики, додержується принципу незастосування сили та загрози силою і прагне вирішувати будь-які міжнародні спори виключно мирними засобами. Ми не висуваємо жодних територіальних претензій до своїх сусідів, так само, як і не визнаємо жодних територіальних претензій до себе.

Наша держава керується принципом примату права в зовнішній політиці, визначаючи пріоритет загальноєвропейських норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Її неодмінний принцип – сумлінне використання всіх своїх міжнародних зобов'язань. Належним чином ратифіковані договори Україна вважає частиною свого внутрішнього права.

У своїй зовнішній політиці Україна спирається на фундаментальні загальнолюдські цінності і засуджує практику подвійних стандартів в міждержавних стосунках. Україна виступає проти присутності збройних сил інших держав на українській території, а також проти розміщення іноземних військ на територіях інших держав без ясно висловленої згоди цих держав, крім випадків застосування міжнародних санкцій відповідно до статуту ООН.

Згідно з вимогами міжнародного права, Україна здійснює неозброєні примусові санкційні заходи у випадках міжнародних правопорушень, які завдають їй шкоду. Україна застосовує свої Збройні Сили у випадках актів збройної агресії проти неї та будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність та недоторканність державних кордонів або на виконання своїх міжнародних зобов'язань.

Україна вважає себе, нарівні з усіма колишніми радянськими республіками, правонаступницею Союзу РСР і не визнає будь-яких переваг і винятків з цього принципу для жодної з держав- правонаступниць без належним чином оформленої згоди всіх цих держав.

Головними сферами зовнішньополітичної діяльності України є розвиток двосторонніх міждержавних відносин, розширення участі в європейському регіональному співробітництві, співробітництво в рамках Співдружності незалежних держав, членство в ООН та інших універсальних міжнародних організаціях. Пріоритетними напрямками двосторонніх відносин України є активний розвиток стосунків з такими групами держав: західні держави – члени ЄС та НАТО, географічно близькі держави, країни Азії, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Африки та Латинської Америки.

З прикордонними державами Україна мала укласти повномасштабні договори про добросусідство і співробітництво, в тому числі для остаточного підтвердження існуючих державних кордонів, створення атмосфери взаємної довіри та поваги, розбудови дружніх і взаємовигідних партнерських відносин у всіх галузях. У цьому контексті кожна прикордонна держава є стратегічним партнером України.

В „Основних напрямках зовнішньої політики України” звертається особлива увага на те, що у зв’язку з особливостями історичного розвитку і специфікою геополітичного і геоекономічного положення України домінантною двосторонніх відносин з прикордонними державами є українсько-російські відносини. Для України вони є стосунками “особливого партнерства”, оскільки від їхнього характеру значною мірою залежатиме доля прогресивного демократичного розвитку як України, так і Російської Федерації, стабільність в Європі і в усьому світі. Продіючи будь-яким територіальним претензіям чи спробам втручання у свої внутрішні справи, Україна вживатиме всіх заходів для переведення стосунків з Росією в русло справжнього добросусідства, взаємоповаги і партнерства. В цьому контексті надзвичайно важливе завдання полягає в активізації діяльності, спрямованої на усвідомлення обома сторонами безперспективності і згубності курсу на конфронтацію в українсько-російських відносинах.

Розбудова стосунків з західноєвропейськими державами, говорить в документі, створить умови для відновлення давніх політичних, економічних, культурних, духовних зв’язків України з європейською цивілізацією, прискорення демократизації, проведення ринкових реформ та оздоровлення національної економіки. Таке співробітництво стане надійним підґрунтям для розширення участі України в європейських структурах та майбутнього інтегрування її господарства до загальноєвропейського і світового економічного простору. В цьому контексті особливе значення для України мають стосунки із Сполученими Штатами Америки.

Географічно близькі держави разом з деякими прикордонними країнами є своєрідним мостом між Україною та заходом Європи. Україна розвиватиме з ними повномасштабні дружні відносини. Таке співробітництво розширюватиме смугу стабільності і миру навколо України, сприятиме її утвердженню як

впливової європейської держави, торуватиме шляхи до широких політичних, економічних, культурних, наукових, гуманітарних стосунків з Центральною, Північно-Східною Європою. Розгалужені і стабільні стосунки України з географічно близькими державами є необхідною умовою повноцінного інтегрування України у сім'ю європейських народів, її активної участі в регіональному і субрегіональному співробітництві.

Окреслюючи основні напрямки регіонального співробітництва України в Європі, документ перераховує такі пріоритети в цій галузі: діяльність у рамках Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), участь в Раді Північноатлантичного співробітництва та Північноатлантичної асамблеї, розвиток контактів з Радою Європи та іншими європейськими структурами.

Україна розвиватиме свою зовнішньополітичну активність і на субрегіональних напрямках, зокрема у Чорноморському економічному співробітництві та Дунайській комісії, налагоджуватиме широкі контакти на Середземноморському напрямку, дотримуватиметься курсу на включення в співробітництво в рамках Центральноєвропейської ініціативи, прагнучиме підтримувати тісні контакти з Вишеградською групою, Північною Радою та Радою держав Балтійського моря, розвиватиме співробітництво у межах Карпатського євро регіону.

У документі підкреслюється, що перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах.

Україна, як одна із засновниць Співдружності незалежних держав, розвиває співробітництво з країнами – учасницями СНД відповідно до положень угоди про Співдружність незалежних держав із Застереженнями до неї, зробленими Верховною Радою України.

Україна виступає за розвиток найширших торговельно-економічних та інших зв'язків між країнами Співдружності на засадах суверенного партнерства, рівноправності і взаємовигоди. Вона відстоюватиме позиції збалансованої господарської діяльності в рамках СНД як необхідного етапу на шляху провадження цивілізованих форм розвитку інтеграційних процесів. Визнаючи потребу тісної економічної взаємодії, Україна виходитиме з того, що нагальною потребою сучасного етапу є перегляд старих і перехід до нових форм інтеграції, які б сприяли якнайшвидшому входженню України та інших заінтересованих країн СНД в європейську і світову економічну систему.

Україна підтверджує свій намір бути без'ядерною державою. Скорочення та знищення ядерної зброї, яка розташована на її території, Україна пов'язує з наданням їй ядерними державами та світовим співтовариством надійних гарантій національної безпеки.

Одночасно з пошуками міжнародних гарантій своєї безпеки, говорить в документі, Україна дбає про розбудову власних Збройних Сил відповідно до принципу необхідної оборонної достатності. Військова доктрина України має оборонний характер і передбачає створення армії, озброєної сучасними видами зброї та налагодженням військово-політичного співробітництва з іншими,

насамперед, сусідними державами та міжнародними організаціями, зокрема, НАТО та ЗСЄ.

Ефективне здійснення зовнішньої політики, говориться в документі, вимагає наявності механізму її правового, фінансового, матеріального та кадрового забезпечення, розгалуженої інфраструктури зарубіжних органів зовнішніх зносин.

Під керівництвом Президента України практична реалізація зовнішньополітичної діяльності забезпечується Кабінетом Міністрів України і здійснюється Міністерством закордонних справ, іншими центральними органами державної виконавчої влади на основі Конституції і законів України.

2. Україно-американські відносини 90-х рр. ХХ ст.

Незалежна Україна посідала різне місце у політиці адміністрацій президентів США. Бачення ними молоді держави змінювалося, еволюціонувало в залежності від подій та становища на міжнародній арені, внутрішнього життя України та власне від особливостей підходу американських адміністрацій. Часто визначальним фактором місця України в зовнішньополітичній стратегії США було те, наскільки Україна „вписувалася” чи не „вписувалася” в неї.

Першопочатково переважна більшість американських урядовців дивилася на українську декларацію суверенітету та наступні кроки України по відокремленню від СРСР із острахом. Президент США Дж.Буш до останнього намагався підтримувати М. Горбачова у його зусиллях зберегти СРСР, що розвалювався на очах. Звідси – промова американського президента про небезпеку „самовбивчого націоналізму” під час його перебування у Києві, що ввійшла в історію під назвою „Chicken Kiev Speech” („слабкодуха”, „полохлива”). Вже після референдуму в Україні 1 грудня 1991 року, під час якого український народ підтвердив своє бажання розбудувати власну державність, США висували ряд вимог для визнання України як незалежної держави. Ультимативною була вимога до України з боку США позбутися ядерної зброї, що перебувала на її території. Лише коли стало остаточно ясно, що СРСР політично та юридично припиняє своє існування, США визнали Україну (25 грудня 1991 року) разом з низкою інших колишніх радянських республік. Дипломатичні відносини було встановлено 3 січня 1992 року. Визначальним у виробленні Сполученими Штатами „нової української політики” був той факт, що після розпаду СРСР Україна успадкувала третє в світі за потужністю угруповання наступальної стратегічної ядерної зброї, націлене на Захід. Як поведеться керівництво нової держави, який курс обере, було невідомо. Тому вирішення питання про долю української ядерної зброї на даному етапі відносин стало пріоритетним для США.

Ще у „Декларації про державний суверенітет” 1990 року Верховна Рада України проголосила нейтральний та без'ядерний статус України. Саме з цим були пов'язані очікування Києвом моральної та матеріальної підтримки з боку Заходу, якої не послідувало. Великою мірою це було обумовлено

невпевненістю та хитанням позиції Києва стосовно майбутнього ядерної зброї на території України.

Вирішити українську ядерну та інші проблеми Сполучені Штати намагалися за посередництва Росії. Вашингтон робив ставку на Росію з надією на те, що політичні та економічні реформи, що розпочалися в ній, будуть мати швидкий успіх. Панувала думка, що результат трансформації Росії майже автоматично визначатиме успіх (або ж провал) перехідного періоду і в інших пострадянських державах, включаючи Україну.

Виходячи із власних інтересів, які об'єктивно збігалися, хоч і не були тотожними, США та Росія посилили тиск на Україну з метою примусити її ліквідувати арсенали ядерної зброї. Це змусило Україну в свою чергу міцно вхопитися за неї, адже саме з наявністю ядерної зброї на її території українська держава пов'язувала свої надії на збереження власної суверенності та незалежності від Російської Федерації.

Б. Клінтон та його команда з більшим розумінням, ніж їх попередники, поставилися до проблем України. Прийшло усвідомлення того, що україно-російські непорозуміння навряд чи вдасться вирішити без втручання третьої сторони. Було вирішено розширити участь України в ініційованих США переговорах з розв'язання економічних, політичних, питань безпеки, які б призвели у свою чергу до вирішення ядерного питання.

До кінця 1993 р. нова політика США стосовно України та налагодження двосторонніх та тристоронніх переговорів заклали основу для порозуміння між двома державами. Врешті-решт вона призвела до підписання президентами Б. Клінтоном, Л. Кравчуком та Б. Єльциним 14 січня 1994 року у Москві тристоронньої Угоди, згідно з якою Україна зобов'язувалася знищити всю ядерну зброю, розташовану на її території, протягом 7 років. Згідно з Угодою, Україна повинна була приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерна держава, що вона і зробила у жовтні 1994 року. Значення Угоди полягало в тому, що окрім „ядерних положень” вона налагоджувала тристоронню основу для вирішення й інших питань, зокрема економічних та питань безпеки.

Другий етап україно-американських відносин розпочався проголошенням США 1994 року „роком України”. Саме з цього часу потепління у ставленні до нашої держави з боку США, що намітилося у 1993 році, стало очевидним. Адміністрація Білла Клінтона розпочала вести політику активного залучення України до світового співтовариства та його інститутів, а також активної задіяності у процесі її демократизації та здійсненні ринкових реформ.

Новий президент Л. Кучма, хоч і обраний за рахунок проросійської риторики та пропагування ідеї „євразійства”, проголосив курс на проведення ліберальних економічних реформ одразу після приходу до влади восени 1994 року. У США з ним пов'язувалися надії на те, що Україна швидко та порівняно безболісно подолає перехідний період та незабаром стане форпостом західного, передусім американського впливу на сусідню Росію. Саме за часів президентства Білла Клінтона популярними стали концепції З.Бжезінського та

Ш.Гарнетта про геостратегічну важливість України на пострадянських теренах для забезпечення національного інтересу США та безпеки в регіоні.

Починаючи ще з 1991 року, Україна орієнтувала себе на „стратегічний курс приєднання до Європи”. Українська державність наполегливо визначала себе саме європейськими, а не євразійськими термінами. Проте на півночі Україна мала такого сусіда, як Росія, який ніколи повністю не відмовлявся від своїх геополітичних претензій та часто використовував економічну залежність України у політичних цілях. Тому Україна не могла дозволити собі провадити прозахідну політику та здійснювати свій „європейський вибір” так, як цього хотілося б Заходу.

Відповідно, у 1994 році був прийнятий „багатовекторний” курс української зовнішньої політики. Він базувався на такій концепції: Україна не буде в безпеці доти, доки Росія не вирішить для себе, що незалежність України та її прозахідна орієнтація відповідають російським національним інтересам. Необхідною умовою української багатовекторної політики та „стратегічного партнерства” з Росією таким чином ставали дружні стосунки між Росією та Заходом.

Важливим кроком у процесі укріплення двосторонніх відносин був державний візит в Україну Президента Б.Клінтона 11-12 травня 1995 року. Результатом візиту стало підписання спільної заяви, в якій була зазначена підтримка Сполученими Штатами демократичних та ринкових перетворень в Україні, її політичного суверенітету та територіальної цілісності, а також процесу інтеграції України до європейської та світової спільноти. Візит Л.Кучми до США у лютому 1996 року проходив у дружній атмосфері. Здавалося, що сторони врешті-решт порозумілися та знайшли спільну мову. В ході зустрічей на різних рівнях американська сторона повсякчас наголошувала на „стратегічній пріоритетності України у Європі”, на важливості її незалежності. Україна називалася „ідеальним партнером США у Центральній Європі”. Леонід Кучма зі свого боку пообіцяв, що Україна буде залучена до СНД та її воєнних, політичних та економічних структур лише до певної міри.

Під час візиту міністра закордонних справ України Г.Удовенка до Вашингтона у жовтні 1996 року Україна та США визначили власні відносини як „стратегічне партнерство”. І хоч надалі реалії україно-американських відносин не завжди відповідали умовам „стратегічного партнерства”, рішення про його започаткування було важливим досягненням обох сторін. Невдовзі Україна посіла третє місце за кількістю виділеної іноземним країнам допомоги від Конгресу США після Ізраїля та Єгипту. Протягом 1990-2001 рр. Україна отримала від допомоги на суму близько 2 млрд.доларів.

І все ж цих досягнень виявилось недостатньо. З часом бачення геостратегічної важливості місця України на Заході, та особливо у США, почало змінюватися. В американській стороні на зміну самодостатньому сприйняттю потенційного впливу, який Україна могла б справляти на забезпечення безпеки в регіоні, прийшло усвідомлення того, що без внутрішнього зміцнення держави її потенціал не можна буде використати. Проте попередні тривалі розмови про „ключову роль України” дали привід

українським урядовцям вважати, що до євроатлантичної спільноти можна повноправно долучитися виключно за рахунок власного геостратегічного розташування, не докладаючи особливих зусиль для внутрішнього розвитку. Але, як з'ясувалося, наскільки ефективною не була б часом українська зовнішня політика, вона виявилася неспроможною компенсувати усі внутрішні негаразди в країні.

США прагнули якнайшвидше вийти із стадії надання матеріальної допомоги Україні, та перейти до стадії, коли б економічні відносини між двома державами відбувалися за рахунок природного інтересу американського приватного капіталу. Україна ж виявляла свою нездатність забезпечити сприятливий інвестиційний клімат для іноземних інвесторів. Часті зміни урядів, непослідовна економічна політика, всеохоплююча корупція, політична нестабільність, гучні скандали за участі вищих посадових осіб остаточно розвіяли атмосферу романтизму у стосунках, присутню з часів підписання Тристороннього договору у 1994 році. Не підкріпивши гучні обіцянки успішною їх реалізацією, Україна вичерпала кредит довіри, пов'язаний з ними. Тому у США все частіше почали говорити про те, що безумовна до того допомога Україні з їх боку повинна перейти на принцип „винагороди за досягнення”.

До 1994 року на Заході Україну часто називали майбутньою Югославією із ядерною зброєю. У 1994-1997 роках її успіхи давали підстави проводити аналогії з успішним прикладом Польщі у подоланні труднощів перехідного періоду. Відтепер же в Україні все частіше вбачали типову державу СНД з цілим букетом різного типу проблем, характерних для їх більшості на пострадянському просторі. Бажання України представляти собою європейську державу різко контрастувало з дійсністю. „З одного боку, зовнішні атрибути західної демократії були присутні. Проте з іншого, насправді занадто часто проявлялася її євразійська сутність”. На Заході зростало невдоволення невизначеністю та непередбачливістю української „багатовекторності”, яку почали розглядати як політику „маятника” від Заходу до Росії та часте намагання України покращити свої відносини з одним з них за рахунок інших. Відбувалося „шантажування” на державному рівні: якщо Україна не досягала бажаного у відносинах із одним вектором, вона натякала на можливості зосередження замість нього на іншому.

До того ж, якщо раніше з особою Президента України Л. Кучми пов'язувалися надії на швидке реформування країни та її демократизацію, то тепер в режимі його правління на Заході все частіше помічалися авторитарні тенденції. Приводом для цього стали значні порушення законодавчих норм під час президентської кампанії 1999 року. Більше того, референдум про зміну української Конституції весни 2000 року продемонстрував еволюцію президентсько-парламентської форми державного правління у бік домінування президентської її частини.

3. Еволюція взаємовідносин Україна – НАТО

Стосунки України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) розвиваються в рамках багатостороннього форуму для консультацій і співробітництва з політичних питань та питань безпеки, яким є Рада євроатлантичного партнерства, більш індивідуалізованого партнерства у сфері оборони, військового співробітництва та операцій на підтримання миру – програми „Партнерство заради миру”, а також відносин особливого партнерства Україна-НАТО у форматі „19+1” (до середини 1998 року „16+1”), формалізованих у Хартії про особливе партнерство. Ці стосунки визначаються необхідністю налагодження конструктивного співробітництва України з НАТО як провідною структурою, що має тенденції і перспективи стати осередком нової загальноєвропейської системи безпеки, зокрема в контексті розширення на Схід.

Національні інтереси України стосовно НАТО визначаються з огляду на ту роль, яку Організація Північноатлантичного договору відіграє у підтриманні міжнародного миру, стабільності і безпеки, сприянні покращенню загального клімату довіри в Євроатлантичному регіоні, створенні нової системи регіональної безпеки в Європі, виробленні підходів до проблем роззброєння і контролю над озброєннями та запобігання розповсюдженню зброї масового знищення.

Хартія про особливе партнерство підписана від України Президентом України, від НАТО – Генеральним секретарем і главами держав та урядів держав-членів Альянсу під час Мадридського самміту 9 липня 1997 р. Її підписання стало важливим практичним кроком щодо забезпечення національних інтересів та національної безпеки нашої держави в контексті інтеграційних процесів у Європі, зокрема, у контексті розширення Альянсу.

В Хартії визнається, що незалежна, демократична та стабільна Україна є одним з ключових факторів забезпечення стабільності в Центрально-Східній Європі, та на континенті в цілому, а також відзначено, що держави-члени НАТО продовжуватимуть підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність, принцип непорушності кордонів, демократичний розвиток, економічне процвітання та її статус без'ядерної держави, як ключові фактори стабільності та безпеки в Центрально-Східній Європі та на континенті в цілому.

В Хартії зазначено, що держави-члени НАТО підтримали гарантії безпеки, які отримала Україна від усіх п'яти ядерних держав-учасниць Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, як без'ядерна держава-учасниця. Це включає участь в операціях, в т.ч. миротворчих, у кожному конкретному випадку, на основі мандату Ради Безпеки ООН, або ОБСЄ, а також, у разі залучення до таких операцій Багатонаціональних Об'єднаних оперативних сил (БООС), участь у них України на початковому етапі.

Передбачено створення практичних механізмів двостороннього співробітництва Україна-НАТО, зокрема: Комісія Україна-НАТО (регулярні засідання на рівні послів, міністрів закордонних справ, міністрів оборони, глав держав у форматі „19+1”); спільні засідання з відповідними Комітетами у форматі „19+1”; спільні робочі групи; взаємні візити високого рівня та обмін

експертами; кризовий консультативний механізм для проведення спільних консультацій у випадку, коли Україна вбачатиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці. Важливим напрямом співробітництва залишаються політичні консультації,

8 лютого 1994 році Україна підписала Рамковий документ „Партнерство заради миру”, а 25 травня передала керівництву НАТО свій Презентаційний документ. У ньому визначені політичні цілі участі України в ПЗМ, заходи, які планується здійснити для досягнення цих цілей, а також сили і засоби, що виділяються Україною для участі у програмі.

У 1995 році Україна призначила своїх перших офіцерів зв'язку до штаб-квартири НАТО у Брюсселі та Координаційного центру партнерства (КЦП) у м.Монс (Бельгія). Навесні того ж року між Україною і НАТО була укладена Угода з безпеки, на основі якої відкрито офіси зв'язку у штаб-квартирі Альянсу та КЦП.

6 травня 1996 року від імені Уряду України були підписані важливі угоди в рамках ПЗМ, за якими регулюється статус військовослужбовців Збройних Сил України при перебуванні на навчаннях та інших заходах на території держав-членів НАТО або країн-партнерів і, навпаки, військовослужбовців інших держав, які беруть участь у навчаннях на території України, – „Угода між державами, які є сторонами Північноатлантичного договору, та іншими державами, які беруть участь у Партнерстві заради миру, щодо статусу їхніх збройних сил” (Угода СОФА), а також Додатковий протокол до цієї Угоди, який ратифікований Верховною Радою України 2 березня 2000 року.

Співробітництво в рамках Програми ПЗМ передбачало досягнення таких цілей: створення умов для входження України у загальноєвропейську систему безпеки; забезпечення демократичного контролю над збройними силами; сприяння відкритості у плануванні національної оборони та формуванні військового бюджету; підтримання здатності та готовності в межах, передбачених конституцією, брати участь в операціях, здійснюваних під егідою ООН або в рамках відповідальності ОБСЄ; використання досвіду держав-членів НАТО та країн-партнерів у реформуванні та будівництві сучасних Збройних Сил.

Рада євроатлантичного партнерства (РЄАП) була важливим механізмом регулярних консультацій з широкого кола політичних питань та питань загальноєвропейської і регіональної безпеки. РЄАП дозволяло країнам-партнерам брати участь у процесі вироблення та прийняття рішень НАТО, що торкалися їхніх інтересів. Україна виступала за подальше зміцнення процесу консультацій і співробітництва в рамках Ради, розглядала її як орган постійного діалогу між НАТО і країнами-партнерами.

Україна розглядала розширення НАТО як розширення зони безпеки, стабільності і демократії у Європі. З огляду на зазначене та на необхідність дотримання загальноєвропейського принципу неподільності безпеки ми вітали прагнення країн Центрально-Східної Європи стати членами Альянсу. Для України в контексті розширення найважливішим було недопущення будь-яких територіальних претензій від кого б вони не надходили, нерозташування

ядерної зброї на території нових членів, запобігання відновленню неоімперського домінування у Європі, недопущення відтворення ліній поділу чи „сфер впливу” на євроатлантичному просторі.

Для сприяння розвитку практичного співробітництва між Україною і НАТО, налагодження зв'язків міністерств та інших центральних органів виконавчої влади України з відповідними структурами блоку, забезпечення проведення візитів представників НАТО в Україну, розповсюдження об'єктивної інформації про діяльність Альянсу, в 1997 році в Києві відкрито Центр інформації і документації НАТО в Україні, а в 1999 році засновано Офіс зв'язку НАТО в Україні (на основі Меморандумів про взаєморозуміння між Урядом України та НАТО, підписаних відповідно у травні 1997 р. та грудні 1998 р.).

Співробітництво України з НАТО у військових галузях мало на меті використання досвіду і допомоги НАТО, держав-членів і країн-партнерів Альянсу для реформування і розвитку ЗС України, вдосконалення механізмів соціального захисту військовослужбовців, підготовку військових контингентів і відповідної інфраструктури України для взаємодії з НАТО під час проведення спільних миротворчих, пошукових і рятувальних операцій.

Щорічно військовослужбовці України брали участь у значній кількості заходів в рамках та „в дусі” Програми ПЗМ: засідання Комісії Україна-НАТО та РСАП на рівні міністрів оборони, Військового комітету Україна-НАТО та РСАП на рівні начальників штабів, засідання РСАП на рівні командувачів родів і видів військ, семінари і конференції, навчальні курси, засідання в рамках Спільної робочої групи з питань воєнної реформи на експертному і високому рівнях, спільні військові навчання.

Потягом 1994-2000 років представники Збройних Сил України взяли участь у більш ніж 80-ти військових навчаннях в рамках і „в дусі” ПЗМ.

Спільна робоча група з питань воєнної реформи (СРГВР) була постійно діючим механізмом консультацій між Україною та НАТО у форматі „19+1”. Її діяльність спрямовувалася на забезпечення підтримки НАТО процесів реформування оборонної сфери України, насамперед Збройних Сил, реалізації Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року.

СРГВР посіла одне з ключових місць у співробітництві в рамках особливого партнерства Україна-НАТО. Співпраця в рамках СРГВР сприймається як свідчення готовності України до використання досвіду держав-членів у галузі демократичного реформування оборонної сфери, переходу на європейські стандарти в цій галузі, а тому має як практичне, так і політичне значення.

Наприкінці 2000 року, на додаток до засідань СРГВР на рівні експертів, було започатковано ще один формат СРГВР – засідання на високому рівні (заступники міністрів оборони). Під час згаданих засідань делегацією України були заявлені напрями реформування та розвитку ЗС України, в яких вважається доцільним отримати допомогу з боку країн-членів НАТО, а саме: поетапний перехід Збройних Сил України на професійну основу; подальший

розвиток системи військової освіти; підготовка миротворчих контингентів Збройних Сил України.

Одним з найважливіших проектів СРГВР є використання механізмів Процесу планування та оцінки сил (ППОС) для сприяння імплементації Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року.

Співробітництво України з НАТО в галузі ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій цивільного характеру показало свою ефективність під час повеней у Карпатах 1998 і 2001 років.

Співробітництво з економічних питань координувалося Економічним комітетом (ЕК) НАТО. В рамках діяльності ЕК проводилися дослідження економічних тенденцій та економічних питань у галузі оборони; готувалися економічні розрахунки щодо країн-членів НАТО для Комітету аналізу оборони у контексті оборонного планування НАТО; підтримувалися контакти з міжнародними економічними організаціями, розроблялися програми співробітництва НАТО і країн-партнерів в економічній галузі.

У рамках співробітництва України з НАТО в економічній сфері реалізовано ряд важливих ініціатив та програм. Так, з жовтня 1999 року в Україні здійснювався спільний проект Україна-НАТО з мовної перепідготовки військовослужбовців, звільнених в запас або відставку. В ході цього проекту понад 100 українських військовослужбовців вже пройшли навчання англійській, французькій та німецькій мовам, а також отримали допомогу у подальшому працевлаштуванні у цивільному секторі економіки.

Під егідою НАТО здійснювалася низка програм у сфері науки і охорони довкілля, в яких брали активну участь українські науковці.

З метою налагодження координації, підвищення ефективності участі українських представників у наукових та екологічних програмах НАТО у 2000 році було створено Спільну робочу групу (СРГ) Україна-НАТО з питань науки та захисту довкілля. Перше засідання цієї групи відбулося у жовтні 2000 року в Брюсселі.

Одним з актуальних напрямків розвитку відносин з Альянсом було й співробітництво між Верховною Радою України і Парламентською Асамблеєю (ПА) НАТО. Від початку 2000 року ця співпраця помітно активізувалася. Свідченням великого потенціалу цих відносин стало створення у Верховній Раді України парламентської групи „Україна-НАТО: за співробітництво, порозуміння і глобальну безпеку” та проведення 2-3 листопада 2000 року в Брюсселі першого засідання Спільної моніторингової групи Україна-НАТО.

Рекомендована література до лекції № 11

1. Виклики глобалізації і цивілізаційні цінності / за заг. ред. Зернецької О. В. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 196 с.
2. Гальчинський А. Україна на перехресті геополітичних інтересів. Київ : Знання України, 2002. 180 с.

3. Губський Б. В. Євроатлантична інтеграція України. Київ : Логос, 2003. 325 с.
4. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. 1991-2003. : [анотована історична хроніка міжнародних відносин.]. Київ : Генеза, 2004. 197 с.
5. Кордон М. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України. навч. пос. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 172 с.
6. Кріль М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ -початок ХХІ ст.). Київ : Знання. 2013. 278 с.
7. Мальська М.П. Основи європейської інтеграції. Київ : ЦУЛ. 2019. 320 с.
8. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації. посібник. [для студ. вищ. навч. закл.]. Харків: Фоліо, 2002. 285 с.
9. Решота В. В. Європейський Союз: історичні, правові та інституційні основи: навч. посіб. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2012. 170 с.
10. Україна і Європа (1990-2000 рр.). Україна в міжнародних відносинах з країнами-членами Європейського союзу. : [анотована історична хроніка. / за ред. Мельникової І.] Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. 308 с.
11. Україна на шляху до Європи / упоряд. В. Шкляр, А. Юричко. Київ : Етнос, 2006. 496 с.
12. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, В. А. Смолій та ін. Київ : Ніка-Центр, 2020. 356 с.
13. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України. підручник. Київ : Либідь, 2006. 712 с.
14. Шляхи і напрями забезпечення євроатлантичного вектора розвитку України: аналітична доповідь / А. І. Кудряченко (кер. авт. колективу). Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 140 с.

СЕМІНАР 11.

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРОТИСТОЯННЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

1. Основні напрями зовнішньої політики США в другій половині 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.
2. Розширення Європейського Союзу: виклики і проблеми.
3. Китай на міжнародній арені на початку ХХІ ст.

Теми повідомлень:

1. Проблеми перемоги і поразки в „холодній війні”: критерії підходу.
2. Росія і США в постбіполярному світі.
3. НАТО та багатополлярний світ.
4. Китайське економічне диво: історія створення

Література

1. Виклики глобалізації і цивілізаційні цінності / за заг. ред. Зернецької О. В. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 196 с.
2. Гайдуков Л., Кремінь В., Губернський Л. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 рр.): [підручник для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Либідь, 2001. 622 с.
3. Гудим М. П. Історія і розвиток Європейського Союзу. Харків. 2002. 375 с.
4. Сергійчук І. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 - кінець ХХ ст.). посібник [для студентів вищих навчальних закладів]. Суми: Університетська книга, 2002. 288 с.
5. Українсько-китайські відносини у 1991-2020 рр. наук.-дов. вид. / В. Головка (відп. ред.). Київ : Інститут історії України, 2021. 463 с.
6. Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. : посібник. [для студ. вищ. навч. закл.]. Львів: Новий Світ 2000. 2006. 320. с.
7. Шляхи і напрями забезпечення євроатлантичного вектора розвитку України: аналітична доповідь / А. І. Кудряченко (кер. авт. колективу). Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 140 с.

ТЕМАТИКА ТА ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ, ЩО ВІНОСЯТЬСЯ НА САМОСТІЙНЕ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Україна на міжнародній арені в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

1. Утворення Української Центральної Ради. Визнання суверенності України.
2. Українська держава на міжнародній арені в період правління гетьмана П.Скоропадського.
3. Зовнішня політика Директорії. Акт Злуки УНР і ЗУНР 1919 р.

Грушецький Б. Гетьманат. Харків: Фоліо. 2021. 125 с.

Грушецький Б. Українська автономія та утворення УНР. Харків : Фоліо, 2021. 128 с.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. Харків : Фоліо, 2019. 672 с.

На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років / авт. кол.: А. Руккас, та ін.. Харків : Фоліо, 2016. 352 с.

Савченко В. Павло Скоропадський. Харків: Фоліо. 2015. 64 с.

Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / кер. авт. кол., гол. упорядн. В. Дорнік; Інститут історії України. Київ : Ніка-Центр, 2015. 512 с.

Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років / під заг. ред. К. Галушка. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 336 с.

Яневський Д. Грушевський. Скоропадський. Петлюра. Харків : Фоліо. 2022. 800 с.

Тема 2. Зовнішньополітичне становище України між двома світовими війнами (1921-1939 рр.)

1. Міжнародне становище України у перші повоєнні роки. Розділ українських земель між чотирма державами.
2. Утворення УРСР. Ліквідація самостійної зовнішньої політики України.

Іванченко Р. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ : Темпора, 2013. 504 с.

Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928). монографія. Т. 2 / відп. ред. С. Кульчицький та ін. Київ : Інститут історії України. 2015. 599 с.

Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» / заг. ред. Г. Єфіменка. Харків : 2017. 352 с.

Українське століття (1921-2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси / відп. ред. В. Смолій. Київ : ТОВ Кліо. 2021. 560 с.

Тема 3. Українське питання в роки Другої світової війни

1. Українська РСР і західноукраїнські землі в міжнародних планах іноземних держав на початку Другої світової війни (1939-1941 рр.).
2. Україна в зовнішньополітичних планах Й.Сталіна і західних держав на завершальному етапі війни.
3. Право України на членство в Організації Об'єднаних Націй.

Гургула І. Конон: дух стійкості. Роман про Євгена Коновальця. Львів : Априорі. 2021. 376 с.

За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У 2-х кн. – Кн. 1 / відп. ред. В. Смолій. Київ : ТОВ "Видавництво "Кліо", 2022. 800 с.

Коляда І., Борчук С., Лизень Є. Українські землі під польською владою. 1919–1939 роки. Харків : Орбіта, 2021. 123 с.

Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960-х рр. Львів: Часопис, 2012. 512 с.

Рій Г. Нарис історії Антибільшовицького блоку народів. Київ : Українська видавнича спілка 2021. 236 с.

Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990) / Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 544 с.

Тема 4. Україна в міжнародних відносинах після Другої світової війни (1945-1990 рр.)

1. Відновлення української дипломатії.
2. Діяльність України в ЮНЕСКО. Участь у роботі МАГАТЕ.

Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ – на початку ХХІ ст. У 3-х кн. Кн. 2. / авт. кол.: В. Даниленко, В. Крупина та ін. Інститут історії України. Київ : ТОВ "Видавництво "Кліо"" , 2021. 605 с.
Даниленко В. М., Крупина В. О., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є., Стяжкіна О. В., Якубова Л. Д. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 544 с.
За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У 2-х кн. – Кн. 2 / відп. ред. В. Смолій. Київ : ТОВ "Видавництво "Кліо"" , 2022. 801-1552 с.
Пережуда Е. В. История Украины: конспект лекций. Київ : КНУСА, 2013. 56 с.

Тема 5. Основні напрямки зовнішньої політики на сучасному етапі незалежної України

1. Концепція нової зовнішньої політики, основні її напрями.
2. Діяльність України в ООН та інших міжнародних організаціях. Участь України в розв'язанні глобальних проблем людства.

Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ – на початку ХХІ ст. У 3-х кн. Кн. 3. / авт. кол.: В. Головка, Л. Якубова. Інститут історії України. Київ : ТОВ "Видавництво "Кліо"" , 2021. 702 с.
Головка В. В., Якубова Л. Д. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 592 с.
Децинський Л. Є., Гаврилів І. О., Зінкевич Р. Д. та ін. Історія України та її державності. вид. 3-є, перер. і доп.: навч. пос. Львів: Бескид Біт, 2005. 368 с.
Революція Гідності 2013–2014 рр. та агресія Росії проти України : наук.-метод. матер. за заг. ред. П. Полянського. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. 36 с.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Як була розв'язана Перша світова війна: роль лідерів великих держав у період липневої (1914 р.) кризи.
2. Характер та цілі Першої світової війни (1914-1918 рр.).
3. Плани протиборчих сторін у Першій світовій війні.
4. Воєнні дії в 1914-1915 рр. та їх наслідки.
5. Вступ США у Першу світову війну.
6. „14 пунктів”. Їх історичне значення. Вудро Вільсон.
7. Паризька мирна конференція 1919 р. та її рішення.
8. Геополітичні наслідки Першої світової війни.
9. Версальсько-Вашингтонська система: позитиви і негативи.
10. Локарнська конференція 1925 р. та зміни в європейській політиці.

11. Створення Ліги націй.
12. Світова економічна криза 1929-1933 р., її вплив на міжнародні відносини.
13. Встановлення нацистської диктатури в Німеччині.
14. Причини демонтажу Версальсько-Вашингтонської системи в 1933-1939 роках.
15. Проблеми створення системи безпеки в Європі у 1933 -1935 рр.
16. Формування „вісі Берлін-Рим-Токіо” та ставлення до неї Англії, Франції, США.
17. Мюнхенська конференція та її роль у розв’язуванні Другої світової війни.
18. Аншлюс Австрії, його наслідки та позиція великих держав.
19. Пакт Молотова- Ріббентропа. Зміст таємних протоколів.
20. Напад Гітлера та Сталіна на Польщу. Радянсько-германський договір про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р.
21. „Дивна війна” (вересень 1939 – квітень 1940 р.) і міжнародна дипломатія.
22. Міжнародні відносини в другій половині 1940 – початку 1941 р. Дипломатична підготовка Німеччини до нападу на СРСР.
23. Створення антигітлерівської коаліції в 1941-1942 рр., характер взаємин її лідерів („великої трійки”) на різних етапах війни.
24. Внутрішні розбіжності в антигітлерівській коаліції.
25. Атлантична хартія.
26. Післявоєнне мирне врегулювання в Європі.
27. Крах колоніальної системи в 50-60-ті роки ХХ століття.
28. Причини створення НАТО. Його цілі та принципи.
29. Конференція у Сан-Франциско 1951 року.
30. Створення Організації Варшавського договору (ОВД).
31. Паризькі угоди 1954 року.
32. Карибська криза: історія конфлікту і його розв’язання.
33. „Пражська весна”. Доктрина Л.Брежнєва.
34. Об’єднання Німеччини.
35. Косовська криза. Позиції провідних держав.
36. Політична ситуація на Близькому Сході наприкінці ХХ ст.
37. Війна в Іраку. Характеристика міжнародної ситуації в регіоні.
38. Підписання Маастрихтського договору. Утворення ЕС.
39. Розширення НАТО на схід.
40. Амстердамський договір.

ТЕМИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ТА ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Однією з форм контролю за самостійною роботою студентів у міжсесійний період є виконання контрольних завдань. Студент сам обирає тему контрольної роботи відповідно до номера свого прізвища у журналі.

Перша група

1. Громадянська війна в Іспанії в 1936-1939 рр.
2. Пакт Молотова-Ріббентропа. Секретні протоколи, їх роль у розв'язанні

Другої світової війни

3. Німеччина в 1919-1923 рр.
4. Світова економічна криза в США.
5. „Новий курс” Рузвельта. Його суть і наслідки.
6. Радянсько-німецьке співробітництво в 1922-1933 рр.
7. Міжнародні відносини в період стабілізації.
8. Мюнхенська угода, її наслідки.
9. Польща в роки Другої світової війни.
10. Зовнішня політика Чехословаччини у міжвоєнний період.
11. Національно-визвольні та демократичні рухи після Першої світової війни.
12. Фашизм. Його суть, витоки, різновиди.
13. Комунізм у міжвоєнний період. Сталінські репресії.
14. США в роки Другої світової війни.
15. Економічна та політична криза в Італії після Першої світової війни.
16. Внутрішня і зовнішня політика нацистської Німеччини в 1933-1939 рр.
17. Рух Опору в роки Другої світової війни.
18. Проблема німецьких репарацій після Першої світової війни.
19. Зовнішня політика Італії в період фашистської диктатури.
20. Загальний страйк в Англії 1926 р. Його наслідки.
21. Румунія у міжвоєнний період.
22. Польсько-радянська війна 1920 р.
23. Англо-франко-радянські переговори 1939 р. Причини їх провалу.
24. Установлення радянсько-американських відносин у 1933 р.
25. Встановлення нацистської диктатури в Німеччині.
26. Формування державно-політичної карти Європи після Першої світової війни.
27. Причини і характер Другої світової війни.
28. Корінний перелом у ході Другої світової війни.
29. Проблема відкриття Другого фронту в Європі.
30. Колабораціонізм у роки Другої світової війни.

Друга група

1. Рух Опору в Італії.
2. Тегеранська конференція 1943 р.
3. Ялтинська конференція 1945 р.
4. Потсдамська конференція.
5. Трансформація лівого руху у 90-х роках ХХ ст.
6. Міжнародний тероризм – виклик світовому співтовариству.
7. Проблема роззброєння після 1991 р.

8. Демографічна ситуація та міграційні процеси у світі.
9. Блок НАТО до 1991 р.
10. Російсько-американські стосунки після 1991 р.
11. ООН та проблема її реформування наприкінці ХХ ст.
12. Утворення СНД. Його діяльність та проблеми.
13. Економічний та політичний розвиток країн СНД.
14. Росія і країни СНД.
15. Локальні конфлікти на пострадянському просторі в 90-х рр.
16. Посткомуністичні країни і Захід.
17. Розвиток НАТО після 1991 року.
18. Український шлях до НАТО. Перспективи співпраці.
19. Розширення НАТО на схід і позиція Росії.
20. Сутність сучасної глобалізації.
21. Моделі світопорядку ХХІ ст.
22. Два курси в міжнародній політиці після Другої світової війни.
23. „Холодна війна”. Причини її виникнення.
24. „План Маршалла” для післявоєнної Європи.
25. Блокова політика великих держав в ХХ ст. Причини і наслідки.
26. Інтеграційні процеси в Західній Європі після 1945 р.
27. Берлінська криза 1948-1949 рр.
28. Карибська криза 1962 р. її уроки.
29. Нарада 1975 р. в Гельсінкі. її ухвали.
30. Блокова політика великих держав. її криза.

Третя група

1. Післявоєнне мирне врегулювання в Європі.
2. Німецька проблема у 40-80-х роках ХХ ст.
3. Крах комунізму у Східній Європі: причини і наслідки.
4. Трансформаційні процеси в посткомуністичних країнах ЦСЄ (Центральної і Східної Європи).
5. Антитоталітарна демократична революція в Болгарії 1989 р.
6. Міждержавні взаємини в соціалістичному таборі (друга половина 40-х – 80-ті роки ХХ ст.
7. Іспанський шлях до демократії після диктатури Франко.
8. Реформаторська діяльність М. Тетчер. Її наслідки.
9. Ольстерська проблема Великої Британії.
10. Квебекська проблема Канади.
11. Латиноамериканська інтеграція та її причини.
12. Розкол Німеччини: його причини.
13. Об'єднання Німеччини.
14. Господарська реформа 1948 р. в Західній Німеччині, її оцінка.
15. „Шведський соціалізм”, його суть.
16. Економічний та політичний розвиток країн Північної Європи в перші повоєнні роки.

17. Антитоталітарна демократична революція в Румунії.
18. Зовнішня політика США після Другої світової війни.
19. Внутрішня політика США у перші повоєнні роки.
20. Радянсько-американські стосунки в період „холодної війни”.
21. Зовнішня політика президента Р. Рейгана.
22. Економічний розвиток США у 90-ті роки ХХ ст.
23. Народне повстання в Угорщині 1956 р.
24. „Працька весна” 1968 р.
25. Франція в період Четвертої республіки.
26. Встановлення П'ятої республіки у Франції.
27. Внутрішня і зовнішня політика президента де Голля.
28. Самоврядний соціалізм в Югославії. Його специфіка.
29. Громадянська війна в Югославії, її наслідки.
30. Косовська проблема і позиція світового співтовариства.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Змістовий модуль № 1

До модуля № 1 відноситься матеріал: від початку ХХ ст. до закінчення Другої світової війни.

1. Троїстий союз був створений:
 - а) 1881 р. б) 1882 р. в) 1883 р.

2. Який політик виступав як посередник у підготовці мирних переговорів 1905 р. між Японією і Росією?
 - а) Вудро Вільсон б) З. Ю.Вітте в) Теодор Рузвельт г) Вільгельм II

3. У якому році остаточно сформувалася Антанта
 - а) 1905 р. б) 1907 р. в) 1909 р. г) 1912 р.

4. Скільки країн входило до Балканського блоку в 1911-1912 рр.
 - а) 3 б) 4 в) 5 г) 7

5. Проти яких держав воювала Болгарія в другій Балканській війні 1913 року:
 - а) Сербії й Греції б) Сербії й Чорногорії
 - в) Греції й Чорногорії г) Румунії і Угорщини

6. У Першій балканській війні розгрому зазнала:
 - а) Сербія б) Болгарія в) Туреччина г) Греція

7. У 1919 р. була створена

- а) НАТО б) Ліга Націй в) ООН г) ОБСЄ
8. Сен-Жерменський договір підписано з:
а) Австрією б) Угорщиною в) Туреччиною
9. Версальський мир підписано:
а) 1918 р. б) 1919 р. в) 1920 р.
10. На Паризькій мирній конференції переговори велися на підставі програми, запропонованої:
а) Францією б) США в) Великобританією
11. Винуватцем Першої світової війни на Паризькій мирній конференції було визнано:
а) Сербію б) Німеччину в) Росію г) Францію
12. Вудро Вільсон був президентом:
а) Франції б) Великої Британії в) США г) Італії
13. У „Договорі дев’яти” на вашингтонській конференції 1921-1922 рр. йшлося про політику держав-переможців щодо:
а) Німеччини б) Росії в) Китаю
14. Основними питаннями, що обговорювалися на Генуезькій конференції, були
а) військові б) політичні в) економічні
15. „План Дауеса” (1924 р.) передбачав:
а) ослаблення умов репарацій з Німеччини;
б) ліквідацію збройних сил Німеччини;
в) закриття ринків збуту германської продукції
16. Договір про незастосування сили в міжнародних відносинах (1928 р.) був названий:
а) пакт Клемансо-Вільсона б) пакт Бріана-Келлога в) пакт Литвинова-Юнга
17. Рапальський договір був підписаний:
а) 1921 р. б) 1922 р. в) 1923 р.
18. У чому полягало співробітництво між Рейхсвером і Червоною армією в 1922-1933 рр.:
а) обмін новими зразками озброєння
б) економічна співпраця
в) навчання німецьких військових на території СРСР

19. Арістіу Бріан – міністр закордонних справ:
а) Німеччини б) Франції в) Італії
20. Нацисти прийшли до влади в Німеччині:
а) 1832 р. б) 1933 р. в) 1934 р.
21. У 1935 році Італія напала на:
а) Ефіопію б) Ліберію в) Єгипет
22. „Антикомінтернівський пакт” в 1935 р. був укладений між:
а) Німеччиною і Італією б) Німеччиною і Японією в) Японією й Італією.
23. „Я вам привіз мир” сказав після Мюнхенської змови:
а) Б. Муссоліні б) Й. Сталін в) Н. Чемберлен
24. Аншлюз Австрії відбувся:
а) 1937 р. б) 1938 р. в) 1939 р.
25. Під час громадянської війни в Іспанії республіканський уряд підтримували:
а) СРСР б) Італія в) Португалія
26. Радянсько-германський договір про дружбу і кордон був укладений:
а) 23.08.1939 р. б) 28.09.1939 р. в) 25.11.1940 р.
27. Друга світова війна почалася з нападу Німеччини:
а) на Францію б) на Польщу в) на Данію
28. США вступили в Другу світову війну:
а) у вересні 1939 р. б) у травні 1940 р. в) у грудні 1941 р.
29. Перша конференція керівників СРСР, США, Великобританії відбулася:
а) у Каїрі б) у Ялті в) у Тегерані
30. Другий фронт був відкритий:
а) на півночі Африки б) на півдні Італії в) в Нормандії

Змістовий модуль № 2

До модуля № 2 відноситься навчальний матеріал: від закінчення Другої світової війни до початку XXI ст.

1. Організація Об'єднаних Націй створена в:

- a) 1945 р. б) 1950 р. в) 1947 р. г) 1955 р.
2. Статут ООН був прийнятий на конференції:
а) в Думбартон-Оксі б) в Сан-Франциско в) в Нью-Йорку
3. Міжнародний суд перебуває в:
а) Брюсселі б) Гаазі в) Маастріхті г) Антверпені
4. Промова В. Черчілля у Фултоні прозвучала:
а) 5 березня 1946 р. б) 5 березня 1947 р. в) 5 березня 1948 р.
5. Мирні договори з європейськими союзниками Німеччини були підписані:
а) 1945 р. б) 1946 р. в) 1947 р.
6. Організація НАТО була створена
а) 1949 р. б) 1945 р. в) 1946 р. г) 1955 р.
7. „План Маршалла” мав на меті
а) фінансове та господарське оздоровлення Європи
б) культурний розвиток країн
в) введення єдиної грошової одиниці
8. Блокада Західного Берліну розпочалася
а) у червні 1948 р. б) у липні 1949 в) у вересні 1950 р.
9. В 1956 р. між СРСР і ФРН:
а) була підписана торговельна угода;
б) установлені дипломатичні відносини;
в) укладений договір про економічне співробітництво
10. Вторгнення радянських військ у Чехословаччину відбулося
а) 1956 р. б) 1963 р. в) 1968 р. г) 1970 р.
11. Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) було утворене
а) 1955 р. б) 1957 р. в) 1959 р.
12. Апогеєм „холодної війни” була
а) Карибська криза
б) Корейська війна
в) Фултонська промова В.Черчілля
г) Вбивство президента Дж.Кеннеді .
13. Берлінська стіна була зведена:
а) 1949 р. б) 1953 р. в) 1961 р.

14. Перша конференція Руху неприєднання відбулася:
а) у Белграді б) у Делі в) у Каїрі
15. „Карибська криза” розпочалася:
а) у квітні 1961 р. б) у жовтні 1962 р. в) у жовтні 1964 р.
16. „Нову східну політику” ФРН пов'язують із ім'ям канцлера:
а) Г. Коля б) Г. Шредера в) В. Брандта
17. Період розрядки міжнародної напруженості відноситься:
а) до першої половини 1970-х рр.;
б) до другої половини 1980-х рр.;
в) до першої половини 1990-х рр.
18. Текст Заключних рекомендацій, вироблених у Гельсінкі в липні 1973 р., отримав назву
а) Червона книга б) Синя книга в) Зелена книга
19. Принципи міжнародної безпеки у Європі були доповнені й розвинені в
а) Декларації про вільну Європу
б) Маастрихтському договорі
в) Статуті ООН
г) Декларації принципів Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі
20. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі був підписаний в
а) Гельсінкі в 1975 р. б) Парижі в 1973 р. в) Женеві в 1986 р. г) Берні в 1976 р.
21. Хто з колишніх президентів США починав свою кар'єру актором Голлівуда?
а) Дж. Буш-Старший б) Р. Рейган в) Б. Клінтон г) Р. Ніксон
22. У січні 1979 р. між США і КНР:
а) підписаний договір про ненапад;
б) укладена торговельна угода;
в) установлені дипломатичні відносини
23. Стратегічна оборонна ініціатива (СОІ) Р.Рейгана – це програма
а) зоряних воєн б) війни на морі в) повітряних боїв
24. Яка жінка-політик одержала прізвисько „залізна леді”?
а) А. Меркель б) К. Акіно в) К. Райс г) М. Тетчер

25. Фолклендська криза – це військовий конфлікт між:
а) США і Кубою;
б) Великою Британією й Аргентиною;
в) Бразилією й Уругваєм.
26. Перша зустріч між М.Горбачовим і Р.Рейганом відбулася:
а) у Відні б) у Парижі в) у Женеві
27. З ім'ям якого радянського лідера пов'язане закінчення „холодної війни”
а) Л. Брежнєв б) М. Хрущев в) М. Горбачов г) Ю. Андропов
28. „Оксамитова революція” відбулася у
а) Греції б) Фінляндії в) Чехословаччині
29. Перегляд і оновлення стратегії НАТО відбулося
а) у липні 1997 р. б) грудні 1998 в) листопаді 2002 р.
30. Членом СНД не є
а) Естонія б) Росія в) Білорусь г) Казахстан

Тестові завдання до підсумкового модуля

До підсумкового модуля відносяться питання зі всього курсу вивчення дисципліни

1. Сила у міжнародних відносинах є здатністю суб'єкта міжнародної політики
а) дати відсіч агресорові
б) реалізувати свої інтереси поза міжнародними військово-політичними організаціями
в) стати повноправним членом міжнародних організацій
г) впливати на характер міжнародних відносин у власних інтересах
2. Виключне право застосовувати санкції проти агресора належить
а) керівництву НАТО
б) керівникам країн „великої вісімки”
в) Раді Безпеки ООН
г) Економічній і Соціальній раді
3. Головні проблеми світової політики – це
а) нагромадження зброї масового знищення для забезпечення миру
б) її демократизація, гуманізація та демілітаризація
в) у сучасних умовах забезпечення гегемонії США

г) забезпечення патерналізму розвинених країн стосовно тих, що розвиваються

4. Міжнародна організація, що поєднує арабські держави, називається

- а) Організація арабських країн
- б) Панарабійський союз
- в) Ліга арабських держав
- г) Всеарабська асоціація

5. Ліга Націй утворена у

- а) 1918 р.
- б) 1919 р.
- в) 1920 р.

6. Німеччина вийшла з Ліги Націй:

- а) 1933 р.
- б) 1934 р.
- в) 1935 р.

7. Ідею Східного пакту торпедували:

- а) Польща
- б) Франція
- в) Німеччина
- г) СРСР
- д) Велика Британія

8. Вісь Рим-Берлін-Токіо була утворена:

- а) 1936 р.
- б) 1937 р.
- в) 1938 р.

9. Мюнхенська угода підписана:

- а) 1938 р.
- б) 1939 р.
- в) 1940 р.

10. Навіл Чемберлен був прем'єр-міністром:

- а) Франції
- б) Італії
- в) Великої Британії

11. Місто, де знаходиться штаб-квартира ООН

- а) Берлін
- б) Париж
- в) Гаага
- г) Нью-Йорк

12. Кількість постійних членів Ради Безпеки ООН

- а) п'ять
- б) чотири
- в) сім
- г) п'ятнадцять

13. Договір, укладений у 1951 р. як Тихоокеанський пакт, одержав аббревіатуру

- а) АНЗЮС
- б) АСЕАН
- в) АНЗЮК
- г) ОПЕК

14. Договір про створення військово-політичного союзу держав Східної Європи в 1955 р. був підписаний:

- а) у Москві
- б) у Празі
- в) у Варшаві

15. Організація країн „третього світу” мала назву

- а) Рух опору
- б) Рух неприєднання
- в) Рух країн, що розвиваються

16. Створення економічного союзу Бельгії, Нідерландів та Люксембурга – „Бенілюкс” відбулося у
а) 1944 р. б) 1948 р. в) 1949 р.
17. Загальна декларація з прав людини була прийнята в ООН
а) у 1948 р. б) у 1958 р. в) у 1968 р.
18. „Доктрину Ейзенхауера” було оприлюднено
а) 1955 р. б) 1957 р. в) 1959 р.
19. Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам була ухвалена:
а) НАТО б) ОВД в) ООН
20. У 1961 році навколо Західного Берліну розпочалося будівництво:
а) окружної дороги б) військових баз в) берлінської стіни
21. Країна, що відмовилася підписати Договір про заборону ядерних випробувань у трьох сферах (1963 р.):
а) США б) СРСР в) Велика Британія г) Франція
22. Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ОСО-1) (1972 р.) був підписаний:
а) у Парижі б) в Женеві в) у Москві
23. Грошовою одиницею Європейської валютної системи (1979 р.) була:
а) франк б) марка в) екію г) фунт
24. Договір ОСО-2 передбачав обмеження зростання кількості:
а) сухопутних військ
б) стратегічних наступальних озброєнь
в) військово-морських сил
25. Американо-радянські перемовини щодо розміщення ракет середнього радіусу дії (1981 р.) проходили:
а) в Москві б) в Парижі в) в Женеві
26. До „Хрестового походу проти комунізму” закликав президент США:
а) Г. Трумен б) Р. Рейган в) Дж. Картер г) Р. Ніксон
27. Договір про ліквідацію ракет середнього і малого радіусу дії (1987 р.) був підписаний між:
а) США і Китаєм б) СРСР і Великою Британією в) СРСР і США
28. Вихід радянських військ з Афганістану відбувся:

- a) 1987 р. б) 1988 р. в) 1989 р.
29. Символом об'єднання Німеччини стало:
а) Брандербурзькі ворота б) ремонт Рейхстагу в) руйнація Берлінської стіни
30. Яка країна не брала участь у підписанні Шенгенської конвенції (1990 р.)
а) Італія б) Франція в) Німеччина
31. Об'єднання Німеччини в єдину державу відбулося:
а) у жовтні 1990 р. б) у листопаді 1990 р. в) у грудні 1990 р.
32. Операція „Буря в пустелі” мала на меті визволення:
а) Бахрейна б) Йемена в) Кувейта
33. Заяву про припинення існування СРСР та створення СНД (1991 р.) від України підписав:
а) В. Чорновіл б) Л. Кравчук в) Л. Кучма
34. Після Маастріхтського договору (1992 р.) Європейська спільнота отримала назву:
а) європейської ліги б) європейської федерації в) європейського союзу
35. Україна є учасницею політичного об'єднання в рамках СНД:
а) Ташкентського пакту б) ГУАМ в) Союзного договору
36. Пріоритетним напрямом розвитку двосторонніх відносин України в 90-х рр. були:
а) країни Азії б) країни ЄС в) країни Латинської Америки
37. Українсько-російські відносини в доктрині зовнішньої політики України є стосунками:
а) братерської дружби б) потенційного супротивника в) особливого партнерства
38. США визнали незалежність і самостійність України:
а) 1 грудня 1991 р. б) 15 грудня 1991 р. в) 25 грудня 1991 р.
39. Перегляд і оновлення стратегії НАТО відбувся на:
а) мадридському саміті 1997 р. б) пражському саміті 2002 р.
40. Стосунки України з НАТО розвиваються в рамках програми:
а) Дружні відносини б) Партнерство заради миру в) Єдина Європа.

Відповіді на питання контрольних тестів

МОДУЛЬ 1		МОДУЛЬ 2		ПІДСУМКОВИЙ	
№ питання	відповідь	№ питання	відповідь	№ питання	відповідь
1	Б	1	А	1	А
2	А	2	Б	2	В
3	Б	3	Б	3	А
4	Б	4	А	4	В
5	А	5	Б	5	Б
6	В	6	А	6	В
7	Б	7	А	7	В
8	А	8	А	8	Б
9	Б	9	Б	9	А
10	В	10	В	10	В
11	Б	11	Б	11	Г
12	В	12	А	12	А
13	В	13	В	13	Б
14	В	14	Б	14	В
15	А	15	Б	15	Б
16	Б	16	В	16	А
17	Б	17	А	17	А
18	В	18	Б	18	Б
19	Б	19	Г	19	А
20	Б	20	А	20	В
21	А	21	Б	21	Г
22	Б	22	Б	22	В
23	В	23	А	23	В
24	Б	24	Г	24	Б
25	А	25	Б	25	В
26	А	26	В	26	Б
27	Б	27	В	27	В
28	В	28	В	28	В
29	В	29	А	29	В
30	В	30	А	30	А
				31	Б
				32	В
				33	Б
				34	В
				35	Б
				36	Б
				37	В

38	В
39	А
40	Б

ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК

Агент дипломатичний – офіційний представник держави, призначений для здійснення політичних зносин з урядом країни перебування.

Агресія – застосування державою збройної сили проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або яким-небудь іншим способом, несумісним з Статутом ООН.

Акредитація – покладання обов'язків дипломатичного представника при уряді іншої країни.

Анклав – територія або частина території держави, оточена з усіх боків кордонами іншої держави та відсутністю морського кордону. Якщо анклав має вихід до моря, його називають напіванклавом.

Анексія – насильницьке приєднання державою території, що належить іншій державі або народу.

Антанта – (фр. „Entente cordial” – „сердечна згода”) – союз Англії, Франції і Росії, сформувався в 1904-1907 рр., в роки Першої світової війни проти германської коаліції й нараховував 25 держав.

Антанта Мала – в 1920-1938 рр. блок Чехословаччини, Румунії та Югославії. Входила в систему зовнішньополітичних союзів для збереження статус-кво після Першої світової війни.

Аншлюс – назва політики насильницького включення Австрії до складу Німеччини. Здійснений в 1938 р.

Апартеїд (апартхейд) – політика расової дискримінації і сегрегації, що проводилася правлячими колами в Південно-Африканській республіці по відношенню до корінного африканського населення та значною мірою проти переселенців з Індії.

Арбітраж міжнародний – розгляд міжнародної суперечки за добровільною згодою сторін, що сперечаються, або одноосібним арбітром, чи арбітрами.

АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії) – субрегіональна політико-економічна організація. Утворена в 1967 р. Її офіційно проголошені цілі: розвиток економічного, соціального, культурного та іншого видів співробітництва країн-членів, сприяння встановленню миру і стабільності в Південно-Східній Азії.

Аташе (фр. attache) – посада або ранг дипломатичного працівника.

Атлантизм – ідейно-політична концепція, в основі якої лежить теза про спільність інтересів країн Атлантичного регіону. А. набув особливого поширення в роки „холодної війни”.

Атомна дипломатія – термін, що характеризує методи зовнішньої політики країн, які мають зброю масового знищення та використовують її як ядерний шантаж.

Без'ядерні зони – зони, вільні від розміщення ядерної зброї, створення яких зменшує вірогідність виникнення ядерного конфлікту.

Біполярна система – система міжнародних відносин із двома центрами сили. Прикладом біполярної системи міжнародних відносин була „холодна війна”.

Блоки – групи держав, які поєднуються або створюють асоціації для досягнення певної мети.

Брифінг – коротка нарада представників преси, телебачення, радіо, на якому спеціально уповноваженими для цього особами викладається позиція уряду з певного питання або дається інформація про хід міжнародних переговорів, позиціях і поглядах сторін, досягнутих результатах тощо.

Буферна держава – як правило, невелика і слабка у військовому та економічному сенсі держава, територія якої розташована між сильними країнами, що використовують її як буфер у відносинах між собою.

Варшавський Договір – про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу підписаний 14.05.1955 р. На його основі була створена Організація В.Д. – військово-політичний союз європейських соціалістичних держав з метою забезпечення безпеки країн-учасниць і підтримки миру в Європі. В.Д. припинив свою дію в липні 1991 р.

„Великого кийка” політика – широко розповсюджене визначення політики відкритого втручання США у внутрішні справи латиноамериканських держав у першій третині ХХ ст. Здійснювалася як у вигляді збройної інтервенції та окупації їхніх територій, так і у встановленні над ними економічного і політичного контролю.

Відомство іноземних справ – внутрішньодержавний орган зовнішніх зносин, що здійснює практичну діяльність щодо проведення зовнішньої політики держави. У більшості країн це міністерство закордонних справ, у ряді країн інша назва, наприклад у США – державний департамент на чолі з державним секретарем, у Франції – міністерство зовнішніх зносин, у Швейцарії – політичний департамент на чолі з директором.

Вето – принцип одноголосності постійних членів Ради Безпеки ООН при прийнятті рішень з питань миру та безпеки, що має непроцедурний характер.

Візити дипломатичні – найважливіший засіб встановлення, підтримки та розвитку зв'язків із представниками офіційних, громадських і ділових кіл країни перебування, а також з дипломатичним корпусом.

Зовнішня політика – загальний курс держави в міжнародних справах, що здійснюється шляхом різних засобів і методів. Найважливішим засобом з. п. є дипломатія.

Гарантії міжнародні – один зі способів забезпечення дотримання норм міжнародного права та виконання міжнародних зобов'язань. Розповсюдженою формою Г.м. є гарантійні договори про збереження сформованого або встановленого договором стану в міжнародних відносинах.

Гельсінський акт – Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Підписаний 01.08.1975 р. у м.Гельсінкі керівниками 33 європейських держав, а також США і Канади.

Геноцид – дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу. Г. є міжнародним злочином.

Геополітика – поняття, що характеризує місце і форми впливу територіального, географічного положення держави, клімату, демографії, ресурсів і т.п. на його політику й міжнародні процеси.

Геостратегічна структура – глобальний стан військово-політичної могутності держав у масштабах світового співтовариства.

Глобалізація – зростаюча взаємозалежність держав сучасного світу.

Глобальні проблеми – сучасні проблеми існування й розвитку людства в цілому, які потребують міжнародного співробітництва для їхнього вирішення.

Гонка озброєнь – нарощування озброєнь, до якого вдаються дві або більше країн з метою досягнення безпеки і захисту однієї від іншої.

Державний секретар США – посадова особа, що відповідає міністрові іноземних справ; є головним зовнішньополітичним радником президента країни, відповідає за розробку і здійснення зовнішньої політики.

Декларація – одностороння, двостороння або багатобічна заява, в якій держави проголошують принципи своєї зовнішньої та внутрішньої політики або заявляють про свою позицію з конкретних питань.

Демаркація кордону – проведення державного кордону на місцевості з позначенням її спеціальними прикордонними знаками.

Демарш – дипломатична акція, що вживається урядом, відомством іноземних справ або дипломатичним представником перед урядом іншої держави. Д. може бути різним за формою (нота, меморандум, заява тощо) і за змістом (від простого зондажу або прохання до протесту).

Демілітаризація – міжнародно-правовий режим певної території, який забороняє її використання у військових цілях у мирний час. Д. звичайно поширюється на прикордонну зону, тимчасову демаркаційну лінію і райони уздовж неї. Найбільшого поширення одержали демілітаризовані зони, створені з метою роз'єднання потенційно ворогуючих сторін і запобігання збройного конфлікту між ними.

Дипломат – державний службовець відомства іноземних справ, уповноважений урядом для перемовин та дипломатичної роботи в іншій державі.

Дипломатичні відносини – основна форма підтримки офіційних відносин між державами відповідно до норм міжнародного права і практики міжнародного спілкування.

Дипломатичні привілеї й імунітети – права і переваги, які мають іноземні дипломатичні представництва, спеціальні місії, представництва держав при міжнародних міжурядових організаціях, їхні голови і співробітники. Надаються для забезпечення дипломатичним представництвам іноземних держав або органам міжнародних організацій можливості ефективно здійснювати свою діяльність без контролю з боку влади держави перебування.

Дипломатичний корпус – сукупність іноземних дипломатичних представництв, акредитованих у даній країні. У широкому змісті слова під цим поняттям маються на увазі всі дипломатичні працівники представництв і члени їхніх родин.

Дипломатичне представництво – закордонний державний орган зовнішніх зносин, очолюваний дипломатичним представником.

Дипломатія – засіб здійснення зовнішньої політики держави, що представляє сукупність невоєнних практичних заходів, прийомів і методів, які застосовуються з урахуванням конкретних умов і характеру розв'язуваних завдань; офіційна діяльність держав і урядів, міністрів закордонних справ, відомств іноземних справ, дипломатичних представництв за кордоном, делегацій на міжнародних конференціях при здійсненні цілей і завдань зовнішньої політики держави, захисту прав і інтересів держави, його установ і громадян за кордоном. З поняттям „Д.” пов'язують мистецтво ведення перемов з метою запобігання або врегулювання міжнародних конфліктів, пошуків компромісів і взаємоприйнятих рішень, а також розширення й поглиблення міжнародного співробітництва.

Доктрини зовнішньополітичні – прийнята в тій або іншій державі система поглядів на цілі, завдання та характер зовнішньополітичної діяльності, а також на способи її реалізації і забезпечення.

Європейські співтовариства – загальна назва трьох західноєвропейських інтеграційних організацій (Європейське економічне співтовариство – ЄЕС, Європейське об'єднання вугілля і стали – ЕОВС, Європейське співтовариство з атомної енергії – Євроатом), утворені в 1951-57 рр. ЄС пройшли кілька етапів – від встановлення загальних принципів до спільної діяльності та створення Європейського союзу.

Європейський союз – утворений в 1993 р. на базі Європейських співтовариств. У розвитку ідеї єдиної Європи передбачалося створення політичного, економічного і валютного союзу (так зв. „Європа без кордонів”), завершення формування єдиного внутрішнього ринку. Країни ЄС зобов'язалися проводити спільний курс у сфері зовнішньої політики та безпеки, координувати політику в галузі охорони навколишнього середовища, боротьби зі злочинністю, у т.ч. з наркобізнесом.

Заключний акт – найменування документа, що підводить підсумок міжнародної конференції (конгресу, наради).

Закони і звичаї війни – сукупність принципів і норм міжнародного права, що регламентують права і обов'язки воюючих сторін і нейтральних держав у зв'язку з збройним конфліктом. Мають на меті усунути найбільш жорстокі способи й засоби ведення війни, а також забезпечити захист цивільного населення.

Ізоляціонізм – державна політика, орієнтована на обмеження відносин (політичних, економічних і т.д.) з іншими державами.

Комюніке – офіційне повідомлення про хід або результати перемовин щодо міжнародних угод. Текст комюніке узгоджується з усіма учасниками.

Конвенція – одне з назв угоди, міжнародного договору по яких-небудь спеціальних питаннях.

Консенсус – процедура, метод прийняття рішень у міжнародних організаціях, на міжнародних конференціях і нарадах без проведення голосування та при відсутності формальних заперечень проти ухвалення рішення в цілому.

Контрибуція – гроші або які-небудь інші матеріальні цінності, що стягуються після війни з переможеної держави на користь переможця.

Ленд-ліз – існуюча під час Другої світової війни система передачі США в борг або в оренду озброєння, боєприпасів, сировини, продовольства тощо країнам-союзникам.

Ліга Націй – міжнародна міждержавна організація, що діяла в період між Першою і Другою світовими війнами з метою підтримки миру і безпеки.

Мандатна система – система управління, установа державами Антанти після Першої світової війни відносно германських колоній і деяких арабських територій колишньої Османської імперії.

„Маршалла план” – програма відновлення і розвитку Європи після Другої світової війни на основі надання економічної допомоги США.

Міжнародна безпека – стан міжнародних відносин, що виключає порушення загального миру або створення загрози безпеці народів у будь-якій формі.

Міжнародні відносини – сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних, військових та інших зв'язків між державами, організаціями, рухами тощо, що діють на світовій арені.

Миротворчість – посередництво, перемовини та інші форми дипломатичної діяльності, спрямовані на досягнення мирної угоди.

Багатополярний світ – концепція, що припускає співіснування декількох центрів.

„Монро доктрина” – зовнішньополітична концепція (1823 р.), що висунула в якості основного принципу зовнішньої політики США в Західній півкулі ідею поділу світу на „американську” і „європейську” системи. Передбачала, що території в Західній півкулі не повинні розглядатися „як об'єкт для майбутньої колонізації будь-якою європейською державою”.

Мораторій – оголошення про відстрочку виконання внутрішніх або зовнішніх зобов'язань.

НАТО (Організація Північноатлантичного договору) – військово-політичний блок держав Європи і Північної Америки. Створений в 1949 р.

Невтручання – один з основних принципів міжнародного права, згідно якого ніяка держава або група держав не мають права прямо або побічно втручатися у внутрішні і зовнішні справи іншої держави.

Нейтралітет – особливий міжнародно-правовий статус держави. Розрізняються: Н. в воєнний час (евентуальний) і Н. постійний.

Неприєднання політика – зовнішньополітичний курс країн світу, що проголошував рівноправну участь у міжнародних відносинах держав які перебували поза військовими союзами й угрупованнями.

Нота дипломатична – вид документу дипломатичної переписки. Ноти поділяють на вербальні й особисті.

ОАГ (Організація американських держав) – регіональна військово-політична організація, до складу якої входять США і більшість держав Латинської Америки. Заснована в 1948 р.

ОАЕ (Організація африканської єдності) – регіональна міжнародна міжурядова організація. Заснована в 1963 р.

ООН (Організація Об'єднаних Націй) – міжнародна організація, створена з ініціативи провідних учасників антигітлерівської коаліції з метою підтримки та зміцнення міжнародного миру, безпеки і співробітництва. Статут ООН підписаний 6.06.1945 р. Набув чинності 24.10.1945 р.

ОПЕК (Організація країн-експортерів нафти) – міжнародна міжурядова організація, утворена в 1960 р. Координація нафтової політики, контроль над цінами на нафту.

Відкрите місто – місто, оголошене однією з воюючих держав незахищеним з метою уникнення його руйнування і загибелі мешканців.

Пакт – найменування двостороннього або багатостороннього міжнародного договору.

Парафування (від фр. *paraphe* – скорочений підпис) – попереднє підписання міжнародного договору ініціалами повноважних представників кожної з договірних сторін у знак узгодження тексту договору.

Паритет – рівність, рівне відношення, відповідність.

Протекторат – одна з форм залежності, при якій одна держава передавала іншій ведення своїх зовнішніх зносин і захист своєї території.

Протокол дипломатичний – сукупність загальноприйнятих правил, традицій і умовностей, які дотримуються урядами, відомствами іноземних справ, дипломатичними представництвами та офіційними особами в міжнародному спілкуванні.

Ратифікація – утвердження вищим органом державної влади міжнародного договору, підписаного від імені даної держави або його уряду його повноважним представником. Р. є однією з форм вираження згоди держави на обов'язковість договору.

Референдум – всенародне опитування, голосування з питань державного значення

Сателіт – формально незалежна держава, що насправді цілком підлегла впливу іншої, більш сильної держави.

Світова політика – найбільш уживане поняття політичної науки, що означає взаємодію держав на міжнародній арені.

Сепаратний мир – мирний договір або перемир'я з ворожою державою, укладений одним або декількома членами коаліції або союзу потай, без участі або всупереч згоді інших країн коаліції.

Східне питання – умовне, прийняте в дипломатії та історичній літературі визначення міжнародних протиріч кінця XVIII – початку XX в., пов'язаних з боротьбою балканських народів за звільнення від турецького ярма, що

розпочалося з розпадом Османської імперії і боротьбою великих держав за розділ турецьких володінь.

Рада Європи – міжнародна консультативна політична організація, створена в 1949 р. для сприяння інтеграційним процесам в області прав людини. Основні органи РЄ перебувають у Страсбурзі.

Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) – міжурядова економічна організація соціалістичних держав; створена в 1949 р., припинила своє існування в 1991 р.

Співдружність Британська – міждержавне об'єднання в складі Великої Британії та більшості її колишніх домініонів, колоній і залежних територій, яка виникла в результаті кризи і розпаду Британської колоніальної імперії.

Суверенітет – повна політична незалежність і самостійність держави в її внутрішніх справах і зовнішній політиці. Суверенітетом володіють усі держави, незалежно від величини їхньої території і кількості населення.

Ультиматум – категорична вимога уряду однієї держави до уряду іншої щодо здійснення в зазначений термін певних дій, супроводжується погрозою застосування тих або інших заходів у випадку їх не виконання.

Федерація – форма державного устрою, при якій декілька державних утворень, що юридично володіють певною політичною самостійністю, створюють одну союзну державу.

„Холодна війна” – термін, що характеризує військову і політичну конфронтацію між Сходом і Заходом після Другої світової війни. З'явився наприкінці 1940-х рр.

„Чотирнадцять пунктів” Вільсона – умови миру, викладені президентом США Вільсоном у посланні Конгресу США 08.01.1918 р. і покладені в основу мирних договорів, що формально завершили Першу світову війну.

Експансія – розширення сфери впливу, що здійснюється як економічними методами, так і неекономічними (збройне захоплення територій, дипломатичний тиск тощо.).

Ядерне стримування – доктрина, обґрунтована тим, що сама можливість застосування ядерної зброї стримує супротивника від агресії.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

1. Представництво ООН в Україні. – Режим доступу:
<https://ukraine.un.org/uk>
2. Довідник НАТО. – Режим доступу:
<https://www.nato.int/docu/other/ukr/handbook/2001/pdf/handbook.pdf>
3. Офіційний сайт НАТО (україномовний модуль). – Режим доступу:
https://www.nato.int/nato-welcome/index_uk.html
4. Сайт Національної академії наук України. – Режим доступу:
<http://www.nas.gov.ua>

5. Сайт Інституту історії України НАН України. Видання інституту, наукова періодика, зокрема, архів Українського історичного журналу. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/>.
6. Сайт Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Режим доступу: <http://archeos.org.ua/>.
7. Сайт Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/about/>.
8. Сайт Українського інституту національної пам'яті. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua>.
9. Сайт громадського проекту «Лікбез. Історичний фронт». Метою є інформування жителів України, Росії чи інших країн про ключові суперечки з приводу того, «що таке Україна», «що таке історія України» і що таке «територія України». – Режим доступу до ресурсу: <http://likbez.org.ua/uk/>.
10. Сайт інтернет-проекту «Україна Incognita». Масив історичних та краєзнавчих матеріалів, які публікувалися на сторінках газети «День» та у виданнях Бібліотеки «Україна Incognita». – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua>.
11. Сторінка інтернет видання «Українська Правда» - розділ «Історична правда». Статті науковців, журналістів, блогерів, інтерв'ю. Інформацію відсортовано за тегами та історичними періодами. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua>.
12. Голодомор 1932-1933 – сайт Міжнародного благодійного Фонду «Україна 3000». – Режим доступу: <http://holodomor33.org.ua>.
13. Віртуальний музей ГУЛАГу. – Режим доступу: <http://www.gulag-museum.org.ua/>.